

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

О. І. Вовк

***ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ КАРАЗІНА
В ІСТОРИОГРАФІЇ***

Монографія

Харків
2016

УДК 930:929 Каразін
ББК 74.58(4УКР–4ХАР)д Каразін
В 61

Рецензенти:

О. І. Журба, д-р істор. наук, проф., завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара;

Р. І. Філіпенко, канд. істор. наук, доц., доцент кафедри українознавства та латинської мови Національного фармацевтичного університету (м. Харків).

Науковий редактор: **С. М. Куделко**, канд. істор. наук, проф.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 8 від 24.06.2016 р.)*

В 61 **Вовк О. І.**
Постать Василя Каразіна в історіографії / О. І. Вовк ;
наук. ред. С. М. Куделко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна,
2016. – 328 с.

ISBN 978-966-285-333-9

У монографії проаналізовані історіографічні образи видатного громадського діяча, вченого та винахідника, засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна (1773–1842). Ці образи формувалися упродовж тривалого періоду в дореволюційній, радянській, сучасній українській, а також закордонній історіографії.

Для спеціалістів у галузі історіографії та біографістики, а також тих, хто цікавиться історією вітчизняної освіти, науки і культури, краєзнавців, інших представників гуманітарного знання.

УДК 930:929 Каразін
ББК 74.58(4УКР–4ХАР)д Каразін

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2016

© Вовк О. І., 2016

© Лобенко С. В., макет обкладинки, 2016

ЗМІСТ

ДО ЧИТАЧА (ректор, академік НАН України В. Бакіров)..5	
ВСТУП.....6	
РОЗДІЛ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІСТИКИ	
1.1. Витоки й основні тенденції розвитку біографістики кінця ХХ – початку ХХІ ст.....19	
1.2. Схеми класифікації і типологізації біографічних творів....35	
1.3. Квантитативний аналіз масиву публікацій, присвячених В. Н. Каразіну: концептуальні засади.....46	
РОЗДІЛ II. ШТРИХИ ДО ПРИЖИТТЄВИХ ОБРАЗІВ В. Н. КАРАЗІНА	
2.1. Перші десятиліття життя В. Н. Каразіна, його діяльність на державній службі та участь у розвитку вітчизняної освіти.....60	
2.2. Науково-дослідницька та громадська діяльність В. Н. Каразіна у 1804–1842 рр.72	
РОЗДІЛ III. БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО В. Н. КАРАЗІНА В ЛІТЕРАТУРІ середини ХІХ – початку ХХ ст.	
3.1. Накопичення історичного матеріалу та формування джерельної бази каразінознавства (1842 – 1870-ті рр.).....91	
3.2. Розмаїття тем та підходів до висвітлення життєпису засновника Харківського університету (1880-ті – 1910-ті рр.).....102	

РОЗДІЛ IV. ЖИТТЄПИС В. Н. КАРАЗІНА
В ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ

20-тих – 80-тих рр. ХХ ст.

4.1. *Особливості репрезентації біографії В. Н. Каразіна
в літературі 1920-х – 1950-х рр.*139

4.2. *Образи В. Н. Каразіна у професійній та масовій історичній
свідомості (1960-ті – 1980-ті рр.)*.....159

РОЗДІЛ V. ПОСТАТЬ В. Н. КАРАЗІНА У СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (1991–2015 рр.)

5.1. *Просвітницька місія В. Н. Каразіна як предмет наукових
та суспільних дискусій*.....173

5.2. *Переосмислення ролі В. Н. Каразіна в історії української
науки та культури*.....186

РОЗДІЛ VI. ОСОБИСТІСТЬ В. Н. КАРАЗІНА
В РЕЦЕПЦІЇ ЗАКОРДОННИХ ДОСЛІДНИКІВ

6.1. *Постать В. Н. Каразіна в українській та російській
діаспорній літературі*.....213

6.2. *Висвітлення біографії В. Н. Каразіна науковцями країн
Європи та Північної Америки*.....228

ВИСНОВКИ.....247

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....253

ДОДАТОК А.....297

ДОДАТОК Б.....309

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....318

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....324

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....327

ДО ЧИТАЧА

У пантеоні видатних українців серед полководців і гетьманів, письменників і художників гідне місце посідає засновник Харківського класичного університету, вчений і винахідник, раціоналізатор і громадський діяч Василь Назарович Каразін (1773–1842). Мабуть, це перший наш земляк-натураліст, який здобув популярність і визнання не лише на Батьківщині, а й за її межами. Багатогранна, ніби зіткана з протиріч особистість В. Н. Каразіна привертала до себе увагу як сучасників, так і нащадків. Його біографія висвітлювалася у сотнях статей і десятках книг, які виходили друком в Україні, Росії, Болгарії, інших країнах; В. Н. Каразіну присвячено низку дисертацій.

Історіографічні образи цієї людини склалися протягом майже 200 років і, найчастіше, були настільки ж суперечливими, як і сам прототип. Автор докладно, зі знанням справи пояснює зміни у ставленні до особистості В. Н. Каразіна, які мали місце у вітчизняних і зарубіжних дослідників у різні історичні періоди.

Сьогодні ми можемо констатувати, що, подолавши різні метаморфози, образ В. Н. Каразіна постає перед нами як віддзеркалення видатної особистості епохи Просвітництва, що віддала на вівтар служіння суспільству весь свій розум і знання, здібності та енергію. Він заповів нам: «Межі наук, особливо природознавства, ніяк неможливо визначити. Людський розум безперервно просувається вперед, незважаючи на усі перешкоди... Поквапимося, подвоїмо кроки, і, ймовірно, діти наші або онуки будуть знаходитися серед перших рядів».

ВСТУП

Постать Василя Назаровича Каразіна, котрий уславився як активний громадський діяч, винахідник та учений-новатор, організатор освіти, засновник Харківського університету, є знаковою в історії Харківщини зокрема та України в цілому, помітною у масштабах Російської імперії, цікавою для закордонних учених. Його біографія привертала увагу декількох поколінь українських і зарубіжних науковців, публіцистів і навіть представників художнього слова.

Будучи неординарною особистістю, В. Н. Каразін удостоювався різних, часом — діаметрально протилежних оцінок своїх сучасників. Одні високо оцінювали гострий розум та ділову активність Василя Назаровича, а інші нарікали на його схильність до багатозадачності, яка часом заважала повною мірою реалізувати усі задуми. Для когось була взірцем самовідданість В. Н. Каразіна у справі служіння народові й державі, а хтось скористався палкістю та нестриманістю цього діяча для його дискредитації та відсторонення від державних справ.

І після смерті В. Н. Каразін залишився однією з найбільш неоднозначних фігур вітчизняної історії кінця XVIII – першої половини XIX ст. За останні півтора століття устиг накопичитися значний пласт літератури, в якій репрезентовано найширший спектр суджень щодо результатів діяльності цієї особистості. Особливе зростання уваги до постаті В. Н. Каразіна намітилося наприкінці XX – на початку XXI ст. Оцінюючи кількісний та якісний склад наявних публікацій, сучасні автори висува-

ють тезу про сформованість каразінознавства* як окремого напрямку досліджень. Під каразінознавством ми розумітимемо вивчення життя, творчості та громадської діяльності В. Н. Каразіна, його місця в історії Східної Європи в цілому та України зокрема.

Стабільно високий інтерес до постаті В. Н. Каразіна та викликаний цим постійний приріст кількості каразінознавчих праць ставлять на порядку денному потребу аналізу й систематизації наявних розвідок, узагальнення вміщеної у них інформації. Результатом осягнення основних тенденцій формування «іміджу» історичного діяча в ретроспективі має стати більш адекватне розуміння специфіки його відтворення в актуальний момент часу, а також можливість прогнозування подальших видозмін.

Об'єктом даного дослідження став масив публікацій середини ХІХ – початку ХХІ ст., у яких висвітлювалися події з життя В. Н. Каразіна та знаходять відображення присвячені йому комеморативні практики. В якості предмета дослідження виступили процеси формування, побутування і трансформації історіографічних образів В. Н. Каразіна у професійній та масовій історичній свідомості.

Авторка ставила перед собою мету реконструювати процес вивчення життєпису В. Н. Каразіна з середини ХІХ ст. і до сьогодення й дослідити історіографічні образи цього історичного діяча, що формувалися у конкретних культурно-історичних умовах. Досягненню поставленої мети посприяло вирішення низки конкретних питань, серед яких: аналіз рис і тенденцій, що визначають специфіку теоретико-методологічних підвалин сучасної української та світової біографістики; наповнення та кількісно-якісна обробка бази

* Термін, уведений до наукового обігу на початку ХХІ ст. (див. публікації Н. М. Березок та ін.), був утворений по аналогії з «шевченкознавством», «грушевськознавством», «драгоманознавством» тощо.

даних публікацій, присвячених особистості В. Н. Каразіна; розробка періодизації процесу вивчення біографії В. Н. Каразіна, встановлення загальних тенденцій і специфічних рис виокремлених періодів та етапів; демонстрація особливостей репрезентації біографії В. Н. Каразіна в різних історичних та соціокультурних умовах, відстеження напрямків виникнення, причин утворення та шляхи видозмін історіографічних образів цієї особистості; встановлення актуальних та недостатньо висвітлених аспектів каразінознавства, окреслення кола проблем, що потребують подальшої розробки, уточнення або концептуального переосмислення.

Хронологічні межі розвідки визначені двома рівнями. Перший, конкретно-історичний, зумовлений роками життя В. Н. Каразіна (1773–1842). Другий, історіографічний, обмежений 1842–2015 рр. Вибір нижньої хронологічної межі обґрунтований тим, що процес вивчення життєпису В. Н. Каразіна розпочався одразу після смерті просвітителя в листопаді 1842 р. Верхня хронологічна межа датується появою найновіших розвідок з досліджуваної проблеми, вивчення та аналіз яких дозволяє виявити актуальні тенденції розвитку каразінознавства.

Територіальні межі дослідження також мають два рівні. По-перше, вони окреслені регіонами, безпосередньо пов'язаними з життям та діяльністю В. Н. Каразіна. По-друге, вони визначені географією наявних каразінознавчих публікацій та місць, де їх результати оприлюднювались у вигляді друкованих праць. Протягом 1842–2015 рр. відповідні дослідження велися в наукових центрах Російської імперії, пізніше — СРСР, в сучасній Україні та Російській Федерації, а також низці країн Європи і Північної Америки (Болгарії, Великобританії, Канаді, Німеччині, США, Франції, Чехії).

У пропонованій книзі цілісну історію вивчення біографії В. Н. Каразіна в нашій державі та за її межами з середини ХІХ ст. і до наших днів вперше розглянуто як самостійну наукову проблему. Необхідно зазначити, що на сьогоднішній день існує певна кількість історіографічних досліджень, які б торкались окремих аспектів діяльності В. Н. Каразіна або відображали специфіку представлення цієї особистості у тих чи інших історичних та суспільно-політичних умовах. Однак діапазон піднятих у них питань здебільшого виглядає обмеженим. Тому ці публікації не дають можливості уявити процес конструювання історіографічних образів В. Н. Каразіна у всій його повноті.

Історія вивчення біографії В. Н. Каразіна може бути представлена у вигляді трьох кількісно й якісно відмінних одна від одної «хвиль». Їх виникнення співпадало з періодами підйому інтересу до особистості В. Н. Каразіна з боку професійних істориків та громадськості, а характер означався специфікою підходів до висвітлення біографії В. Н. Каразіна на кожному окремому етапі.

Перша «хвиля», що розпочалася з середини ХІХ ст. і тривала до початку ХХ ст., хронологічно співпала з періодом первинного накопичення джерельних матеріалів. Вона ознаменувалася введенням до обігу низки праць реєстраційного рівня, а саме — систематизованих покажчиків творів В. Н. Каразіна та присвяченої йому літератури. В цей час докладні бібліографічні вказівники були уміщені у структурі деяких спеціальних каразінознавчих публікацій (Г. П. Данилевський, М. Й. Тихий та ін.).¹

1. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773—1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 152—169; Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К., 1905. — С. 1—28 (приложение) та ін.

Крім цього, анотовані й неанотовані списки джерел і літератури були представлені у низці видань бібліографічного та історіографічного характеру більш широкої проблематики (С. О. Венгеров, Г. М. Геннаді, В. І. Межов та ін.).¹

Друга «хвиля», що прокотилася у 40-х – 50-х рр. ХХ ст., кількісно виглядала набагато скромніше за попередню. Її специфіка, з одного боку, була обумовлена зростанням інтересу до науково-технічного доробку В. Н. Каразіна, що, у свою чергу, стало відголоском більш загальних тенденцій у сфері історії науки в СРСР. Серед видань цього періоду варто назвати покажчик «Материалы к библиографии по истории русской науки: Физика», який уміщував стислий перелік природничо-наукових статей В. Н. Каразіна.² Іншою причиною пошвавлення стало наближення 150-ї річниці відкриття Харківського університету (1955 р.). Напередодні ювілейної дати вийшов друком присвячений В. Н. Каразіну біобібліографічний покажчик, який став першим і до нашого часу єдиним самостійним аналогічним виданням.³

Виникнення третьої «хвилі», датованої кінцем ХХ – початком ХХІ ст., стало наслідком переосмислення ролі В. Н. Каразіна в історії України після набуття нашою державою незалежності. В цей час у структурі загальних бібліографіч-

1. Венгеров С. А. Василий Назарович Каразин / С. А. Венгеров // Источники словаря русских писателей / С. А. Венгеров. — СПб., 1910. — Т. 2. — С. 582–584; Геннаді Г. Н. Каразин Василий Назарович / Г. Н. Геннаді // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г. Н. Геннаді; доп. Н. Собко. — Берлин, 1880. — Т. 2. — С. 106–107; Межов В. И. Русская историческая библиография за 1865–1876 включительно: в 8 т. / В. И. Межов. — СПб., 1888. — Т. 7. — IV, 133 с. та ін.

2. Гаухман Р. П. Каразин Василий Назарович (1773–1842) / Р. П. Гаухман // Материалы к библиографии по истории русской науки: Физика / Р. П. Гаухман; под ред. Н. А. Карпова. — М., 1948. — С. 76.

3. Беркович Э. С. В. Н. Каразин, 1773–1842: биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. унта, 1953. — 154 с.

них видань¹ та окремих збірників, присвячених особистості В. Н. Каразіна², були оприлюднені списки творів цього діяча та видань про нього (публікації реєстраційного рівня). Принциповою відмінністю третьої «хвилі» від двох попередніх стала поява біоісторіографічних каразінознавчих розвідок аналітичного рівня, які висвітлювали окремі аспекти історії вивчення життєпису В. Н. Каразіна та акцентували увагу на специфіці репрезентації його постаті в літературі. Серед таких публікацій можна відмітити як статті й тези (С. М. Куделко, О. М. Майструк (Мельникова), М. Г. Станчев та ін.)³, так і тематичні збірники. Зокрема, у брошурі «Василь Назарович Каразін в оцінках сучасників та нащадків» (1998 р.) сконцентровано достатньо повний спектр суджень і відгуків про особистість та діяльність просвітителя.⁴

1. История Харьковского университета: сист. библиогр. указ. 1805–1917 гг. Ч. 1, вып. 1 / сост. М. Г. Швалб, М. М. Красиков, С. Б. Глибицкая; библиогр. ред. Ю. Ю. Полякова. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. — С. 31–36.

2. Див., наприклад: Грама В. М. Василь Назарович, Иван Назарович, Иван Иванович та їх акліматизаційний сад: хронол. покажч. літ. / В. М. Грама // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 130–136; Василь Назарович Каразін — видатний громадський діяч, просвітник, науковець: зб. наук. праць / МОН України, Укр. акад. іст. наук, Укр. акад. політичних наук, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Миколаїв. держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. — С. 21–45 та ін.

3. Див., наприклад: Куделко С. М. Д. І. Багалій як біограф В. Н. Каразіна / С. М. Куделко // Актуальні питання історії України: тези доп. перших Багаліївських читань, присвяч. 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті акад. Д. І. Багалія. — Х., 1992. — С. 10–11; Майструк О. М. Науково-просвітницькі ідеї В. Н. Каразіна та їх оцінка з боку радянських дослідників / О. Майструк // Історико-педагогічний альманах. — 2010. — № 2. — С. 32–35; Станчев М. Г. «Етніческие образы» В. Н. Каразіна в истории и историографии / М. Г. Станчев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2004. — № 633: Серія: Історія. — Вип. 36. — С. 28–43 та ін.

4. Василь Назарович Каразін в оцінках сучасників та нащадків (до 225-річчя з дня народження) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова. — Х.: Бізнес Інформ, 1998. — 44 с.

У збірнику «В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали» (2015 р.) вміщено зразки найбільш показових каразінознавчих праць, що були написані з середини ХІХ ст. до початку ХХІ ст.¹ Видання завершується ґрунтовною статтею С. І. Посохова, в якій проаналізовано й підсумовано основні напрямки дискусій, що точилися протягом цього часу на сторінках україно- та російськомовних друкованих видань.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки теми дає підстави стверджувати, що, незважаючи на чималий обсяг каразінознавчих публікацій реєстраційного й аналітичного характеру, порушена проблема донині не знайшла повномасштабного та вичерпного висвітлення.

Джерельну базу дослідження склали публікації середини ХІХ – початку ХХІ ст., в яких відбилася інформація про характерні риси та особливості каразінознавства. До них можна віднести опубліковані праці дослідників біографії В. Н. Каразіна, його власні твори й епістолярії, а також свідчення осіб, що були безпосередньо знайомі з цією людиною. Наявний корпус історіографічних джерел утворений публікаціями різноманітної стильової та жанрової спрямованості. Аналізу були піддані як суто наукові розвідки, так і науково-популярні твори, публіцистика, енциклопедистика, художня література тощо – тобто усі матеріали, які дають можливість пролити світло на специфіку сприйняття особистості В. Н. Каразіна залежно від конкретних історичних, суспільно-політичних і соціально-економічних умов.

Проблема віднесення вищезначених груп писемних джерел до переліку історіографічних не є новою в історичній науці. Ще у 1960-х – 1970х рр. С. О. Шмідт та інші істо-

1. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко ; наук. ред. проф. С. І. Посохов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 272 с.

рики висловили думку про те, що історіографічне поле має включати не лише власне академічну, а й масову літературу з історії.¹ Уже на початку ХХІ ст. ця ідея почала знаходити своє видиме втілення у наукових розвідках.

Наприклад, С. І. Посохов аргументовано довів можливість використання в історіографічних дослідженнях публіцистичних матеріалів.² Л. В. Белгородська наочно продемонструвала доцільність вивчення довідково-енциклопедичних видань як самостійних історіографічних джерел.³ К. В. Колодинська проаналізувала процес проникнення сучасної історіографічної проблематики до сфери інтересів художньої літератури і визнала наявність спільного для історії та літератури комунікативного поля, всередині якого формується специфічне сприйняття образів минулого.⁴

Обґрунтоване цими та іншими науковцями розширення потенційної джерельної бази історіографічного дослідження дає можливість простежити специфіку сприйняття знань про минуле не лише в академічному, але і в масовому середовищі. Тож ми розділяємо думку Т. М. Попової, яка стверджувала, що «виявлення співвідношення професійно-елітарної та повсякденно-масової історичної свідомості й пізнавальної діяльності представників різних соціокультурних страт

1. Див. Шмидт С. О. Размышления об «историографии историографии» / С. О. Шмидт // Исторические записки. — 2005. — Вып. 8 (126). — С. 300.

2. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 368 с.

3. Белгородская Л. В. Образ Российской империи на страницах британских и американских справочно-энциклопедических изданий XX века: автореф. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Людмила Вениаминовна Белгородская. — СПб., 2009. — 41 с.

4. Колодинская Е. В. Историческое прошлое как предмет высказывания: современная англоязычная проза и постмодернистская историография (Г. Свифт, Дж. Барнс): автореф. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / Екатерина Владимировна Колодинская. — М., 2004. — 22 с.

сприяє істотному відновленню історичної науки»¹ [тут і далі переклад наш – О. В.].

Методологічну основу дослідження склали підходи, вироблені в руслі інтелектуальної історії, наукознавства та біографістики. Застосування підходів інтелектуальної історії, яка займається вивченням усіх видів творчої діяльності людини (включаючи її умови, форми і досягнутий ефект) у загальному інтелектуальному просторі та довгостроковій історичній ретроспективі, дозволило дослідити історію каразінознавства, визначити чинники, що детермінували цей процес, схарактеризувати й оцінити результати діяльності каразінознавців. Залучення підходів наукознавства, тобто теорії про взаємозв'язок елементів, що у своїй сукупності визначають розвиток науки як особливої складної системи і впливають на її функціонування, дало змогу поглянути на історію дослідження біографії В. Н. Каразіна як на інформаційний процес і здійснити не лише якісне, а й кількісне його вивчення. Сутність принципів та підходів наукової біографістики, застосованих у цій монографії, детально розглянуто у спеціальному розділі.

Одним з ключових концептів проведеного дослідження стало поняття історіографічного образу. Воно є похідним від загальнотеоретичної міждисциплінарної дефініції «образ», що може бути розтлумачена як результат реконструкції об'єкта у свідомості людини.² Коректність використання цього терміну в якості одного з понять методології історії обумовлена природою самого знання про минуле, яке «кон-

1. Попова Т. Н. Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция..? (поговорим о наболевшем, или утоли мои печали!) / Т. Н. Попова // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 162.

2. Посохов С. І. Образ / С. Посохов // Історіографічний словник / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева [та ін.]; за ред. С. І. Посохова. – Х., 2004. – С. 179.

цептуально конструюється у думці та/або фігуративно в уяві й існує лише у думці, мові або дискурсі».¹ На сьогоднішній день українські історики уже сформуvalи власне бачення шляхів адаптації терміну «образ» до потреб історіографічного дослідження, розмежовуючи при цьому поняття історичного та історіографічного образів. За основу було взято визначення, запропоноване С. І. Світленком, який під історичним образом розуміє результат реконструкції у свідомості людини походження, основних внутрішніх і зовнішніх прикмет історичної персоналії, явища, процесу, цілої епохи, що формується на основі світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння. У свою чергу історіографічний образ може бути визначений як результат осмислення й інтерпретації історичного образу, що віддзеркалився у наукових дослідженнях.²

С. П. Болдирь та Є. А. Чернов, які вперше в українській історіографії підняли питання про необхідність уведення поняття «історіографічний образ» до методологічного арсеналу історичної науки, розробили принципову схему, що відображає основні етапи розвитку цього концепту. На думку дослідників, його витoki беруть свій початок від «прижиттєвого образу», риси якого відбилися у джерелах, причому сам «прототип» може виступати активним свідомим творцем свого образу або образів. Другий етап («некрологічний») ще зберігає риси безпосереднього живого сприйняття «прототипу», але саме в цей час закладаються основи його майбутньої «історіографічної долі» шляхом збереження мож-

1. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновна. — Екатеринбург, 2002. — С. 11.

2. Світленко С. І. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики / С. І. Світленко // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 309–310.

ливих джерел, мемуаризації, публічного поширення оцінок і характеристик, стереотипізації та ін. Третій етап був визначений як науково-критичний, а четвертий — редукційний. Протягом усього процесу розвитку можливе протистояння, поглинання і перетинання образів.¹

Історіографічні образи виконують низку функцій, серед яких Д. О. Андросова-Байда запропонувала виокремлювати смислоутворювальну, систематизувальну, комунікативну (історіографічний образ є продуктом авторської інтерпретації, але для читача він завжди виступає сировиною для власних інтерпретацій), функцію формування корпоративної ідентичності, а також функцію збереження історичної пам'яті.²

У ході дослідження процесів виникнення і трансформації історіографічних образів В. Н. Каразіна та визначення факторів їх еволюції авторка спиралася на методикау, розроблену С. І. Посоховим. В якості інструментарію виокремлення історіографічних образів було застосовано так звані «маркери», тобто зафіксовані ознаки, які, залишаючись незмінними, фіксували тематичні зсуви та «точки напруги» у конкретні історичні періоди.³ У нашому випадку в якості «маркерів» виступили провідні тематичні напрямки досліджень біографії В. Н. Каразіна, які дозволили виявити пануючі образи, характерні для кожного етапу каразінознавства. Разом з тим, важливе значення мала також диференціація наявних біографічних розвідок за стильовою, жанровою, типологічною

1. Болдырь С. П. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С. П. Болдырь, Е. А. Чернов // Харківський історіографічний збірник. — 1997. — Вип. 2. — С. 98–99.

2. Андросова-Байда Д. О. «Образ историка»: генеалогия понятия / Д. О. Андросова-Байда // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2010/2011. — Вип. 5. — С. 323.

3. Посохов С. І. Образы университетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — С. 6.

і географічною ознаками, що дозволило показати своєрідність виникнення та побутування історіографічних образів В. Н. Каразіна залежно від умов зовнішнього середовища.

Хотілося б зазначити, що, попри наявність у вітчизняній та закордонній історіографії чималой кількості каразінознавчих розвідок, проблема наукового осмислення життєвого шляху В. Н. Каразіна багато в чому ще залишається відкритою. Потребують перевидання, а у багатьох випадках — і уведення до широкого наукового обігу численні твори, листи й записки цього історичного діяча. Реалізація такого масштабного задуму має стати каталізатором проведення подальших досліджень біографії В. Н. Каразіна, яка в подальшому, напевне, ще буде концептуально переосмислена та написана з урахуванням актуальних тенденцій і викликів у гуманітаристиці.

В основу книги було покладено рукопис кандидатської дисертації, захищеної у лютому 2016 р. Авторка висловлює слова найщирішої приязності та вдячності своєму науковому керівнику професору С. М. Куделку за повсякчасну допомогу і підтримку на всіх етапах проведення цього дослідження. Дякую колективу кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та особисто її завідувачу професору С. І. Посохову за доброзичливе ставлення і цінні поради, висловлені під час роботи над текстом. Хочу подякувати також колективу Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, у творчій атмосфері якого відбувалася робота над цією монографією. Висловлюю подяку рецензентам — завідувачу кафедри історіографії, джерелознав-

ства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара професору О. І. Журбі та доценту Національного фармацевтичного університету Р. І. Філіппенку – за слушні поради та інтерес, виявлений до роботи. Дякую за допомогу і конструктивну взаємодію співробітникам бібліотечних, музейних та архівних установ, а також фахівцям-паразітознавцям, з якими пощастило співпрацювати під час написання цієї книги. Я щиро вдячна близьким та рідним і в першу чергу – моїм батькам за те, що вони завжди вірили в мене і підтримували на всьому шляху.

РОЗДІЛ I

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

1.1. Витоки й основні тенденції розвитку біографістики кінця XX – початку XXI ст.

Біографічна традиція як цілісна система науково-образних уявлень про феномен особистої індивідуальності присутня в європейському та світовому інтелектуальному просторі уже понад два з половиною тисячоліття. Феномен життєпису проходить наскрізною темою європейського літературного процесу й історіописання. Протягом усього періоду існування біографічний жанр пройшов низку етапів свого розвитку, набуваючи різних історичних форм, актуалізуючись або відходячи на другий план, проте ніколи не зникаючи з поля зору як авторів, так і реципієнтів.¹

Разом з тим, постійне збільшення інтересу до біографічного письма, яке спостерігалось протягом XX ст. і продовжується на початку XXI ст., багато в чому стало унікальним явищем і навіть дало підстави окремим дослідникам говорити про наявність т. зв. «біографічного повороту»² по аналогії з «антропологічним», «лінгвістичним», «візуальним» та іншими «поворотами», які кардинально вплинули на розвиток

1. Репина Л. П. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. П. Репина // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 437–438.

2. Див., наприклад: Lässig S. Toward a Biographical Turn? Biography in Modern Historiography – Modern Historiography in Biography / S. Lässig // German Historical Institute Bulletin. — 2004. — № 35. — P. 147–155 та ін.

світової гуманітарної науки у ХХ ст. Підйом у царині біографічних досліджень супроводжується зміною концептуальних підвалин, наявністю різних інтерпретативних стратегій, що обумовлюється міждисциплінарною сутністю самого феномену життєпису. Тому проведення наукових пошуків, пов'язаних з дослідженням біографії, закономірно викликає потребу в теоретико-методологічному осмисленні основ біографічної проблематики у сучасній гуманітаристиці.

Перш за все необхідно чітко окреслити категоріальний апарат, яким ми будемо оперувати, тобто визначити, що саме ми будемо розуміти під тією чи іншою дефініцією, котру використовуватимемо у даному дослідженні. Безперечно, ключовим терміном для нашого дослідження є власне біографія. На сьогоднішній день в літературі накопичено результати численних спроб укласти сутність феномену біографії до рамок строгого та ємкого наукового визначення. Проте, напевне, в даному випадку не може існувати єдиного та універсального визначення, адже біографія як соціокультурний феномен зайняла сталу нішу у структурі багатьох наук (історія, філософія, соціологія, психологія, літературознавство та ін.), кожна з яких розглядає вказану дефініцію під власним кутом зору. Тому ми вважаємо за доцільне скористатися визначенням, запропонованим істориком І. Л. Беленьким. Він указував на те, що під біографією в широкому значенні можна розуміти як саме буття особистості в потоці історичного часу, її життя в окремий хронологічний проміжок, події та зміст, що його наповнювали; так і осягнення конкретного індивідуального буття в усій його унікальності у процесі історичного знання.¹ Разом з тим, варто погодитися і з іншою представницею історичної науки Т. О. Павловою, яка зазна-

1. Беленький И. Л. Биография и биографистика в отечественной культурно-исторической традиции / И. Л. Беленький // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. — М., 2001. — Вып. 5. — С. 29.

чала, що історична біографія має особливу увагу приділяти розвитку неповторної людської особистості, розкриття її внутрішнього світу в тісному взаємозв'язку з епохою та справою, якій особистість себе присвятила.¹

Щодо спеціальної наукової дисципліни, яка мала б опікуватися проблемами написання та дослідження життєписів, то серед фахівців також немає одностайної думки і щодо визначення категорії, і щодо її змістовного наповнення. В літературі можна зустріти терміни «біографіка» та «біографістика», які іноді вживаються як синоніми, але частіше дослідники надають їм різного тлумачення. Наприклад, російські науковці твердять про те, що біографіка є спеціальною історичною дисципліною, яка розробляє теоретичні, методичні, історіографічні, джерелознавчі проблеми біографій², натомість під біографістикою розуміють сукупність біографічних відомостей про представників різних соціальних, професійних та інших груп.³ Хоча й існують спроби об'єднати ці підходи до єдиної структури (наприклад, на думку І. Ф. Петровської, біографіку потрібно розуміти як спеціальну історичну дисципліну, що вивчає людину в історії у всіх проявах її буття і включає не лише розробку теоретичних проблем самої науки та закономірностей людського життя, але і власне біографічне знання: складання біографій та сукупність результатів цієї діяльності⁴), загальна тенденція

1. Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР / Т. А. Павлова // Новая и новейшая история. — 1990. — №2. — С. 38.

2. Некрасова Н. В. Биографика / Н. В. Некрасова // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. — М., 2014. — С. 31.

3. Добровольский Д. А. Биографистика / Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков, Н. В. Некрасова // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. — М., 2014. — С. 33.

4. Петровская И. Ф. Биографика: введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801—1917 годов / И. Ф. Петровская. — СПб.: Издательский дом «Петрополис», 2010. — С. 12.

залишається тією ж самою: в якості окремої галузі наукового знання має бути інституалізована саме біографіка.

В українській історіографії, навпаки, біографіка розглядається як сукупність творів біографічного (іноді — виключно художньо-біографічного) спрямування.¹ Що ж стосується наукової дисципліни, яка вивчає теорію, методологію, методику, історіографію, практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографій та різноманітні види біографічної продукції, то вона має бути визначена як біографістика.² Тому терміни «біографіка» та «біографістика» ми будемо використовувати саме у цих двох останніх наведених значеннях.

Вважається, що жанр біографії бере своє походження з культур давніх цивілізацій Єгипту і Месопотамії, будучи генетично пов'язаним з поминальними плачами й записами діянь правителів.³ У європейській традиції його витоки сягають IV–V ст. до н. е. — періоду класичної давньогрецької культури. Вершиною серед античних біографічних творів стали «Паралельні життєписи» Плутарха, які аж до XIX ст. вважалися зразком біографічного письма.⁴ Принципове новаторство Плутарха полягало в тому, що він, за висловом С. С. Аверінцева, «завоював біографію для популярно-філософської літератури».⁵

1. Див., наприклад: Черкашина Т. Ю. Наративні виміри художньо-біографічної прози / Т. Ю. Черкашина. — Луганськ: [б. в.], 2009. — С. 17 та ін.

2. Ясь О. В. Біографістика / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: в 5 т. / ред. кол.: В. А. Смолій [та ін.]. — К., 2003. — Т. 1. — С. 295.

3. Див., наприклад: Parke C. N. *Biography: Writing Lives* / C. N. Parke. — New York: Twayne Publishers, 1996. — Р. 1–2 та ін.

4. Див., наприклад: Валевский А. Л. *Основания биографики* / А. Л. Валевский. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 68 та ін.

5. Аверинцев С. С. *Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классика жанра в истории жанра* / С. С. Аверинцев. — М.: Наука, 1973. — С. 126.

Середньовічна біографіка була в основному представлена агіографічним жанром. Інтерес до світської (в першу чергу, творчої) особистості поживався в епоху Відродження.¹ Самий термін «біографія» був уведений до обігу наприкінці XVII ст. Т. Фаллером і Дж. Драйденом², а XVIII ст. у Європі ознаменувалося значним підйомом інтересу до життєписів та принциповим оновленням жанру. Саме в цей час (перш за все, завдяки Дж. Босвеллу) була вперше висунуті вимоги до біографічних творів, що вимагали скрупульозної точності в оповіді, реалізму та водночас високого ступеня образності зображення.³ Біографічна тематика протягом XIX ст. була позначена ідеєю «великої людини», тому прикметними рисами життєписів цього періоду стали прагнення до науковості й документальності, героїзація та ідеалізація головних героїв розповіді.⁴

На початку XX ст. у біографічній царині відбулися докорінні зміни, які в літературі дістали назву «нова біографія» (одним з найбільш яскравих представників цього напрямку вважається Л. Стречі). Для неї були притаманні підкреслена увага до внутрішнього світу людини та психологічність, а також прагнення до мінімізації ціннісно-оцінних суджень (як позитивних, так і негативних).⁵ Можна назвати кілька причин виникнення «нової біографії». Насамперед дослідни-

1. Див., наприклад: Иванова Е. И. Теоретические основы и актуальные проблемы жанра биографии / Е. И. Иванова // Известия Саратовского университета. Новая серия. — 2014. — Т. 12: Серия: Филология. Журналистика. — Вып. 3. — С. 43 та ін.

2. Parke C. N. *Biography: Writing Lives* / C. N. Parke. — New York: Twayne Publishers, 1996. — P. 13–14.

3. Див.: Валевский А. Л. Основания биографики / А. Л. Валевский. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 75.

4. Вильсон А. Биография как история: [из докладов XIII Международного конгресса исторических наук, Москва, 16–23 августа 1970 г.] / А. Вильсон. — М.: Наука, 1970. — С. 2–3.

5. Див., наприклад: Edel L. *Writing Lives: Principia Biographica* / L. Edel. — New York: Norton, 1987. — P. 28–30 та ін.

ки відзначають наявність протиріч, що на початку ХХ ст. намітилися між традиційними і новими знаннями про людину та її природу, котрі мали бути якимось чином подолані й поєднані до єдиної картини. Збільшення популярності теорій Ч. Дарвіна, К. Маркса і З. Фрейда сприяли тому, що людина тепер розглядалася як істота цілком матеріальна, історія життя якої може бути досліджена у тому числі за допомогою методів природничих наук.

Одним з наслідків такої інтеграції можна вважати появу нової пояснювальної моделі, яка забезпечила біографічному жанру вихід до принципово нового концептуального простору й отримала назву «психобіографія». У найширшому розумінні даний термін означає будь-який підхід до біографії, що підкреслює внутрішнє життя та психологічний розвиток особистості. Втім, частіше цю дефініцію застосовують у більш вузькому тлумаченні, маючи на увазі використання формалізованої психологічної теорії в біографічному наративі¹, або, як вказав В. В. Ващенко, «один із напрямів проведення дослідження життя, який спирається на експліцитне використання формальних психологічних теорій при інтерпретації індивідуального життя».²

Датою народження психобіографії прийнято вважати 1910 р., коли побачила світ резонансна робота З. Фрейда «Леонардо да Вінчі: спогади дитинства», яка протягом наступних ста років залишалася найбільш критикованою його розвідкою. Ця книга австрійського психіатра по суті являла собою спробу розширення можливостей теорії психоаналізу – від розуміння симптомів звичайної, рядової людини

1. Shiner L. Psychobiography / L. Shiner // The International Dictionary of Psychoanalysis / ed. by A. de Mijolla. — Detroit, 2005. — P. 1388.

2. Ващенко В. В. Психобіографія / В. Ващенко // Історіографічний словник / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева [та ін.]; за ред. С. І. Посохова. — Х., 2004. — С. 222–223.

до осягнення життя особистостей, які зробили помітний внесок у розвиток світової науки і культури.¹ Незважаючи на критичні зауваження, що були висловлені на адресу нового дослідницького напрямку, він швидко завоював популярність і дістав подальшого розвитку перш за все у західній науці. Протягом останнього століття найбільший внесок у розвиток психобіографічної теорії та практики зробили А. С. Ельмс², В. М. Раньян³, В. Т. Шульц⁴ та ін. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. психобіографістика інтегрувалася і до української гуманітаристики, зайнявши свою нішу в історичній науці та літературознавстві.⁵

Іншою причиною змін у біографічній царині стали глобальні потрясіння, які пережило людство протягом минулого сторіччя. Зростання масового інтересу до біографії у перші десятиліття ХХ ст. пов'язують із загальною нестабільністю

1. Див., наприклад: Kövry Z. Psychobiography As a Method. The Revival of Studying Lives: New Perspectives in Personality and Creativity Research / Z. Kövry // *Europe's Journal of Psychology*. – 2011. – № 7 (4). – P. 741 та ін.

2. Див., наприклад: Elms A. C. Freud as Leonardo: Why the First Psychobiography Went Wrong / A. C. Elms // *Journal of Personality*. – 1988. – Vol. 56, № 1. – P. 19–40 та ін.

3. Див., наприклад: Runyan W. M. Evolving Conceptions of Psychobiography and the Study of Lives / W. M. Runyan // *The Handbook of Psychobiography* / ed. By W. T. Schultz. – New York, 2005. – P. 19–42 та ін.

4. Див., наприклад: Schultz W. T. Introducing Psychobiography / W. T. Schultz // *The Handbook of Psychobiography* / ed. by W. T. Schultz. – New York, 2005. – P. 3–18 та ін.

5. Див., наприклад: Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського / В. В. Ващенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2007. – 324 с.; Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / В. В. Ващенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2002. – 408 с.; Вовк О. І. Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Репіна у дзеркалі сучасної біографістики / наук. ред. С. М. Куделко. – Х.: Сага, 2012. – 114 с.; Зубак Л. Новела Івана Франка «Неначе сон»: спроба психобіографічного прочитання / Л. Зубак // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (літературознавство). – 2009. – Вип. 85. – С. 183–193; Нестелєєв М. А. Психобіографічний аспект у вивченні творчості М. Хвильового / М. А. Нестелєєв // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 4 (191). – С. 54–60 та ін.

життя, з пошуками історичного досвіду для відповіді на нові питання, що поставали перед людством. Події Першої світової війни підірвали довіру до політичних та військових лідерів, змусили переоцінити справжню вартість унікального та неповторного людського життя. Американський історик Е. О'Нейл так описав інтелектуальну атмосферу після Першої світової війни, яка сприяла виникненню «нової біографії»: «Ми запитували усіх: від Бога до уряду, ми намагалися дивитися на речі й людей так, якими вони були, а не як нам би хотілося їх бачити. Наш скептицизм не був недоречним, ми не були іконоборцями, ми намагалися й намагаємось знайти первісну істину світу і людей».¹

Ще однією характерною рисою ХХ ст., яка вплинула на розвиток біографічного жанру, дослідники називають постійне прискорення динаміки соціальних змін. Як показала І. В. Голубович, основною характеристикою нової соціальної реальності в цей час виступала трансформація світу. Докорінні соціокультурні, технологічні, глобалізаційні зрушення стали відбуватися не протягом життя кількох поколінь, як це було раніше, а впродовж одного людського життя. Відповідно, ці явища встигали кілька разів відповідним чином змінити життєві траєкторії та зафіксуватися у біографіях. Тобто хронікою тектонічних змін ставав уже не лише глобальний історичний процес, але й окрема історія життя.²

Видозміни, яких зазнавав біографічний жанр, викликали необхідність розробки принципово нових теоретико-методологічних підходів до створення та вивчення життєписів. Ключова роль у цьому процесі (в галузі історичної біогра-

1. Цит. за: Валевский А. Л. Основания биографии / А. Л. Валевский. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 79.

2. Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа биографии в социогуманитарном знании) / И. В. Голубович. — Одесса: СПД Фридман, 2007. — С. 136.

фістики) належала представникам школи «Анналів», в першу чергу М. Блоку та Л. Февру. З їх іменами пов'язується зародження та розвиток антропологічно орієнтованого історіописання та підхід до історії не як до окремої сфери знання з чітко окресленими дисциплінарними межами, а як до фундаментальної міждисциплінарної науки про людину. Саме людська індивідуальність почала виступати своєрідним «полюсом тяжіння», який притягував до себе сфери вивчення різних наук і дозволяв розглядати їх в історико-антропологічній перспективі.¹ Тож ще у першій половині ХХ ст. були закладені передумови для бурхливого розвитку біографічного жанру, який став очевидним у перші десятиліття Другої світової війни і триває до сьогоднішнього дня. Безпосереднім наслідком підвищення інтересу до феномену життєпису стало поступове оформлення біографістики в окремий науковий напрям.

Отже, одним із трендів західної історіографії другої половини ХХ ст. стало спрямування на висвітлення життя окремої особистості в рамках принципу міждисциплінарності. Подібний підхід формував сприятливі умови для розвитку біографічного жанру, який і сам по собі є синтетичним, як мінімум, двоїстим, акумулюючи в єдиній структурі літературну та історичну складові.² Принцип міждисциплінарності можна визначити як спосіб отримання нового знання, що базується на залученні теорій і методів інших наук для вирішення проблем історичного дослідження.³

1. Див., наприклад: Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. — Львів: ПАІС, 2007. — С. 34 та ін.

2. Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа биографии в социогуманитарном знании) / И. В. Голубович. — Одесса: СПД Фридман, 2007. — С. 184.

3. Поршнева О. С. Междисциплинарности принцип / О. С. Поршнева // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. — М., 2014. — С. 259.

Разом з тим, дифузія кількох дисциплін може бути описана не тільки за допомогою вищенаведеної дефініції. Наприклад, Л. П. Рєпіна для позначення взаємодії різних наук на єдиному полі пропонує застосовувати також терміни «інтердисциплінарність», «мультидисциплінарність» та «трансдисциплінарність», які розрізняються за своїми організаційними формами та ступенем інтеграції дисциплін. Так, інтердисциплінарний підхід полягає у дослідженні минулого шляхом «стратегії присвоєння», тобто залучення методів і концепцій суміжних дисциплін. Мультидисциплінарному підходу притаманне отримання нового знання в історії шляхом доповнення власне історичних методів дослідницькими методиками та установками, що були розроблені в рамках інших дисциплін. Трансдисциплінарний підхід передбачає інтеграцію теорії й методів окремих дисциплін для вирішення загальних проблем, які не могли бути поставлені в конституційованих дисциплінарних межах, висуває претензії на абсолютну універсальність онтології та методів, що втратили дисциплінарну визначеність.¹

Варто зазначити, що протягом майже усього свого існування історична наука в Радянському Союзі та країнах соціалістичного табору послуговувалася деякими відмінними від західної науки методологічними принципами. Серед них можна назвати щільний зв'язок історіописання з політичною складовою суспільного життя; схильність до накопичення фактичного матеріалу та опису подій на його основі; зосередження на «історії зверху», яка творилася відомими людьми своєї епохи; опору на документи, створені офіційними установами; переважну увагу біографів до екзогенних чинників, що вплинули на розвиток того чи іншого явища; схильність

1. Рєпина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI веков: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Рєпина. — М.: Кругъ, 2011. — С. 28–29.

до об'єктивізації історії та намагання відтворити події так, «як це було насправді»; замкненість на методологічних засадах історичної науки, слабка міждисциплінарна інтеграція.¹

Багато в чому такий підхід призводив до знеособлення історії: хоча біографічний жанр не був обійдений увагою, проте увага акцентувалася на зовнішніх умовах, які сприяли формуванню особистості та в яких вона потім розвивалася. Наприклад, Г. Є. Померанцева, досліджуючи основні етапи становлення популярної серії «Жизнь замечательных людей», визнавала, що у СРСР 1930-х рр. «людина минулого цікавила і біографів, і читачів ЖЗЛ головним чином у зв'язку з епохою, в якій жила, у 1950-ті рр. — у зв'язку зі справою, якою займалася».² Лише з 1960-х рр. автори і читачі почали цікавитися головними героями біографічних творів «самими по собі».³ Однак при цьому необхідно зауважити, що в даному разі зміни торкнулися виключно художньої, а не наукової біографіки. Протягом 1960-х – 1980-х рр. у Радянському Союзі побутувала думка про те, що задача біографа полягає у ретельному і скрупульозному відтворенні трудового шляху видатної особи та характеристики її здобутків. Висвітлення ж внутрішнього життя людини, проникнення до її психології, розкриття духовної складової буття віддавалося на відкуп письменникам — творцям художніх життєписів. При цьому вважалося, що даної мети автор може досягти лише завдяки власній фантазії та уяві.⁴

1. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. — К., 2010. — С. 15–18.

2. Померанцева Г. Е. Биография в потоке времени. ЖЗЛ: замыслы и воплощение серии / Г. Е. Померанцева. — М.: Книга, 1987. — С. 144.

3. Там само. — С. 145.

4. Див., наприклад: Акимов А. Жизнь писателя / А. Акимов // Вопросы литературы. — 1966. — № 12. — С. 175–190; Муза Е. Не занимательности ради / Е. Муза // Литературная газета. — 1975. — 10 сент.; Порудоминский В. Из заметок биографа / В. Порудоминский // Вопросы литературы. — 1982. — № 6. — С. 196–213 та ін.

З кінця ХХ ст. вітчизняна наука почала інтегруватися до світового наукового простору. Це призвело до запозичення теоретико-методологічних підходів, які вже встигли укорінитися в інтелектуальному просторі західних країн. Крім орієнтації на висвітлення людського життя у всій його багатогранності та залучення принципу міждисциплінарності, про що мова ішла вище, прикметними рисами нового підходу до історіописання можуть вважатися безпосередній зв'язок історичної науки з усіма сферами людського буття й діяльності; відтворення історій життя не лише «сильних світу цього», але і звичайних, пересічних людей; застосування широкого кола джерел, у тому числі усних, зорових тощо; взяття до уваги усього розмаїття питань, пов'язаних як з масовими рухами, так і з подіями індивідуального життя; «контекстуалізація» минулого, акцентування уваги на різноманітних контекстах (політичному, ідеологічному, інтелектуальному і т. п.), які визначають зовнішні умови буття особистості.¹

Але було б помилкою вважати, що процес переходу від однієї парадигми до іншої відбувся миттєво: можна сказати, що трансформаційні процеси тривають і до сьогоднішнього дня. Загальні тенденції не оминули й біографістику. Це дало підстави В. В. Ващенку стверджувати, що сучасна українська історіографія в галузі біографістики розвивається під впливом обох цих парадигм, причому як окрема дисципліна в Україні утвердилася саме орієнтована на позитивістські практики модель, визначена дослідником як «наукова біографія».² Разом з тим, інша модель — «інтелектуальна біографія», спрямована на залучення новітніх методологіч-

1. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. — К., 2010. — С. 15–18.

2. Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії / В. В. Ващенко // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 486.

них підходів, поступово набуває все більшої ваги в науковому середовищі пострадянського простору в цілому та України зокрема.

Вчені схиляються до думки про те, що на сучасному етапі розвитку науки біографія перестає бути «молодшим» біографічним жанром і утверджується в якості окремишнього наукового напрямку «персональної історії», або «нової біографічної історії». Як указує Л. П. Рєпіна, відмінність цього напрямку досліджень від звичного висвітлення історій із серії ЖЗЛ і конструювання їх історичних портретів полягає в тому, що він передбачає підхід до особистого життя та долі окремих історичних індивідів, формування та розвиток їхнього внутрішнього світу, «слідів» їхньої життєдіяльності у різномасштабних проміжках часу та простору не тільки як до стратегічної мети дослідження, але й як до адекватного засобу пізнання історичного соціуму.¹

«Нова біографічна історія» може розглядатися у двох версіях: «соціальної» та «екзистенціальної» (в розробку цієї концепції значний внесок зробила Л. П. Рєпіна). Різниця між ними полягає в тому, що перший варіант передбачає фокусування на соціальній та культурній ситуації, в якій розгортаються події життя досліджуваної особистості; соціокультурний та особистісно-психологічний аспекти в аналізі минулого виступають рівнозначно та взаємопов'язано. Натомість другий варіант орієнтує дослідника на приділення уваги переважно реконструкції психології людини, її внутрішнього світу, тоді як соціальний фон отримує незначний статус «антуражу».²

1. Рєпина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Рєпина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Рєпиной. — М., 2005. — С. 56.

2. Попова Т. Н. Историография в человеческом измерении / Т. Н. Попова // Історіографічні дослідження в Україні. — 2012. — Вип. 22. — С. 267–268.

Очевидне зростання уваги з боку вчених-гуманітаріїв усього світу до потаємних сфер буття діячів минулих епох, дискусії щодо співвідношення приватної та публічної сфер життя особистості як ніколи гостро ставлять на порядку денному проблему етики біографічного дослідження.¹ Це питання досить детально розглянула С. Магарей на сторінках статті з промовистою назвою «Three Questions for Biographers: Public or Private? Individual or Society? Truth or Beauty?» («Три питання для біографів: Публічна або приватна? Індивідуальна або соціальна? Правда або прикрашена?»).²

С. Магарей зазначала, що біограф, який бажає створити повнокровний життєпис історичного діяча, повинен відчувати високу професійну та соціальну відповідальність, що дозволить йому успішно витримати баланс між усіма суперечностями жанру. Так, дослідник має опрацювати якомога більший масив джерел, щоб наблизитися до розуміння духовного світу героя своєї розповіді, проте не повинен вишукувати, а потім виставляти для публічного дискредитуючого обговорення його можливі приватні таємниці. Творячи нарратив індивідуального життя, біограф повинен мати на увазі, що він може бути адекватно сприйнятий читачем лише за умови виваженого поєднання з деталями більш загальної, соціальної історії. Нарешті, професійна організація дослідження, виявлення та скрупульозний аналіз якомога більшого кола джерел дозволяє біографу уникнути як надмірної ідеалізації, так і демонізації портретованої особистості.

1. Дунаева Ю. В. Историческая биография: упадок или возрождение? (Аналитический обзор) / Ю. В. Дунаева // Историческая биография: современные подходы и методы исследования: сб. обзоров и реф. / ред. кол.: Ю. В. Дунаева, Э. Ю. Метлицкая, М. Б. Раренко. — М., 2011. — С. 30–31.

2. Magarey S. Three Questions for Biographers: Public or Private? Individual or Society? Truth or Beauty? / S. Magarey // Journal of Historical Biography. — 2008. — Vol. 4. — P. 1–26.

Необхідно вказати на інший важливий аспект методології біографістики, а саме — проблему взаємодії двох суб'єктів біографічного дискурсу: героя біографії та біографа. Кожен з них репрезентує свою епоху і нерозривно з нею пов'язаний, належить до певного культурно-історичного середовища та вибудовує власну ідентичність. Але якщо для героя біографії ідентифікація вичерпується відповіддю на питання: «хто я?», то біограф, крім цього, має знайти також відповідь на фундаментальне питання: «хто він?». При цьому, як застерігав О. Л. Валевський, це запитання не є імітацією ідентичності портретованого персонажа; процес конструювання ідентичності іншої людини апріорі не може бути продубльований іншим індивідом. Фактично біограф, реконструюючи «особистий проект» життя, створює нову індивідуальність, виражаючи через свого героя самого себе, та, відповідно, специфіку своєї епохи.¹

Ще одна проблема біографістики полягає у вирішенні питання: «хто має право на біографію?». Як ми вже показали вище, одним з ключових принципів антропологічно орієнтованого історіописання став відхід від висвітлення «великих вчинків знаменитих людей»², що відкрило для дослідників можливість відтворити історію життя будь-якої особи з минулого. Проте у вітчизняній науці до останнього часу такий підхід не простежувався. Наприклад, ще у 1986 р. Ю. М. Лотман писав: «Далеко не кожна людина, що реально живе в даному суспільстві, має право на біографію. Кожний тип культури виробляє свої моделі «людей без біографії» та «людей з біографіями» ... (тому що) ... кожна культура створює у своїй ідеальній моделі тип людини, чия поведінка

1. Валевский А. Л. Основания биографики / А. Л. Валевский. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 19–21.

2. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. — К., 2010. — С. 16.

повністю зумовлена системою культурних кодів, і людини, що має певну свободу вибору власної моделі поведінки». ¹

Лише на початку ХХІ ст. в історіографії пострадянських країн намітилася тенденція до написання біографій «друго-рядних» фігур, що супроводжувалося теоретичним обґрунтуванням такого підходу. Втім, зазначимо, що віднесення тієї чи іншої особистості до «першого» або «другого» історичного плану, надання чи не надання їй права на окремішню біографію до певної міри є відносними питаннями. Залежно від хронологічних рамок розвідки, її ракурсу, рівня залученості індивіда до системи міжособистісних комунікацій свого часу, а також культурно-історичних умов, в яких відбувається створення конкретного дослідження, на «другий план» може відійти будь-яка особистість, незалежно від масштабу здійснених нею перетворень. ²

Таким чином, сьогодні біографістика переживає трансформаційні процеси, які призводять до розширення її предметного поля та наповнюють персонологічні дослідження новим змістом. Безперечно, стисло схарактеризовані нами теоретико-методологічні проблеми не вичерпують усього спектру концептуальних завдань, які стоять перед сучасною біографістикою. Проте навіть цей невеликий огляд демонструє, що, незважаючи на солідну історію біографії як історіографічного і літературного жанру, вона ще має потужний евристичний потенціал і дедалі активніше входить в актуальну площину сучасного гуманітарного знання.

1. Цит. за: Валевский А. Л. Основания биографии / А. Л. Валевский. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 17.

2. Мининков Н. А. Человек «второго плана» в контексте современной историографии: пять лет спустя / Н. А. Мининков, А. В. Корневский, А. Е. Иванеско // В тени великих: образы и судьбы: сб. науч. ст. Серия «Человек второго плана в истории» / отв. ред. Л. П. Решина. — СПб., 2010. — С. 23.

1.2. Схеми класифікації і типологізації біографічних творів

Нові підходи до розуміння феномену біографії, його ролі в науці та суспільстві, закономірностей конструювання та функціонування висувають на порядок денний потребу чіткої систематизації біографічних досліджень. У наукових розвідках з теорії біографістики для позначення процедури членування сукупності наявних життєписів зазвичай використовують терміни «класифікація» і «типологізація», причому в багатьох випадках застосовують їх у якості синонімів.¹ Дамо визначення цим двом методологічним процедурам і спробуємо установити лінії їхнього розмежування.

Під класифікацією розуміють таку форму систематизації знання, коли вся сукупність досліджуваних об'єктів представлена у вигляді системи класів або груп, за якими ці об'єкти розподілені на підставі їхньої подібності у певних властивостях. Мета класифікації полягає в тому, щоб представити у надійному та зручному для огляду й розпізнавання вигляді цю сукупність з одночасним збереженням максимально повної інформації про її об'єкти.² Процедура класифікації має визначатися низкою принципів. Так, кожний об'єкт з досліджуваної сукупності має обов'язково увійти до одного з утворених класів (тобто не повинно бути об'єктів, які не увійшли до жодного класу, так само як і об'єктів, що можуть належати до двох або більше класів); членування

1. Див., наприклад: Александров Е. П. Историческая биография как историографическая проблема: к изучению вопроса / Е. П. Александров // Ученые записки Российского государственного социального университета. — 2008. — № 4. — С. 223–227; Иванова Е. И. Теоретические основы и актуальные проблемы жанра биографии / Е. И. Иванова // Известия Саратовского университета. Новая серия. — 2014. — Т. 12: Серия: Филология. Журналистика. — Вып. 3. — С. 43–49 та ін.

2. Бочаров В. А. Классификация / В. А. Бочаров // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН ; Нац. обществ.-науч. фонд ; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. — М., 2010. — Т. 2. — С. 255.

мусить проводитися за чітко установленим критерієм, тобто протягом окремої класифікаційної операції не можна змінювати критерій порівняння; класи мусять бути взаємовиключними і не повинні мати спільних елементів. Варто відмітити, що класифікацію можна проводити не лише за одним, а й за двома або більше критеріями порівняння, що дозволяє різнобічно вивчити досліджувану сукупність елементів.¹

Типологізація — це метод наукового пізнання, в основі якого лежить членування систем об'єктів та їх групування за допомогою типу, тобто узагальненої ідеалізованої моделі. Типологізація застосовується з метою порівняльного вивчення суттєвих ознак, зв'язків, функцій, відносин, рівнів організації об'єктів — як тих, що співіснують, так і розведених у часі.² Під час проведення цієї методологічної процедури із загальної сукупності досліджуваних об'єктів виділяються еталонні — тобто найбільш специфічні, типові, які розподіляються по групах. Кожний досліджуваний елемент у більшій або меншій мірі наближається до одного з еталонів.

Відмінність класифікації від типологізації полягає в тому, що остання передбачає наявність об'єктів, які можуть відповідати одночасно кільком критеріям порівняння, хоча і з різним ступенем виразності. При цьому не варто забувати, що будь-яка класифікаційна або типологічна схема є умовною та навряд чи здатна відтворити абсолютно усю багатогранність досліджуваної сукупності елементів (у нашому випадку — біографічних творів). Однак застосування цих методологічних процедур дозволяє глибше та ефективніше вивчити об'єкт дослідження.

1. Гетманова А. Д. *Логика* / А. Д. Гетманова. — М.: Новая школа, 2000. — С. 24–25.

2. Огурцов А. П. *Типология* / А. П. Огурцов // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд ; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. — М., 2010. — Т. 4. — С. 69.

На сьогоднішній день немає універсальних моделей систематизації біографічних публікацій, адже кожен дослідник обирає або самостійно розробляє ту модель, яка дозволить йому найповніше виконати поставлені завдання. В літературі можна знайти чимало зразків класифікаційно-типологічного дослідження біографіки, в основі яких лежать як змістовні, так і формальні критерії порівняння. Достатньо поширеною є класифікація біографічних творів залежно від періоду їхнього створення. Наприклад, Т. Ю. Черкашина, досліджуючи сукупність європейських біографічних творів в історичному контексті, запропонувала розподіляти їх на античні, середньовічні, ренесансні, новоєвропейські, вікторіанські та нові, або ж сучасні.¹ М. О. Українець, аналізуючи англійські біографічні твори, диференціював їх залежно від епохи їхнього створення та пануючого у цей час типу світогляду на біографію XVIII ст., біографію романтизму, вікторіанську, модерністську і постмодерністську біографію.² Так само і німецькі біографічні твори, на думку Є. А. Іванової, можуть бути розподілені на біографію XVIII ст., біографію романтизму, бідермейєру, Веймарської республіки, постмодернізму та ін.³ На нашу думку, аналогічний хронологічний підхід може бути застосований до будь-якого масиву біографічних творів, тому що однією з ключових іманентно притаманних їм ознак виступає саме дата створення (або оприлюднення).

При цьому існують типологічні моделі, які покликані упорядкувати масив біографічних творів усередині конкрет-

1. Черкашина Т. Ю. Наративні виміри художньо-біографічної прози / Т. Ю. Черкашина. — Луганськ: [б. в.], 2009. — С. 67.

2. Українець М. А. Проблема внутрижанрової типології произведений англоязычной биографической прозы / М. А. Українець // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. — 2010. — № 1. — С. 83.

3. Иванова Е. И. Теоретические основы и актуальные проблемы жанра биографии / Е. И. Иванова // Известия Саратовского университета. Новая серия. — 2014. — Т. 12: Серия: Филология. Журналистика. — Вып. 3. — С. 46.

ного історичного періоду та просторової локації. Наприклад, С. С. Аверінцев і М. М. Бахтін досліджували витоки біографічного жанру в добу античності. М. М. Бахтін у розвідці «Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике» запропонував оригінальну схему типологізації давньогрецьких біографічних творів класичного та елліністичного періодів.

Сукупність класичних життєписів, на думку вченого, представлена двома типами. «Платонівський» тип (отримав таку умовну назву через те, що найбільш чітко та яскраво проявився у творах Платона «Апологія Сократа» і «Федон») пов'язаний зі строгими формами міфологічної метаморфози. Історія життя людини в цьому разі розподіляється на чітко визначені епохи, які демонструють траєкторію її духовного зростання (особистість проходить послідовний шлях від самовпевненого неуцтва через самокритичний скепсис до пізнання). «Риторичний» тип являв собою громадянську надгробну і поминальну промову, по суті був актом публічного уславлення людей та звіту про їх звитяги.¹

Біографічні форми елліністичного періоду, за схемою М. М. Бахтіна, також можуть бути розділені на два типи. Перший з них — «енергетичний», в основі якого лежить аристотелівське розуміння енергії як діяльної сили, зображення характеру у вчинках та висловах. У цьому випадку історія життя людини розкривається шляхом висвітлення її діянь, речей та інших проявів.² У свою чергу, в основу другого типу — «аналітичного» — покладена схема з певними рубриками, за якими розподіляється увесь біографічний матеріал (суспільне життя, відносини у родині, поведінка

1. Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике* / М. М. Бахтин // *Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет* / М. М. Бахтин. — М., 1975. — С. 281–282.

2. Там само. — С. 291.

на війні, ставлення до друзів, риси зовнішності, чесноти, пороки і т. п.).

С. С. Аверінцев у монографії «Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классика жанра в истории жанра» презентував іншу типологізацію античних творів. На переконання вченого, давньогрецька біографічна традиція характеризувалася наявністю «гіпнонематичного» та «риторичного» типів життєпису. Біографії першого типу тяжіли до чіткої рубрикованої структури і носили довідковий характер. Біографії другого типу характеризувалися яскравим емоційним забарвленням (могло бути як позитивним, так і негативним), причому під час їхнього створення матеріал відбирався таким чином, щоб виключити не лише емоційно дисонуючі, а й емоційно нейтральні відомості про описувану особу. На думку науковця, принципово новий третій тип біографії в Античній Греції був винайдений Плутархом. Він був визначений С. С. Аверінцевим як «моралістико-психологічний етюд», в якому розкривалася перш за все популярно-філософська, моралістична та психологічна проблематика, яка до того часу не була затребувана давньогрецькими біографами.¹

Можна навести чимало інших прикладів публікацій, автори яких би намагалися розробити типологію біографічних творів окремого хронологічного періоду (згадаємо, наприклад, розвідки Д. Я. Калугіна², С. В. Паніна³ та інших, які вивчали російську біографіку Нового часу). Безперечно,

1. Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классика жанра в истории жанра / С. С. Аверинцев. — М.: Наука, 1973. — С. 120–129.

2. Калугин Д. Я. Искусство биографии: изображение личности и ее оправдание в русских жизнеописаниях середины XIX века / Д. Калугин // Новое литературное обозрение. — 2008. — № 91. — С. 84–113.

3. Панин С. В. Жанр биографии в русской литературе XVIII — первой трети XIX вв.: истоки, формирование, типология: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Сергей Викторович Панин. — М., 2002. — 24 с.

ці та інші розвідки роблять важливий внесок у дослідження історії та теорії життєписного жанру, однак, цілком природно, не можуть бути застосовані для аналізу біографіки інших епох (у тому числі й сучасної). Тому сьогодні набагато більш розповсюдженим є членування масиву біографічних творів за дисциплінарним принципом.

Як уже згадувалося вище, біографія органічно поєднує у собі історичне та літературне начала, виступаючи в якості персональної мікроісторії окремої особистості й водночас належачи до числа літературних жанрів. Відповідно, надзвичайно поширеним є розподіл життєписів на історичні (зазвичай їх означають науковими) та літературні (або, як їх часто називають, художні). В якості характерних прикладів подібної біполярної диференціації можемо навести типологічні схеми О. Л. Валевського¹, І. Я. Лосієвського², В. С. Чишка³ та інших дослідників. При цьому вважається, що однією з принципових рис, які дозволяють відрізнити історичну біографію від літературної, є більша об'єктивність першої, адже під час конструювання художнього твору автор, окрім перевірених історичних фактів, може також застосовувати власний домисел (здогадка, нічим не підкріплене припущення), а подекуди — й вимисел (витвір уяви, фантазії).

У деяких відомих на сьогоднішній день типологічних схемах здійснено спробу ранжувати біографічні публікації за ступенем їхньої відповідності фактам реальної дійсності. Наприклад, англійський дослідник Л. М. Сміт писав, що першою у цьому переліку має йти «об'єктивна» біографія.

1. Валевский А. Л. Основания биографики / А. Л. Валевский. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 29.

2. Лосиевский И. Я. Научная биография писателя: проблемы интерпретации и типологии / И. Я. Лосиевский. — Х.: Крок, 1998. — С. 78–79.

3. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. — К.: БМТ, 1996. — С. 173.

Але створити її фактично неможливо через те, що будь-який біограф переломлює історію життя описуваного персонажа через призму власного сприйняття, тож у будь-якому разі привносить до загальної картини децицію суб'єктивності. Другу позицію займає «науково-історична» біографія, яка, на думку дослідника, відрізняється академізмом, тяжінням до фактографічності й чіткою хронологічною організованістю. Для цього типу біографії характерна пильна увага не лише до портретованої особистості, а й зовнішніх умов, у яких їй довелося жити і творити.

«Художньо-наукова» біографія також прагне до вичерпності у висвітленні як індивідуального світу головного героя твору, так і оточуючого його середовища. Проте у даному випадку автор має набагато більшу свободу застосування художніх прийомів, тож підсумковий варіант тексту являтиме собою не наукову розвідку, а літературний твір. Нарешті, «оповідна» біографія допускає наявність у тексті вигаданих епізодів. Щоправда, Л. М. Сміт уточнює, що цю авторську реконструкцію потрібно вводити до загального сюжету розповіді дуже акуратно і при цьому обов'язково спиратися на відомості, почерпнуті з оригінальних документів досліджуваного персонажа (наприклад, листів).¹

Т. О. Павлова за аналогічним критерієм пропонувала розділяти біографічні твори на наукові, науково-популярні, науково-художні та романтизовані.² На її думку, провідні ознаки наукової біографії — інтерес біографа до особистості не самої по собі, а залежно від ролі, відіграної нею в історичних подіях (або від її внеску у відповідну галузь знання або ви-

1. Smith L. M. Biographical Method / L. M. Smith // Handbook of Qualitative Research / ed. by N. K. Denzin, Y. S. Lincoln. — London, 1994. — P. 292.

2. Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР / Т. А. Павлова // Новая и новейшая история. — 1990. — №2. — С. 39.

робництва); наявність бібліографії та науково-довідкового апарату, наявність екскурсів до історіографії питання, академічний підхід до висвітлення фактів. Науково-популярну біографію, згідно з твердженнями авторки, відрізняє особлива увага до історичної епохи, в якій довелося жити та діяти героєві, та до його професійних досягнень. Головна ознака науково-художньої біографії полягає у тому, що центром уваги біографа стає неповторна людська особистість, важливим завданням стає розкриття еволюції душі героя. Цей тип поєднує в собі власне наукові методи пізнання та художню інтуїцію автора. Нарешті, романтизована біографія, зберігаючи загальну документальну канву оповідання, допускає елементи не лише авторського домислу, але і вимислу.¹

Потрібно сказати, що як історичні, так і літературні біографії можуть бути додатково стратифіковані всередині кожного з указаних типів. Наприклад, І. Л. Савенко диференціювала художньо-біографічні твори за жанровою приналежністю та звернула увагу на те, що сучасна біографічна проза має надзвичайно рухомі межі жанрів і вільну специфіку у стильовому оформленні. Це, на думку дослідниці, призводить до оновлення вже відомих форм (біографія-есе, біографічна новела, роман-есе, мемуарний роман, роман-дослідження та ін.) і виникнення численних жанрових різновидів та міжжанрових гібридних модифікацій, серед яких можна назвати псевдобіографію, біографію-самосвідцтво, роман-факт, роман-мозаїку, роман-пошук, роман-монтаж, біографічний пунктирний роман, повість-документ, пошукові мемуари, біографічний інтелектуальний бестселер і т. п.²

1. Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР / Т. А. Павлова // Новая и новейшая история. — 1990. — №2. — С. 39–42.

2. Савенко І. Л. Жанрово-стильові особливості біографічного роману-пошуку: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Ірина Леонідівна Савенко. — Тернопіль, 2006. — С. 3.

Т. Ю. Черкашина презентувала розгалужену схему систематизації літературних біографічних текстів. На думку авторки, художньо-біографічні дослідження можуть бути структуровані за кількома напрямками. Так, за повнотою охоплення життєвого шляху героя авторка розподіляє біографії на повні (комплексні), що всебічно відтворюють життєвий та творчий шлях героя від народження до смерті; та часткові, які звертаються до певного етапу життєдіяльності особистості. Залежно від домінуючого аспекту оповідання Т. Ю. Черкашина розрізняє змістовно-сміслові біографії, котрі основну увагу зосереджують на інформативній насиченості твору новими чи маловідомими фактами з життя героя; та формалізовані, в яких основний акцент робиться на динаміці форми і незвичності конструювання текстової площини. Нарешті, з позицій правдивості відтворення образу видатної особистості дослідниця рекомендує відділяти реальні життєписи, побудовані з опорою на широку та репрезентативну джерельну базу; від альтернативних, автор яких користується неперевереними джерелами та фактами і тим самим відходить від критерію достовірності.¹

Розглянемо також деякі схеми систематизації історико-біографічних творів. Наприклад, американський вчений Д. Р. Уокер розробив типологію біографій учених для економічної історії, яка, на думку Л. П. Репіної, цілком може бути застосована і в інших предметних полях історичної науки. До цієї схеми входять, по-перше, біографія особистості (відомості про місце та час народження, освіту, сімейне коріння, риси характеру та приватне життя); по-друге, професійна біографія (висвітлює позиції вченого в академічному середовищі, його професійну діяльність та відносини всередині

1. Черкашина Т. Ю. Наративні виміри художньо-біографічної прози / Т. Ю. Черкашина. — Луганськ: [б. в.], 2009. — С. 70.

наукової спільноти); по-третє, бібліографічна біографія (аналіз праць автора, історії їхнього створення, джерельної бази, техніки і методології дослідження, категоріального апарату і міждисциплінарних зв'язків); по-четверте, ситуаційна біографія, або біографія середовища (події та умови соціально-економічного і політичного життя суспільства й епохи, в яких жив і працював учений).¹

Французький історик Ж. Ревель виділяв такі типи життєписів, як історична біографія, котра демонструє хід історичного процесу крізь призму людської індивідуальності; інтелектуальна біографія, що розкриває ідейну еволюцію переконань та світоглядних настанов особистості; духовна біографія, де акцентується особлива увага на розкритті релігійного світогляду, взаємовідносин із церквою, виховання та моральних пошуків, мікробіографія, що являє собою викладення подій життя «маленької людини» тощо.²

Однак найбільш популярною та затребуваною на сьогоднішній день є типологія, запропонована італійським дослідником Дж. Леві, яка включає чотири типи історико-біографічних досліджень. Перший тип — «модальна біографія», коли інтерес дослідника зводиться до ілюстрації типових форм поведінки, які були притаманні найбільш численним соціальним групам. В даному випадку елементи біографії окремої особистості оцінюються як історично важливі лише в тому випадку, коли вони мають більш загальне значення.³ Такий тип біографії описує не неповторну особистість, а ін-

1. Репина Л. П. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. П. Репина // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 452.

2. Див.: Зыков О. П. Биографика журналистики: терминологический аспект / О. П. Зыков // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. — 2012. — № 4 (107). — С. 29.

3. Репина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. — М., 2005. — С. 56–57.

дивіда, який увібрав у себе найбільш характерні риси групи, до якої належить. Для другого типу — «контекстуальної біографії», притаманна особлива увага до контексту, тобто епоха, середовище, оточення героя виступають в якості чинників, здатних схарактеризувати його вчинки, пояснити своєрідність людської долі. Третій тип — «казуальна біографія», описує атипові та зазвичай екстремальні випадки поведінки портретованого персонажа, виявляючи межі його можливостей (девіантна поведінка в даному випадку розглядається як граничний прояв норми). Нарешті, четвертий тип — «герменевтична біографія», орієнтує дослідника на розуміння життя індивіда, мотивів його поведінки та рис характеру, намірів і замислів, ступеня їх реалізації. На перший план висувається духовний світ особистості, взаємовідносини з іншими людьми, підкреслюється роль діалогу, комунікації між індивідами та культурами.¹

Потрібно визнати, що ми навели лише невелику частку з безлічі описаних на сьогоднішній день способів диференціації біографічних творів. Зате знайомство з основними підходами до класифікації й типологізації життєписів дозволило нам розробити власну схему, що стала в нагоді у ході вивчення масиву творів, у яких висвітлюються ті чи інші аспекти життєвого і творчого шляху В. Н. Каразіна.

1. Репина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. — М., 2005. — С. 57–58.

1.3. Квантитативний аналіз масиву публікацій, присвячених В. Н. Каразіну: концептуальні засади

Проблема комплексного аналізу та систематизації наявного масиву публікацій, в яких піднімаються питання, пов'язані з життям та діяльністю В. Н. Каразіна (1773–1842), до сьогоднішнього дня є невирішеною в українській та зарубіжній історичній науці. Одночасно з проведенням такого роду дослідження видається актуальним виявлення основних історіографічних образів В. Н. Каразіна, відстеження напрямків їх виникнення і трансформації, а також вписування процесу розвитку каразінознавства у загальний контекст розвитку історичної науки середини ХІХ – початку ХХІ ст. Потреба у вирішенні останнього з названих питань вимагає від нас поглянути на процес вивчення біографії В. Н. Каразіна з наукознавчих позицій, тобто відповідним чином проаналізувати наявний масив наукової літератури, схарактеризувати структуру й динаміку наукової творчості каразінознавців.

Питання щодо взаємодії історіографії та наукознавства донині залишається дискусійним у фаховому співтоваристві, хоча, на нашу думку, вже досить переконливо доведено, що такий синтез може дозволити історіографу розширити та удосконалити свій дослідницький інструментарій.¹ Зокрема, перспективним видається залучення кількісних методів, що передбачає вивчення науки як інформаційного процесу (статистичний аналіз змісту інформаційних потоків, аналіз внеску окремих науковців та колективів у світовий науковий інформаційний потік тощо).²

1. [Посохов С. І.] Від редактора / [С. І. Посохов] // Харківський історіографічний збірник. – 2010. – Вип. 10. – С. 6.

2. Пікалов В. Г. Історіографія як наукознавча дисципліна / В. Г. Пікалов, С. І. Посохов // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 75.

Кількісні методи прийшли у вітчизняну історичну науку ще у 60-х рр. ХХ ст.¹ Вченими (насамперед І. Д. Ковальченком, Л. Й. Бородкіним та ін.) були детально розроблені теоретико-методологічні питання щодо їх ролі та місця у структурі наукового дослідження в історичній сфері, адекватності залучення математичного апарату, моделювання історичних явищ та процесів. Кількість спеціально-історичних розвідок, автори яких застосовують квантитативні методи, зростає рік від року. Разом із цим, в історіографічних розвідках такий підхід не здобув широкого розповсюдження, хоча перші кроки на шляху до поєднання якісного аналізу з кількісним також фіксувалися вже у 60-х рр. ХХ ст.² Ще через два десятиліття з'явилися розвідки, в яких було зроблено спроби теоретико-методологічного обґрунтування такого синтезу³, а публікації початку ХХІ ст.⁴ свідчать про його репрезентативність та перспективність.

Застосування кількісних, у тому числі статистичних методів до вивчення історіографічного процесу обіцяє низку переваг порівняно з традиційною «описовою» технологією. Як доводив один з піонерів квантитативного підходу в історіографії Д. П. Урсу, це дає можливість збільшити доказовість і точність дослідження, мінімізувати прояви суб'єктивізму

1. Ковальченко І. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М.: Наука, 2003. — С. 297.

2. Шерман И. Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931) / И. Л. Шерман. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1964. — 340 с.

3. Див. Урсу Д. П. Историография как точная наука / Д. П. Урсу // Харківський історіографічний збірник. — 2010. — Вип. 10. — С. 99–125.

4. Див., наприклад: Вовк О. І. Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця ХІХ – початку ХХІ ст. / О. І. Вовк // Харківський історіографічний збірник. — 2013. — Вип. 12. — С. 144–159; Гарскова И. М. Анализ историографии исторической информатики как научного направления / И. М. Гарскова // Харківський історіографічний збірник. — 2010. — Вип. 10. — С. 138–171; Пронин А. А. Российская эмиграция в диссертационных исследованиях 1980–2005 гг.: библиометрический анализ / А. А. Пронин. — Екатеринбург: Рос. гос. проф.-пед. ун-т, 2009. — 360 с. та ін.

у висновках.¹ Разом із тим, застосування кількісних методів передбачає проведення вельми кропіткої попередньої роботи, насамперед, розробки чіткої програми дослідження. Розрахунки не повинні виступати як самоціль, а історіографія — зводитися до сухої бухгалтерії. Тому ми схильні погодитися з Д. П. Урсу в тому, що в історіографічному дослідженні головним напрямком мусить залишатися якісно-змістовний аналіз наукових концепцій та ціннісна інтерпретація історичних творів, а застосування кількісних методів, як правило, має хоча й важливе, але допоміжне значення.²

В якості фактологічної бази нашого дослідження виступив бібліографічний перелік публікацій, пов'язаних з іменем В. Н. Каразіна, які вийшли друком після смерті просвітителя. Перелік склав 609 позицій, які охопили 155-річний хронологічний проміжок (з 1860 р. по 2015 р.). Кожна публікація розглядалася як система з певним набором усталених ознак, що могли б виступити в якості класифікаційно-типологічних критеріїв. За допомогою табличного редактора Excel фірми Microsoft було створено базу даних, в якій публікації було описано за такими параметрами, як дата введення публікації до обігу; місце публікації; стиль мовлення; жанр наукової праці; тематика публікації; тип біографічного письма. Схарактеризуємо вказані параметри.

Дата введення публікації до обігу визначалася як рік її першого оприлюднення у друкованих періодичних чи неперіодичних виданнях. Застосування методу діахронного аналізу дозволило виявити закономірності, тенденції у процесі дослідження біографії В. Н. Каразіна та представити цей процес у вигляді динамічної системи.

1. Урсу Д. П. Историография как точная наука / Д. П. Урсу // Харківський історіографічний збірник. — 2010. — Вип. 10. — С. 110.

2. Там само. — С. 111–112.

Визначення місця публікації не лише дало уявлення про широту географічного розповсюдження каразінознавчих розвідок, а й дозволило за допомогою методу синхронного аналізу дослідити особливості відтворення біографії В. Н. Каразіна в один і той же час, але в різних соціокультурних умовах (порівняння «материкових» та «діаспорних», «вітчизняних» та «закордонних» публікацій).

Стиль мовлення — це мовна підсистема зі своєрідним словником, фразеологічними сполученнями, зворотами і конструкціями, які відрізняються від інших різновидів в основному експресивно-оціночними властивостями елементів, які його складають і звичайно пов'язані з певними сферами вживання мови.¹ Необхідність запровадження цього критерію порівняння була обумовлена строкатістю та різноплановістю досліджуваних публікацій, серед яких наявні не лише суто наукові розвідки, а й публіцистичні статті у періодичній пресі і навіть художні твори. Одним із принципів розрізнення стилів мови є врахування сфери використання тексту, яка зумовлює такий добір мовних одиниць і спосіб їх поєднання, за якого конкретна комунікативна мета досягає найповнішої реалізації.² Тому, на нашу думку, стилістичний аналіз публікацій дозволяє більш чітко з'ясувати мету їхнього створення, цільову аудиторію, а також простежити трансляцію образу тієї чи іншої особистості, явища, події і т. п. в різних суспільних колах (науковці, широка громадськість тощо).

У сучасному мовознавстві найчастіше виокремлюють розмовно-побутовий, офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний стилі мовлення³, кожному з яких прита-

1. Дудик П. С. Стилістика української мови / П. С. Дудик. — К.: Академія, 2005. — С. 55.

2. Там само. — С. 60.

3. Там само. — С. 55–57.

манні свої специфічні риси. Наприклад, розмовно-побутовий стиль, основним призначенням якого є обмін інформацією під час неофіційного спілкування людей, характеризується якнайбільшою залежністю вислову від конкретної ситуації, контексту мовлення; очевидним виявом емоційності та невимушеності співрозмовників; яскравим інтонаційним оформленням висловів.¹

Офіційно-діловий стиль, котрий покликаний регулювати офіційні відносини між індивідами, установами, організаціями і т. п., вирізняється використанням однозначних формулювань; стислістю, точністю, лаконічністю, чіткістю викладення фактів; використання усталених мовних зворотів і словесних конструкцій; стандартизацією оформлення документів, які часто членуються на параграфи, пункти та підпункти.²

Для наукового стилю, призначення якого полягає в інформуванні про результати наукових досліджень, притаманне широке використання загальнонаукових та спеціальних термінів, слів з абстрактним значенням, іншомовних слів; точність, логічність, послідовність, аргументованість у викладенні матеріалу; наявність довідкового апарату.³ Структурно та функціонально науковий стиль є неоднорідним, тому в його межах вирізняють кілька підстилів: власне науковий (академічний), науково-популярний, довідково-енциклопедичний, науково-оціночний, інформаційно-реферативний, науково-навчальний, науково-діловий та інші.⁴

1. Дудик П. С. *Стилістика української мови* / П. С. Дудик. — К.: Академія, 2005. — С. 62–64.

2. Там само. — С. 72–75.

3. Там само. — С. 76–80.

4. Баженова Е. А. *Жанры научной речи* / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // *Речевое общение: (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения): Специализированный вестник*. — 2006. — Вып. 8–9 (16–17). — С. 140.

Художній стиль, основною метою функціонування якого є вплив на почуття та думки людей за допомогою художніх образів, відрізняється емоційністю та експресивністю, широким використанням епітетів, метафор, гіпербол тощо, що підсилює виразність мовлення; залежно від мети розповіді можуть використовуватися елементи всіх інших стилів мовлення.¹

Публіцистичний стиль, спрямований на обговорення та відстоювання важливих суспільно-політичних ідей, формування громадської думки. Він є досить неоднорідним та різножанровим, найповніше реалізується в суспільно-політичній періодичній пресі та іншій літературі. Його основними ознаками є популярність, чіткість та стислість викладу, емоційність мовлення та наявність оціночних суджень, насиченість сказаного комунікативно доцільним змістом.²

Публікації, представлені у досліджуваному нами масиві, належали до наукового, публіцистичного, художнього та офіційно-ділового стилів.

Ще однією виділеною нами ознакою досліджуваних публікацій став жанр наукової праці — історично сформований усталений тип творів наукової літератури, що має функціонально-стильову специфіку і стереотипну композиційно-сміслову структуру.³ Вже сама назва цієї категорії вказує на те, що в даному випадку аналізу піддавалися не всі об'єкти, що склали генеральну сукупність, а лише публікації, які відносилися до наукового стилю мовлення. Це обумовлено тим, що досліджувані твори публіцистичного

1. Дудик П. С. *Стилістика української мови* / П. С. Дудик. — К.: Академія, 2005. — С. 81–83.

2. Там само. — С. 86–89.

3. Баженова Е. А. *Жанры научной речи* / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // *Речевое общение: (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения): Специализированный вестник*. — 2006. — Вып. 8–9 (16–17). — С. 140.

стилю були представлені фактично в повному обсязі статтями в періодичних виданнях, а кількість художніх творів та документів, створених офіційними установами, виявилася надто малою (відповідно 5 та 2 одиниці [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1], тобто в цілому приблизно 1 % від усього обсягу генеральної сукупності), що зробило їхнє членування за жанровою ознакою недоцільним.

Як ми вказували вище, науковий стиль розпадається на кілька підстилів, кожному з яких відповідає певна кількість жанрів наукових праць. Так, до академічного підстилю можна віднести монографії, статті, тези, повідомлення тощо.¹ Монографії — це наукові книжкові неперіодичні видання, які зазвичай присвячені багатоаспектному вирішенню наукової проблеми. Вони включають формулювання проблеми, містять доказ гіпотези з використанням різноманітних засобів аргументації, передбачають визначення та диференціацію ключових понять зі встановленням між ними логіко-семантичних зв'язків. Монографії характеризуються складною розгалуженою композиційною структурою та великим обсягом (не менше 5 ум. друк. арк., на відміну від брошури, яка не має перебільшувати вказаного обсягу). Стаття також являє собою завершений науковий твір, який описує результати оригінального авторського дослідження, але вона має менш розгалужену смислову структуру, простішу композицію та менший обсяг (звичайно 0,5 – 1,5 ум. друк. арк.), і публікується у складі періодичного чи неперіодичного видання. Наукові повідомлення мають менший обсяг, ніж статті (приблизно 0,1 – 0,25 ум. друк. арк.) та зазвичай висвітлюють найновіші досягнення в тій чи іншій галузі науки, інфор-

1. Баженова Е. А. Жанры научной речи / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // Речевое общение: (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения): Специализированный вестник. — 2006. — Вып. 8–9 (16–17). — С. 140.

мують про проведені наукові заходи тощо. Тези — це жанр наукової праці, в якій стисло викладено зміст наукового дослідження у вигляді основних, коротко сформульованих положень.¹

Жанрами довідково-енциклопедичного підстилю є енциклопедії, словники, довідники, покажчики тощо.² Під енциклопедією розуміють зведення основних відомостей з однієї чи усіх галузей знання та практичної діяльності, що викладені у коротких статтях, розташованих за абеткою їхніх назв або в систематичному порядку. Словник — це видання упорядкованого переліку мовних одиниць (наприклад, термінів), доповнених відповідними довідковими даними.³ Довідник являє собою видання прикладного характеру, побудоване за абеткою назв статей або в систематичному порядку.⁴ За характером уміщеної інформації довідники можуть бути класифіковані на статистичні, біографічні, бібліографічні, путівники⁵ та ін.

Інформаційно-реферативний підстиль включає такі жанри, як реферат, огляд та ін.⁶ Специфічним різновидом реферату є автореферат дисертації, який інформує про результати проведеного дослідження, вводить їх до наукового обігу та повідомляє спільноту про майбутній захист дисертації.⁷

1. Баженова Е. А. Жанры научной речи / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // Речевое общение: (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения): Специализированный вестник. — 2006. — Вып. 8–9 (16–17). — С. 141.

2. Там само. — С. 140.

3. Видання. Основні види. Терміни та визначення: ДСТУ 3017–95. — [Чинний від 01-01-96]. — К.: Держстандарт України, 1995. — С. 16.

4. Там само. — С. 17.

5. Там само. — С. 5.

6. Баженова Е. А. Жанры научной речи / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // Речевое общение: (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения): Специализированный вестник. — 2006. — Вып. 8–9 (16–17). — С. 140.

7. Там само. — С. 143–144.

До науково-оціночного підстилю входять рецензії, відгуки, експертні висновки та ін.¹ Наукова рецензія виконує функції репрезентації наукового твору, його оцінки та осмислення в науковому соціумі. В цьому жанрі наукових праць відбувається стан розвитку науки у певний період її розвитку, формулюються критерії оцінки та вимоги до наукової праці.²

Науково-навчальний підстиль представлений підручниками, навчальними посібниками, курсами лекцій та іншими жанрами.³ У таких публікаціях, що носять дидактичну функцію, зазвичай викладаються основи тієї чи іншої науки. У них представлена вже усталена, базова наукова інформація, а тому науково-навчальні публікації зазвичай не носять проблемного характеру та полемічної загостреності.⁴

Що стосується науково-популярного підстилю, то він може бути представлений різними жанрами публікацій (брошура, монографія, стаття тощо), нескладними за змістом і формою викладу. Це робить їх зрозумілими навіть для осіб, які не мають спеціальної підготовки.⁵

Спостереження за динамікою актуалізації тих чи інших жанрів наукових публікацій дає змогу відстежити процес розвитку наукової діяльності, прослідкувати траєкторію переміщення наукового знання від новаторського до масового. За критерієм хронологічної віддаленості від переднього краю дослідницької роботи дисциплінарні масиви публікації зазвичай розподіляють на так звані «ешелони», послідовність яких може бути представлена так: (1) листи в редакцію

1. Баженова Е. А. Жанры научной речи / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // Речевое общение: (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения): Специализированный вестник. — 2006. — Вып. 8–9 (16–17). — С. 140.

2. Там само. — С. 142.

3. Там само. — С. 140.

4. Там само. — С. 142.

5. Дудик П. С. Стилистика української мови / П. С. Дудик. — К.: Академія, 2005. — С. 74.

і короткі повідомлення; (2) журнальні статті та публікації доповідей на наукових форумах; (3) підтверджуючі повідомлення, огляди періодики, огляди симпозіумів і конференцій певної тематики; (4) проблемні збірники, індивідуальні й колективні монографії; (5) підручники, курси лекцій, навчальні посібники, хрестоматії тощо.¹ Такий розподіл, попри відому умовність, дає змогу оцінити актуальне становище наукового знання: досягнутий на певний момент часу рівень та можливість цілісного відображення предмету дослідження (підручники); становище систематичного розгляду ключових проблем (монографії); напрямки найбільш інтенсивних дослідницьких зусиль і підходів до вирішення проблем (огляди); зародження нових дослідницьких областей та поява нових альтернатив всередині самої області (статті та повідомлення).²

Взявши за основу структуру стандартної біографічної довідки³ і проаналізувавши наявні каразінознавчі публікації, ми дійшли до висновку, що в них можна виокремити наступні тематичні напрямки, які піднімають ті чи інші аспекти історії життя В. Н. Каразіна. Це генеалогічні дослідження, в яких розкривається історія роду Каразіних, висвітлюються відомості про предків та нащадків Василя Назаровича; кар'єра державного службовця і діяльність В. Н. Каразіна на ниві просвітництва, зокрема, його участь у заснуванні Харківського університету; науково-дослідницька діяльність В. Н. Каразіна та її оцінка з боку істориків науки і техніки; суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна; риси особистості В. Н. Каразіна, духовно-моральні

1. Основы науковедения / под ред. С. Микулинского [и др.]. — М.: Наука, 1985. — С. 120.

2. Там само. — С. 121.

3. Див. Редакційна інструкція Українського біографічного словника // Українська біографістика. — 1996. — Вип. 1. — С. 50–58.

настанови, якими він керувався протягом життя; увічнення пам'яті про В. Н. Каразіна. Також виокремлюються так звані «комплексні дослідження», покликані розкрити життєпис В. Н. Каразіна у всій його повноті без прив'язки до якогось окремого тематичного напрямку; та історіографічні розвідки, спрямовані на дослідження процесу вивчення біографії В. Н. Каразіна й оцінки його образів, сконструйованих у той чи інший проміжок часу. Крім того, запропоновано виділити в окрему групу джерелознавчі публікації, які зазвичай не містять елементів наукового дослідження, але включають текстологічно опрацьовані історичні джерела, доповнені відповідним науково-довідковим апаратом (редакційні примітки, коментарі, допоміжні покажчики і т. п.).

Зрештою, останній критерій, за яким було описано каразінознавчі публікації — це тип біографічного письма. За основу було взято типологічну схему, розроблену італійським дослідником Дж. Леві¹ (див. вище). Зазначимо, що до аналізованої вибірки були залучені не усі публікації, а лише ті, що являли собою зразки розгорнутої оповіді про життя В. Н. Каразіна в цілому або один якийсь епізод зокрема. Тобто такі жанри наукових публікацій, як, наприклад, бібліографічні покажчики; рецензії та відгуки; газетні статті, що повідомляли про хід спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну в Харкові тощо до вибірки включені не були.

Екстраполюючи запропоновану італійським дослідником схему на масив життєписів В. Н. Каразіна, було вирішено розділити його на чотири типи наступним чином. До модальних біографій нами були віднесені стислі нариси найчастіше опубліковані у довідково-енциклопедичних виданнях. Їх основне призначення полягає у лапідарному знайомстві

1. Репина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. — М., 2005. — С. 56–58.

читача з головними віхами життя та заслугами В. Н. Каразіна, а ціннісно-оціночні судження у тексті зазвичай відсутні. Подібні публікації побудовані за уніфікованою схемою¹, а особиста конкретність у них зазвичай відходить на другий план.

До контекстуальних біографій ми відносили такі розвідки, в яких діяння та досягнення В. Н. Каразіна були вписані до загального контексту епохи. В таких публікаціях специфіка його особистої долі була продемонстрована крізь призму зовнішніх соціальних, економічних, політичних, ідеологічних умов. Переважно до цієї групи входили твори, основним об'єктом дослідження котрих були клопоти В. Н. Каразіна на державних посадах, його участь у розвитку вітчизняної освітньої сфери, наукові дослідження та інші теми, які можуть бути віднесені до царини «зовнішнього», «офіційного» життя портретованого персонажа.

До категорії «казуальні біографії» також були включені публікації, що у більшості своїй були орієнтовані на висвітлення епізодів публічного життя В. Н. Каразіна. Проте, на відміну від життєписів попереднього типу, в яких наріжним каменем ставали зразки соціально схвалюваної поведінки, третій тип характеризувався висвітленням незрозумілих для оточуючих або несхвалюваних ексцентричних вчинків (намагання утекти за кордон у 1798 р., придбання «колекції Аделунга» для Харківського університету, численні спроби особистого листування з монаршими особами і т. п.).

Нарешті, до четвертого, герменевтичного типу біографії були включені розвідки, орієнтовані на висвітлення «внутрішнього», приватного життя В. Н. Каразіна: індивідуальних особливостей цієї людини, характеру, уподобань, моти-

1. Див., наприклад: Редакційна інструкція Українського біографічного словника // Українська біографістика. — 1996. — Вип. 1. — С. 50.

вів поведінки, духовних настанов тощо, а також дослідження, присвячені історії родини Каразіних та внутрішньосімейних відносин.

Безперечно, ми визнаємо умовність запропонованого нами членування масиву публікацій, так чи інакше пов'язаних з іменем В. Н. Каразіна (як, утім, і будь-якої іншої моделі систематизації). При цьому лише чотири з шести критеріїв порівняння (дата введення публікації до обігу; місце публікації; стиль мовлення; жанр наукової праці) є класифікаційними, тобто питання щодо відповідності конкретної публікації до того чи іншого класу може бути вирішене однозначно. Інші ж два критерії (тематика публікації і тип біографічного письма) є типологічними, а тому вимагають більшої уваги та виваженості у процесі диференціації наявних творів. У будь-якому разі, потрібно визнати, що застосування описаної вище класифікаційно-типологічної схеми дасть змогу більш рельєфно та наочно показати основні напрями дискусій, що точилися в історіографії навколо постаті В. Н. Каразіна. Аналіз бази даних дозволив провести підрахунки, результати яких представлено у табличному і графічному вигляді [див. Додаток А, табл. А.1–А.5, рис. А.1–А.5] та схарактеризовано у наступних розділах.

Підводячи попередній підсумок, потрібно визнати, що сьогодні біографія як соціокультурний феномен переживає період свого підйому, вираженням чого є затребуваність у середовищах творців життєписних наративів, читачів, а також дослідників, які все більш активно використовують біографічний матеріал у своїх розвідках. Жанр біографії, будучи надзвичайно динамічним, постійно розвивається й набуває все нових форм свого втілення. Якісні трансформації,

які нині можна спостерігати у вітчизняній і світовій біографіці та біографістиці, стають предметом спеціальних наукових досліджень, викликають дискусії у фаховому середовищі, осмислюються з теоретико-методологічних позицій. Але зараз ми маємо змогу бути свідками не лише значних якісних, а й кількісних змін у біографічній сфері, адже кількість опублікованих життєписів у всьому світі лавиноподібно зростає рік від року. Враховуючи поважний вік самого жанру «історії одного життя», який налічує уже понад два тисячоліття, не викликає подиву той факт, що різночасові зразки біографічного письма, присвячені окремим особистостям, подекуди утворюють солідні масиви. Такі сукупності персоналістичних публікацій можуть і повинні бути піддані історіографічному аналізу, що дозволить не лише простежити еволюцію уявлень нащадків про ту чи іншу історичну фігуру, а й спрогнозувати вірогідні шляхи цієї еволюції та їх можливі наслідки. На нашу думку, проведення подібного біоісторіографічного дослідження має бути комплексним, тож передбачає залучення не лише якісних, а й кількісних підходів до вивчення наявних біографічних творів.

РОЗДІЛ II

ШТРИХИ ДО ПРИЖИТТЄВИХ ОБРАЗІВ В. Н. КАРАЗІНА

2.1. Перші десятиліття життя В. Н. Каразіна, його діяльність на державній службі та участь у розвитку вітчизняної освіти

Василь Назарович Каразін прожив яскраве та насичене подіями життя, був учасником та свідком важливих історичних подій і процесів, які відбувалися наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Детальний опис та характеристика його біографії, як ми пересвідчимося у подальшому, неодноразово ставали темами ґрунтовних монографій, тож не розглядаються нами зараз у якості спеціального завдання. В той же час ми вважаємо за необхідне стисло познайомити читача з основними віхами життя В. Н. Каразіна. На нашу думку, це дозволить простежити шляхи формування історіографічних образів цієї особистості, починаючи з прижиттєвого етапу, та в подальшому дасть змогу краще орієнтуватися у перипетіях каразінознавства.

В. Н. Каразін народився 30 січня (10 лютого) 1773 р. у селі Кручик Богодухівського повіту на Харківщині. Вважається, що він був нащадком вихідців з Балканського півострова, які наприкінці XVII ст. або на початку XVIII ст. перебралися до Росії. До сьогодення остаточно невирішеним залишається питання стосовно етнічної належності пращурів В. Н. Каразіна. З одного боку, це обумовлене

недостатністю джерельної бази: більша частина архіву цього вченого та громадського діяча згоріла в пожежі у 1836 р.¹ Тому, як писав Д. І. Багалій, дослідникам часто доводилося «вдовольнятися випадковими документами, які стосувалися особистості та діяльності цієї видатної людини».²

З іншого боку, сам Василь Назарович теж посприяв невизначеності даного питання. У численних епістоляріях, які просвітитель залишив по собі, він ідентифікував себе з різними націями — залежно від питання, яке потребувало вирішення. Наприклад, у листі до А. Чарторийського від 21 листопада 1804 р. Василь Назарович писав: «Дід мій за походженням серб».³ У листі до С. М. Муханова, датованому 21 листопада 1831 р., він ділився мріями про заснування університету в Софії, на батьківщині «своїх предків – болгар».⁴ Звертаючись до О. Х. Бенкендорфа 15 травня 1840 р., він називав себе «греко-хохлом».⁵

Детальних відомостей про дитячі роки В. Н. Каразіна ми не маємо. Втім, відомо, що у процесі становленні його особистості велику роль відіграли батьки. Його тато, Назар Олександрович, був полковником російської армії, якому за військові заслуги були пожалувані села Кручик та Основинці Слобідсько-Української губернії. Він помер у 1783 р., коли Василеві Назаровичу виповнилося 10 років, тож виховання дітей (Василя та Івана) взяла на себе мати — Варвара Яківна, людина неординарного розуму, високої культури

1. Див. Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. — 2003. — № 1. — С. 62.

2. Багалей Д. И. К биографии В. Н. Каразина / Д. И. Багалей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1891. — Т. 3. — С. 308.

3. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 36.

4. Там само. — С. 775.

5. Там само. — С. 847.

та морально-етичних якостей. З батьками майбутнього науковця мав дружні стосунки мандрований філософ Г. С. Сковорода, який, за припущеннями окремих біографів, міг бути навіть домашнім вихователем у родині Каразіних.¹

Ще за життя батька В. Н. Каразін був зарахований до приватного пансіону Х. І. Фільдінга у Кременчуці, з 1783 р. навчався у харківському приватному пансіоні І. П. Шульца. Тоді ж був внесений до реєстрів Кірасирського полку. У 1791 р. переїхав до Петербурга та вступив до лав лейб-гвардії Семенівського полку. Живучи у столиці, В. Н. Каразін відвідував лекції в Гірничому корпусі, де опановував математику та науки природничого циклу, оволодів латиною, німецькою та французькою мовами. Він не отримав систематичної освіти, але завдяки власній наполегливості та прагненню до знань здобув настільки ґрунтовні знання що, на думку його сина Ф. В. Каразіна, міг би обійняти професорську кафедру в будь-якому європейському університеті.²

Перебування у столичному середовищі, спілкування з діячами освіти, науки і мистецтва справило великий вплив на В. Н. Каразіна, котрий став все більше цікавитися суспільно-політичними питаннями та навіть вдався до трирічної подорожі Україною і Росією (1792–1795 рр.), намагаючись розібратися у громадських справах.³ Після повернення додому він у власному маєтку спробував реформувати існуючу систему управління селянським господарством, заснувавши Сільську думу. Одночасно одружився з кріпачкою, вихован-

1. Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Университети=Universitates. — 2003. — № 1. — С. 59.

2. Каразин Ф. В. Письмо Филадельфа Васильевича Каразина об отце его. 17 ноября 1842 года / Ф. В. Каразин // Русский архив. — 1894. — Кн. 4. — С. 564.

3. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 7.

кою своєї матері — Домною Іванівною, чим налаштував проти себе численних родичів.¹

Але ідилічне життя в Кручику продовжувалось недовго. Хоча В. Н. Каразін фактично покинув військову службу, його прізвище залишалось у реєстрі гвардійців Семенівського полку. У 1796 р., після приходу до влади нового імператора Павла I, всім дворянам, які значилися у списках, було наказано прибути до місця служби. В. Н. Каразін проігнорував наказ імператора, тому був позбавлений офіцерського звання й жалування. Вважаючи себе незаслужено ображеним, В. Н. Каразін вирішив покинути Батьківщину, тому в червні 1798 р. звернувся до Павла I з проханням надати йому право на виїзд, мотивуючи своє клопотання необхідністю зміцнення слабкого здоров'я.² У видачі закордонного паспорта йому було відмовлено, тож 25-річний поміщик разом з вагітною дружиною вирішив перейти кордон нелегально.

Втікачів було викрито, схоплено та відправлено до в'язниці, звідки Василь Назарович 30 серпня 1798 р. наважився відправити монарху лист, в якому каювся у своїй протиправній поведінці та зізнавався, що на цей вчинок його підштовхнули «допитливість» та «невинне бажання бути щасливим».³ Примітно, що пізніше, відновлюючи текст епістолярію по пам'яті, В. Н. Каразін по-іншому пояснив причину своєї втечі, висловившись більш різко: «Я бажав сховатися від твого правління, боячись його жорстокості. ... Я не знав за собою провини ... але вже вільний образ моїх думок міг бути вже злочином»⁴, хоча ці слова, цілком ймовірно, можуть бути

1. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — С. 53.

2. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 609.

3. Там само. — С. 611.

4. Там само. — С. 612.

інтерпретовані як вияв запізнілої хоробрості. В будь-якому разі, подальший розвиток подій виявився несподіваним, мабуть, і для самого В. Н. Каразіна: він постав перед Павлом I, а після аудієнції був помилуваний і навіть розпочав кар'єру в державному казначействі.¹

Цей несподіваний поворот у житті В. Н. Каразіна у подальшому дав чимало приводів для різноманітних домислів. Наприклад, літератор В. Г. Анастасевич (1775–1845) у своїх мемуарах стверджував, що після того, як В. Н. Каразін у 1796 р. подав прохання виїхати за кордон, імператор Павло I особисто наказав його посадити у мішок та деякий час на катері возити навколо Кронштадта. Після цього Василь Назарович нібито був запроторений до Петропавлівської фортеці у Петербурзі, де й перебував аж до сходження на російський престол Олександра I.

Як розповідає В. Г. Анастасевич, під час одного з відвідувань фортеці Олександр I помітив В. Н. Каразіна серед інших в'язнів. Імператор поспілкувався з бранцем, відмітив його гострий розум, красномовство та відвертість, а тому «надавав йому можливі по тодішньому часу благовоління та допомогу».² Світські розмови аналогічного змісту були зафіксовані й у датованих травнем 1841 р. щоденникових записах, що вийшли з-під пера етнографа, археолога й палеографа І. П. Сахарова (1807–1863).³ Однак усі ці розповіді виглядають неправдоподібно. Так, відома низка епістоляріїв В. Н. Каразіна (наприклад, його лист до брата, Івана Назаро-

1. Див., наприклад: Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Карзин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 612–614.

2. [Анастасевич В. Г.]. Записка о Василии Назарьевиче Карзине / В. А. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1861. — Кн. 3. — Смесь. — С. 193.

3. [Сахаров И. П.] Записки И. П. Сахарова / [И. П. Сахаров] // Русский архив. — 1873. — Кн. 1. — Стб. 962.

вича, датований 20 січня 1799 р. та ін.¹), з яких стає зрозумілим, що автор у момент написання перебував не в казематі, а на державній службі.

Одразу після чергового палацового перевороту у березні 1801 р. В. Н. Каразін зробив ще один непередбачуваний крок, а саме — «у простоті та з безкорисливими почуттями»² написав анонімного листа новому імператору Олександрю І. В ньому слобідсько-український дворянин підняв питання про необхідність проведення у Російській імперії низки ліберальних реформ, серед яких — утвердження «непорушних законів», за якими житиме країна; ведення соціально обґрунтованої економічної політики, метою якої стане недопущення радикального майнового розшарування в суспільстві; розвиток освітньої та культурної сфер тощо.

Можна припустити, що емоційно-відвертий тон листа і висловлені в ньому думки припали до душі новому імператорові, який відчував гостру потребу в союзниках та однопумцях. Тож уже через кілька днів автор листа був знайдений, представлений Олександрю І та мав з ним розмову. Вочевидь, В. Н. Каразін справив на монарха сприятливе враження. Олександр І попросив молодого дворянина й надалі так само відверто доповідати про свої спостереження й умовиводи, бути з ним чесним та правдивим. В. Н. Каразін охоче скористався цією нагодою, про що свідчать підготовлені та подані ним протягом 1801–1803 рр. листи й записки, адресовані імператору.³

Аудієнція в Олександра І стала «поворотним моментом» у біографії В. Н. Каразіна. З непримітного чиновника

1. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалея. — Х.: В Университетской тип, 1910. — С. 614–616.

2. Там само. — С. 16.

3. Див., наприклад: Там само. — С. 23–35 та ін.

він перетворився на світську персону: брав активну участь у політичному та культурному житті, мав широке коло спілкування, водив знайомство з М. М. Сперанським, О. М. Радищевим, іншими знаними державними і громадськими діячами свого часу.

Однак найважливішим було те, що В. Н. Каразін став близьким товаришем й особистим радником імператора, довіреною особою, якій часто доручалося вирішення достатньо делікатних питань. Зокрема, саме В. Н. Каразін через неофіційні канали зміг зібрати докази протизаконних та антисупільних дій калужького губернатора Д. А. Лопухіна. Незважаючи на наявність в останнього солідних покровителів, спеціальна комісія на чолі з Г. Р. Державіним* (1743–1816) — знаним літератором епохи Просвітництва, який протягом 1802–1803 рр. був міністром юстиції Російської імперії все-таки змогла притягнути його до відповідальності. Примітно, що Г. Р. Державін у своїх «Записках» схарактеризував В. Н. Каразіна як особистість «розумну та кмітливу, однак, втім, не надто завидної чесності».¹

Цей епізод ще більше утвердив постать В. Н. Каразіна в очах Олександра І, але, в той же час, наочно продемонстрував його небезпечність для багатьох інших нечистих на руку російських можновладців. Особистість надзвичайно активного та ініціативного імператорського улюбленця часто викликала з їхнього боку заздрість та відверту ворожість. Багато в чому це було обумовлено й якостями характеру самого Василя Назаровича, який не завжди міг триматися зі співрозмовниками у поважному тоні, був різкий у спілкуванні, міг відверто висловлювати свої думки, не завжди приємні

* Г. Р. Державін пізніше був обраний почесним членом Харківського університету.

1. Державин Г. Р. Записки. 1743–1812: Полный текст / сост., подгот. текста Ю. В. Сокорова. — М.: Мысль, 2000. — С. 233.

для оточуючих, тож багато хто з сучасників вважав його людиною неприємною й особисто для себе небезпечною.¹

У перші роки правління Олександра I кар'єрне зростання В. Н. Каразіна продовжувалося. Зокрема, у вересні 1802 р. він був призначений «головним правителем справ» Комісії про училища при новоствореному Міністерстві народної освіти, якій надавалася ключова роль у процесі реформування освітньої системи в імперії. В. Н. Каразін брав безпосередню участь у підготовці нових уставів навчальних закладів різних ступенів, за що був нагороджений орденом Святого Володимира.²

Але найбільшу активність він виявив у галузі реформування вищої (в першу чергу, університетської) освіти. В. Н. Каразін чудово розумів, які великі перспективи для будь-якого міста та суспільства в цілому відкриває створення університету — «закладу, зразкового у своєму роді, користь від якого можна лише передбачити, а не злічити: настільки вона велика та важлива».³ Тому, коли у нього з'явився шанс перетворити Харків на університетський центр, він доклав усіх зусиль, щоб втілити цей грандіозний план у життя.

На початку XIX ст. Харків мав потенціал для отримання університетського статусу. Інститут вищої освіти на слобожанських теренах значною мірою постав на ґрунті Харківського колегіуму (одним з викладачів якого був Г. С. Скворода), діяльності літературного гуртка О. О. Паліцина «Попівська Академія», організованого ним у власному маєт-

1. Див. Срезневский В. И. Каразин Василий Назарович / В. И. Срезневский // Русский биографический словарь / изд. под наблюдением А. А. Половцова. — СПб., 1897. — [Т. 8]. — С. 497.

2. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773—1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — С. 58.

3. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 619.

ку¹ та ін. Але разом з тим не варто забувати, що на початку XIX ст. Харків, незважаючи на свій статус губерньського центру, за чисельністю населення поступався деяким іншим містам Слобідсько-Української губернії. Переважна більшість його мешканців займалася сільським господарством, дрібними промислами та торгівлею, а стиль і спосіб їхнього життя залишався сільським.² Харків протягом XVIII ст. ніколи не позиціонувався в якості університетського центру, за багатьма параметрами поступаючись іншим містам, які претендували на відкриття вищої школи. Однак виявлені Василем Назаровичем енергійність та ініціативність зрештою зробили ідею заснування Харківського університету реальністю, в той час як «ні Київ, ні Полтава, ні Чернігів не знайшли свого Каразіна».³

За вельми стислий термін В. Н. Каразін домігся підписання імператором Указу про відкриття Харківського університету, розробив «Предначертание о Харьковском университете» — документ, який став наріжним каменем у розбудові цього вищого навчального закладу, особисто очолив підготовчі роботи. Він виступив з палкою промовою перед слобідсько-українським дворянством та ініціював суспільний збір коштів на відкриття Харківського університету.* Разом з братом Іваном Назаровичем В. Н. Каразін виступив одним з перших меценатів. Розуміючи, що новостворений заклад має якомога швидше здобути славу в науковому світі, просвітель з головою занурився в організаційні справи — клопотав

1. Див., наприклад: Багалеї Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багалеї. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. — С. 8–9 та ін.

2. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров [та ін.]. — Х.: Фоліо, 2004. — С. 43–44.

3. Там само. — С. 34.

* Пожертви на університет надходили від слобідсько-українського дворянства, духовенства, ремісників, козаків та навіть від селян. Участь у зборі коштів брали також і мешканці сусідніх губерній.

про виділення необхідних приміщень, дбав про відкриття бібліотеки, друкарні, ботанічного саду й інших підрозділів, переймався умовами проживання майбутніх викладачів, турбувався про залучення до навчання в університеті вихованців Харківського колегіуму й дітей бідних дворян, вів жваве листування з можновладцями та закордонними професорами і т. п.¹

Прагнучи скоріше завершити підготовку, В. Н. Каразін діяв з надзвичайним розмахом, почасти нехтуючи формальними інструкціями та звітами й наживаючи собі нових супротивників. Один з перших професорів Харківського університету І. Ф. Тимковський (1773–1853), який також брав безпосередню участь в організації навчального закладу, писав до нього: «Діяльність Ваша є полум'ям, що все поглинає, — ах, бережіться! — поглинає й Вас самих, є буревієм...».²

Апофеозом виявилось придбання В. Н. Каразіном збірки гравюр та естампів (1804 р.), яке зрештою стало одним з формальних приводів для його відсторонення. Відомо, що на початковому етапі обговорення перспективного розвитку Харківського університету просвітитель відводив важливе значення художній освіті студентів, які, за його задумом, мали опановувати окремі види практичних мистецтв. Для здійснення цього плану він запросив до Харкова художників із-за кордону та петербурзьких ремісників. Крім цього, В. Н. Каразін за 5 тис. карбованців придбав у Ф. П. Аделунга зібрання художніх творів, що налічувало 2477 екземпля-

1. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 24–28.

2. Цит. за: Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д. И. Багалеї. — Х.: Паровая тип. И литогр. М. Зильберберг, 1893–1904. — Т. 1: 1802–1815 гг. — С. 135–136.

рів. Ця колекція стала першою в Україні художньою збіркою, яка була придбана державною установою, та в подальшому відіграла неоціненну роль у становленні мистецтвознавства та музеєзнавства на Харківщині.¹ Проте на початку XIX ст. важливість та цінність даної покупки були зовсім неочевидними: невдовзі Комітет університету визнав її вартість завищеною,* а витрати — передчасними.

Зрештою, в серпні 1804 р. вийшов імператорський указ, згідно з яким В. Н. Каразін був звинувачений у перевищенні службових повноважень та перевитраті казенних коштів без узгодження та дозволу начальства. Василь Назарович був звільнений у відставку з формальним підвищенням (йому було присвоєно чин статського радника).² До такого повороту подій багато в чому призвели інтриги недоброзичливців, заздрих до його запаморочливо-швидкого піднесення і роздратованих його неакуратністю у веденні справ та самовпевненістю.

У підсумку В. Н. Каразін був усунутий від університетських клопотів та навіть не був присутній на церемонії урочистого відкриття університету, що відбулася 17 січня 1805 р. Проте у свідомості сучасників та пам'яті нащадків ця постать в усі подальші роки асоціювалася з Харківським університетом, а його діяння на освітній ниві вже незабаром дістали гідну оцінку з боку громадськості. Так, один зі сподвижників В. Н. Каразіна, о. Василь Фотієв (р. народж. та см. невід.), в листі від 24 січня 1805 р. звернувся

1. Титарь В. П. К вопросу о коллекции Ф. Аделунга и «художниках», присланных В. Н. Каразиным в Харьковский университет / В. П. Титарь // Харьковский исторический альманах. — X., 2004. — Осень-зима. — С. 33–34.

* Дослідники подальших років (Д. І. Багалій, В. П. Титар та ін.) довели, що справжня вартість «колекції Аделунга» була меншою, ніж ціна, яку за неї заплатив В. Н. Каразін.

2. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — X.: Авто-Енергія, 2005. — С. 147.

до нього з такими словами: «17 січня виповнилося наше бажання та ревне піклування про загальне благо. Велике зібрання дворян і товариства з інших губерній було вражене задоволенням і радістю; самі зоїли у піднесеності духу шукали Вас, питали й зізнавалися, що щастям цим, більшим за будь-яке інше щастя, Україна лише Вам зобов'язана; ті, хто Вам віддані, чиїм сердечні почуття й наміри Ваші більш відомі, ніж іншим, із захопленням благословляли Вашу працю».¹

Уже 1 березня 1805 р. В. Н. Каразін був обраний почесним членом Московського університету. Попечитель Московського учбового округу М. М. Муравйов (1757–1807) писав йому: «Маючи честь бути найближчим свідком Вашої освіченої ревності до розвитку корисних знань, що служать нашій вітчизні, зі справжнім задоволенням спрямовую при цьому до Вас диплом на звання почесного члена імператорського Московського університету... Прийміть це як найбільш достовірний знак моєї щирої поваги до Вас».²

У червні того ж року професор Я. Я. Белен де Баллю (1753–1815) виступив з ініціативою присвоєння В. Н. Каразіну звання почесного члена Харківського університету. Щоправда, тоді таке рішення було визнане несвоєчасним, тому вибори відбулися лише у 1811 р. Остаточне позитивне рішення звучало так: «Цей муж був обраний громадським зібранням, адже, окрім виключного потягу до пізнання (безсумнівно, в цьому його перевага), він має також палку душу, спалювану жагою діяльності»

1. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 880.

2. Цит. за: Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — С. 107.

та «завдяки лише його старанню та турботі стало можливим заснування університету в Харкові».¹

Таким чином, заснування Харківського університету стало найбільш яскравим епізодом у житті В. Н. Каразіна. Участь в університетському проекті стала фінальним акордом його карколомної кар'єри, проте водночас назавжди вписала його ім'я в історію освіти, науки та культури Харківщини й усієї країни.

2.2. Науково-дослідницька та громадська діяльність В. Н. Каразіна у 1804–1842 рр.

Після звільнення з Міністерства народної освіти В. Н. Каразін зробив спробу залишитися на державній службі. У листопаді 1804 р. він звернувся до міністра закордонних справ Російської імперії А. Чарторийського, а через нього — до імператора Олександра I з думками про допомогу Сербії, в якій саме тоді спалахнуло повстання проти турецького гніту. В. Н. Каразін писав про можливість утворення на балканських землях «Царства словен» — конституційної монархії, яка мала стати вірним союзником Росії на Балканах. Собі він відводив роль емісара, який допоможе сербам відновити національну незалежність. Василь Назарович мав намір під виглядом мандрівника прибути на територію Туреччини, де організувати тимчасовий уряд для переговорів з Високою Портою.² Проте від послуг В. Н. Каразіна було вирішено відмовитися, тож йому не залишалося нічого іншого, як повернутися до свого маєтку у селі Кручик Богодухівського повіту на Слобожанщині, де він і провів більшу частину сво-

1. Див. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделько ; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — С. 55.

2. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 35–51.

го подальшого життя. У 1805 р. В. Н. Каразін узяв шлюб з О. В. Мухіною, з якою прожив усе своє подальше життя.

У перші роки після вимушеного відлучення від світського життя В. Н. Каразін продовжував листування з багатьма чиновниками та державними діячами, що раніше входили до його кола спілкування (В. Г. Анастасевичем, М. М. Сперанським, Д. П. Трощинським та ін.). Він знайомив адресатів зі своїми ідеями розвитку народного господарства, розповідав про видавничі плани тощо. Незважаючи на життя у віддаленій глибинці, В. Н. Каразін жваво цікавився проблемами політичного та суспільного життя у Російській імперії та за її межами. Більше того, він продовжував надсилати до Олександра I листи, в яких викладав своє бачення пріоритетів російської зовнішньої політики і давав імператору поради стосовно необхідності здійснення тих чи інших дипломатичних кроків.¹ Така активність закономірно викликала роздратування Олександра I, тому врешті-решт В. Н. Каразіну було офіційно заборонено звертатися до монарха з аналогічними записками, а «за недоречні його роздуми щодо справ, які його не стосуються та йому відомими бути не можуть»² Василя Назаровича було взято під караул і доставлено на харківську гауптвахту, де він провів вісім днів.

Невдалі спроби В. Н. Каразіна відновити своє суспільно-політичне положення спонукали його до активних дій щодо реорганізації управління власним маєтком та ведення господарства (подібні устремління, втім, були притаманні ба-

1. Див., наприклад: Кнорринг Н. Н. К истории реакционных настроений начала XIX века. По неизданным письмам В. Н. Каразина / Н. Н. Кнорринг. — Прага: [б. и.], 1925. — [12 с.]; Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 55–61 та ін.

2. Цит. за: Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — С. 140.

гатьом дворянам-кріпосникам Лівобережжя України кінця XVIII – першої половини XIX ст.¹). Він поновив діяльність Сільської думи, яка мала відповідати за сплату повинностей і оброку, стежити за тим, щоб селяни дотримувалися установлених норм поведінки тощо. В. Н. Каразін намагався вбудувати систему економічно обґрунтованих взаємовідносин з селянами. Він виступав за розширення особистої та економічної свободи селян, однак за умови збереження дворянського землеволодіння та кріпосного права. Запропоновані В. Н. Каразіним нововведення свідчили про його знайомство з передовими ідеологічними настановами свого часу, могли справити вплив на форми і методи феодално-кріпосницьких відносин, але не мали потенціалу до принципового зрушення цієї системи.²

Серед нововведень, запроваджених В. Н. Каразіним у Кручику, варто назвати також і організацію у 1805–1806 рр. школи для селянських дітей, яка стала першою народною школою на Слобожанщині. У цьому навчальному закладі діти кріпаків опановували читання, чистописання, арифметику та хоровий спів, вивчали Закон Божий. Василь Назарович систематично стежив за перебігом занять, кращих учнів заохочував подарунками.³

У відносинах із селянами В. Н. Каразін позиціонував себе як «духовний покровитель цих людей, їх громадянський суддя, посередник між ними і високим урядом, ходатай за них, опікун незаможних та сиріт, наставник у всьому, що нале-

1. Детальніше про це див.: Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. – Д.: ЛІРА, 2011. – 732 с.

2. Болебрух А. Г. До характеристики світогляду В. Н. Каразіна / А. Г. Болебрух // Український історичний журнал. – 1987. – № 8. – С. 93–95.

3. Майструк О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність В. Н. Каразіна / О. Майструк // Історико-педагогічний альманах. – 2011. – № 2. – С. 33.

жить до їх добра».¹ Василь Назарович ревно слідкував за тим, аби ввірені йому «поселяни» вели праведний спосіб життя та регулярно ходили до церкви. Неслухняні мали бути покарані, проте ці покарання передбачали скоріше моральний, аніж фізичний дискомфорт. Узагалі, до тілесних покарань В. Н. Каразін ставився негативно, майже ніколи не застосовував їх до своїх кріпаків, а коли таке і траплялося, то зазвичай наказував припинити езекуцію майже одразу після її початку, що в очах селян перетворювало цю процедуру «в одну кумедію».² Тож не дивно, що в пам'яті кручанських селян закарбувався образ «пана» як людини доброї («Василь Назарович все за законом робив, по-Божому; за його доброту його і скривдили пани»³), але дещо дивакуватой.

Намагання реорганізувати управління маєтком та модернізувати господарство підштовхнули В. Н. Каразіна до ведення активної науково-дослідницької діяльності. Зовнішнє середовище та умови проживання зумовили переважну спрямованість його інтересів на сільське господарство та пов'язані із ним галузі. В. Н. Каразін у своєму маєтку вирощував і освоював нові сорти сільськогосподарських культур, широко застосовуючи добрива. Він замислювався над проблемами розвитку системи переробної (зокрема, цукрової) промисловості, цікавився розробкою способів виготовлення харчових концентратів. В. Н. Каразін активно займався також і технічною творчістю: раціоналізував конструкцію стола для кращої просушки хліба, удосконалив «китайський» молотильний каток, улаштував паровий двигун оригінальної

1. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 67.

2. Тихий Н. И. Кручик теперь (описание поездки в бывшее родовое имение В. Н. Каразина в 1903 г.) / Н. И. Тихий. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — С. 8.

3. Там само. — С. 7.

конструкції, розробив принципову схему парового опалення тощо.¹

З думками про сільське господарство були пов'язані і проекти В. Н. Каразіна в галузі дослідження клімату. Він довів необхідність організації мережі метеорологічних станцій для ведення спостережень, що могли б давати відомості, необхідні для ефективного господарювання. До нього ще ніхто ні в Росії, ні за кордоном не порушував такого питання. У 1810 р. В. Н. Каразін у Кручику облаштував метеорологічну станцію (першу в Україні та одну з небагатьох у Росії) і до кінця свого життя стежив за тим, щоб у ній за визначеною програмою систематично велися спостереження за погодою.²

Однією з умов підвищення продуктивності землеробства в Росії В. Н. Каразін вважав розвиток лісівництва у степових районах. У своїх працях³ учений переконував у необхідності збереження лісонасаджень та розширення їх площ, мотивуючи це тим, що ліси благотворно впливають на водний баланс річок і клімат в цілому. Він описував результати власних спроб штучного лісорозведення. Надаючи великого господарського значення лісам, дослідник припускав, що хиже їх винищування пов'язане насамперед із потребами винокуріння. Ця думка послужила для В. Н. Каразіна поштовхом до винаходу нового винокурного «снаряда», що давав більше спирту із одночасним зниженням витрат палива. Також

1. Див., наприклад: Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 49–99.

2. Дубинский Г. П. Роль В. Н. Каразина в развитии отечественной метеорологии / Г. П. Дубинский // Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — 1952. — Т. 41: Труды географического факультета. — Т. 1. — С. 73–74.

3. Див., наприклад: Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 417–430 та ін.

він розробив оригінальний спосіб видобутку селітри та нову конструкцію казана для виварювання селітрового щолоку.¹

В 1809 р., займаючись виробництвом селітри, В. Н. Каразін звернув увагу на те, що азотна («селітряна») кислота може бути синтезована за допомогою електричного розряду. Розмірковуючи над можливістю практичного втілення цієї ідеї у якомога більшому масштабі, дослідник дійшов до висновку, що жодна з відомих йому електричних машин не здатна була продукувати необхідну кількість електроенергії, тому потрібно було шукати «нове знаряддя, яким людина до того часу ще не володіла».² Взавши за основу досліди французького фізика Ж. Рома, В. Н. Каразін висунув проект акумуляції електричної енергії з атмосферного повітря, для чого запропонував використовувати обгорнуті металевою фольгою повітряні кулі або аеростати, які б з'єднувалися із землею за допомогою обвитих дротом шнурів. Проте спеціальна комісія, створена при Петербурзькій АН, визнала будівництво «електроатмосферного снаряду» недоцільним.

Цікаво, що ідея можливості отримання електроенергії з атмосферного повітря продовжувала цікавити винахідників і в подальші часи. На початку ХХ ст. помітних успіхів у цьому напрямку досяг Г. Плаусон, який у 1920 р. запропонував створити установку із приймачами атмосферної електрики у вигляді ізольованих від Землі куль, наповнених воднем або гелієм та обшитих тонким шаром металу. Інженер здійснив успішні польові випробування установки, результати дослідів виклав у книзі «Gewinnung und Verwertung der atmosphärischen Elektrizität» («Отримання та викори-

1. Див., наприклад: Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 49–99.

2. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 728.

стання атмосферної електрики»), а згодом отримав патенти на описаний ним пристрій у США, Німеччині та Великобританії.¹ По суті, Г. Плаусон уточнив, розвинув та технічно втілив ідею В. Н. Каразіна, вперше сформульовану ще за сто років до того.²

Проект викликав значний інтерес серед фахівців. Наприклад, американський винахідник Х. Гернсбек так відгукувався про нього: «Не існує жодних сумнівів, що цей винахід скоро отримає універсальне застосування у всьому світі. Ми побачимо землю, всіяну аеростатами...».³ Проте до сьогодення жодна з подібних установок не отримала широкого практичного втілення у зв'язку з громіздкістю та нестабільністю отримуваної потужності. Сучасна нам техніка нездатна забезпечити безпечне та безперерійне транспортування електроенергії з вищих шарів атмосфери на землю. Тим не менш, науковий інтерес до можливості акумуляції атмосферної електрики не послаблюється, висуваються та апробуються нові проекти⁴, що свідчить про перспективність проблеми, до розробки якої колись долучився й В. Н. Каразін.

Самостійно долаючи труднощі, Василь Назарович вирішив залучити до наукової та громадської діяльності ширші кола дворянства. У 1811 р. в Харкові ним було засновано Філотехнічне товариство, вплив якого первісно поширював-

1. Див. Поляков В. Т. Практическое использование атмосферного электричества [Электронный ресурс] / В. Т. Поляков. — Режим доступа: <http://qrp.ru/articles/56-ra3aae-articles/391-atm-practic> (дата обращения: 12.10.2013 г.). — Название с экрана.

2. Данилевский В. В. Русская техника / В. В. Данилевский. — [Л.]: Лениздат, 1948. — С. 338.

3. Gernsback H. Power from the Air / H. Gernsback // Science and Inventions. — 1921. — Vol. 2, № 10. — P. 3.

4. Див. Поляков В. Т. Практическое использование атмосферного электричества [Электронный ресурс] / В. Т. Поляков. — Режим доступа: <http://qrp.ru/articles/56-ra3aae-articles/391-atm-practic> (дата обращения: 12.10.2013 г.). — Название с экрана.

ся на Слобідсько-Українську, Чернігівську, Полтавську, Воронезьку, Курську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії. Метою діяльності товариства було поширення та удосконалення усіх галузей «домогосподарства» (тобто економіки) у південному регіоні Російської імперії.¹ На його засіданнях презентувалися й обговорювалися ідеї удосконалення способів сільськогосподарського та переробного виробництва, видобутку хімічних речовин (сірчаної та азотної кислот і т. ін.), проблеми агрономії і тваринництва й інші практичні науково-технічні проблеми.

Вважається, що Філотехнічне товариство стало другим за своїм значенням (після Харківського університету) проектом, реалізованим В. Н. Каразіним на слобідських землях. Його організаторські та дослідницькі клопоти були відзначені кількома подяками від уряду.² Разом з тим, стратегічна ідея В. Н. Каразіна полягала в тому, щоб поширити діяльність товариства в загальнодержавному масштабі, проте ця мрія так і не стала реальністю.

Беззмінний керівник справами Філотехнічного товариства, В. Н. Каразін вимагав від учасників активного, ініціативного підходу до питань розвитку промисловості, сільськогосподарства, торгівлі. Але часто його пропозиції та ідеї не знаходили підтримки навіть у найближчому оточенні. Недарма згаданий вище Г. Р. Державін, якому В. Н. Каразін надіслав матеріали засідань товариства, писав: «Віддаю усю справедливість істинному патріотизму Вашому та безпосередньому сумлінню до справжнього блага вітчизни і прошу Бога, щоб збудилася така ж ревність і в інших синах вітчиз-

1. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 189.

2. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — С. 63.

ни, а особливо у правителів частин державних, а без того навряд чи успіхів очікувати можна буде».¹

Справді, чимало членів Філотехнічного товариства не були готові сприйняти більшість пропонованих Василем Назаровичем новацій, котрі сприймалися скоріше як витратна забавка, що не приносить майже ніякого зиску. Ініціативи В. Н. Каразіна часто знаходили нерозуміння і в більш широких колах суспільства. Наприклад, філолог, поет-байкар, професор, а згодом — ректор Харківського університету П. П. Гулак-Артемівський (1790–1865) їдуче висміяв досліди В. Н. Каразіна у байці «Солопій та Хівря» (1819). У розлогих примітках до байки П. П. Гулак-Артемівський досить ясно натякав на В. Н. Каразіна — поміщика, який живе «під Харковом недалечко» та «ні в карти граєть не тямить, ні мужиків лупить не вміє».² Пізніше, уже в 1824 р., граф О. А. Аракчеєв (1769–1834), котрий фактично мав необмежений вплив на імператора Олександра I, і, до речі, був почесним членом Харківського університету та Філотехнічного товариства, проїздив повз Богодухів. Місцеві селяни поскаржилися йому на неврожай і попросили допомоги, на що почули відповідь: «Дивно, що ви голодуєте: під боком у вас живе чаклун, який зводить з небес дощ і грім, коли схоче; зверніться до нього».³

Щоправда, не усі сучасники настільки скептично ставилися до природодослідницьких і господарницьких ідей В. Н. Каразіна. Зокрема, німецький вчений-гуманіст К.-Д. фон Роммель (1781–1859), який протягом 1811–1814 рр.

1. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 891.

2. Цит. за: Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — С. 196.

3. Там само. — С. 197.

обіймав посаду професора Харківського університету, вказував, що знайомство з В. Н. Каразіним він вважає одним з найліпших спогадів свого життя. Професор дав Василю Назаровичу наступну характеристику: «Обізнаний з мовами та літературою майже всіх народів, із кращими винаходами європейців у галузі фізики й хімії та сповнений філантропічних ідей, він присвятив себе науковим дослідженням та експериментам, а також намагався підняти своїх кріпосних селян, для яких він запровадив суд присяжних, до рівня буржуазного суспільства».¹

В кінці-кінців ентузіазму засновника Філотехнічного товариства та окремих його прихильників не вистачило, аби пробити стіну інертності та навіть ворожості. Товариство проіснувало до кінця 1818 р., після чого припинило своє існування.

Незабаром В. Н. Каразін перебрався до Петербурга, де, як і майже два десятиліття тому, опинився у вирі суспільного життя. Політична обстановка у столиці в цей час була наелектризованою і весь час підігрівалася подіями як внутрішнього життя імперії (збройне повстання військових поселенців Чугуївського полку, що спалахнуло влітку 1819 р.; активізація діяльності таємних товариств, дискусії стосовно відміни кріпосного права та ін.), так і зовнішніми подіями (убивство у березні 1819 р. німецького літератора А. фон Коцебу, якого підозрювали у шпигунстві на користь Росії та ін.).

В. Н. Каразін, вочевидь, прагнув знайти свої важелі впливу на державну політику в Російській імперії, чим може бути пояснений його переїзд до Петербурга. Він більше не мав права особисто звертатися до імператора, а тому, вірогідно шукав належну політичну трибуну, з якої міг би звернути

1. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час / відп. ред. і упоряд. В. В. Кравченко; пер. з нім. В. Л. Маслійчук, Н. А. Оніщенко. — Х.: Майдан, 2001. — С. 130.

на себе увагу уряду.¹ Цією трибуною для нього стало столичне Вільне товариство любителів російської словесності (Вольное общество любителей российской словесности, або ВОЛРС).²

В. Н. Каразін кілька разів виступав на зборах ВОЛРС. Уже в листопаді 1819 р. він став дійсним членом цієї організації. Майже одразу Василь Назарович виступив з пропозицією об'єднання ВОЛРС та Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв в одну організацію. Ця ідея була співзвучна задуму голови товариства, одного з видних членів Союзу Благоденства Ф. М. Глінки, який замислювався про інтеграцію прогресивних сил обох товариств.³ Хоча її здійснення було відкладене, у грудні 1819 р. В. Н. Каразін був обраний віце-президентом ВОЛРС. Таким чином, він фактично став другою особою в організації і, претендуючи на лідерство, ще більше посилив свою активність.

1 березня 1820 р. на зборах ВОЛРС В. Н. Каразін виступив з програмною доповіддю «Об ученых обществах и периодических сочинениях в России». В цій доповіді Василь Назарович торкався проблем не лише літературного життя в Росії, закликаючи літераторів відмовитися від «легкої» поезії і звернути свої зусилля на справи «більш мужні»⁴, а також розвивати самобутність вітчизняної літератури. Він звернув особливу увагу на тісний взаємозв'язок літератури і політики і зазначив, що «улюбленими основами наших

1. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин и петербургское общество на рубеже 1810–1820 гг. XIX в. / Ю. Е. Грачева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. — 2008. — №1 (26). — С. 27.

2. Див. Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. — Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. — С. 169–170.

3. Там само. — С. 166.

4. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багаляй. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 571.

письменників, незалежно навіть від особистих їхніх начал, не можуть бути ні удавані права людини, ні свобода совістей».¹ Доповідач підкреслив необхідність цензурного контролю, який би унеможливив розповсюдження вільнодумних творів. Подібною заявою В. Н. Каразін спровокував затяжну й гостру дискусію (вважається, що вона багато в чому сприяла розколу ВОЛРС на два ідейно антагоністичних крила).

Одночасно упродовж кінця 1819 – першого півріччя 1820 рр. Василь Назарович написав низку листів та записок міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею. У них він піднімав питання про складне положення кріпаків та зловживання поміщиків, але також й інформував адресанта про «бродіння умів» у Петербурзі.² В цей же час відбулося кілька зустрічей В. Н. Каразіна з В. П. Кочубеєм, під час з яких він схарактеризував погляди окремих літераторів й указав на неблагонадійність Ф. М. Глінки, В. К. Кюхельбекера, О. С. Пушкіна та ін.³

До сьогоденішнього дня залишається дискусійним питання щодо ролі В. Н. Каразіна у «південному засланні» О. С. Пушкіна (згідно з версією, І. Я. Лосієвського, дії Василя Назаровича не зіграли помітної ролі в долі поета, принципове рішення про видалення якого з Петербурга було прийняте раніше).⁴ Однак своїми діями він налаштував проти себе велику частину членів ВОЛРС. На надзвичайних збо-

1. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. – Х.: В Университетской тип., 1910. – С. 571.

2. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин и петербургское общество на рубеже 1810–1820 гг. XIX в. / Ю. Е. Грачева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. – 2008. – №1 (26). – С. 29.

3. Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. – Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. – С. 173.

4. Лосиевский И. Я. Русская лира с Украины: русские писатели Украины первой четверти XIX в. / И. Я. Лосиевский. – Х.: ОКО, 1993. – С. 53–54.

рах 15 березня 1820 р. вони виступили проти В. Н. Каразіна, який був звинувачений в оприлюдненні протиріч, що мали місце всередині організації (доповідь «Об ученых обществах и периодических сочинениях в России» була видана невеликим тиражем на початку березня 1820 р., що суперечило статуту товариства; один екземпляр потрапив у руки В. П. Кочубея). Врешті-решт В. Н. Каразін разом однодумцями покинув збори, а після двомісячних дебатів його було виключено зі складу ВОЛРС.¹

Таким чином, у ліберальних колах Петербурга на межі 1810-х – 1820-х рр. устиг скластися досить непривабливий образ В. Н. Каразіна. Економіст та публіцист, учасник декабристського руху М. І. Тургенєв (1789–1871) відгукнувся про Василя Назаровича як про «людину неспокійної вдачі, справжнього буркотуна, який, незважаючи на суворі попередження, не побоявся звернутися до імператора із зухвалими докорами»², а сам тим часом «тільки-но й робив, що виголошував палкі промови на користь кріпаків» замість того, аби зайнятися справжнім ділом.³ Ще більш різким у своїх оцінках виявився поет і літературний критик О. Ф. Воєйков (1778–1839). У його віршованому памфлеті «Дом сумасшедших», в якому автор дає їдучі характеристики багатьом літераторам — своїм сучасникам, є такі рядки:

Вот в передней раб-писатель,
Каразин-хамелеон,
Земледел, законодатель...
Взглянем, что марает он?

1. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин и петербургское общество на рубеже 1810–1820 гг. XIX в. / Ю. Е. Грачева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. — 2008. — №1 (26). — С. 28.

2. Тургенев Н. И. Россия и русские / пер. с фр. С. В. Житомирская; коммент. А. Р. Курилкин. — М.: ОГИ, 2001. — С. 500.

3. Там само. — С. 252.

Песнь свободе, деспотизму,
Брань и лесь властям земным,
Гимн хвалебный атеизму
И акафист всем святым.¹

У другому півріччі 1820 р. В. Н. Каразін продовжував інформувати В. П. Кочубея, а через нього — й імператора Олександра I про усі суспільні явища, які викликали занепокоєння. Його щоденникові записи, а також записи бесід з В. П. Кочубеєм сповнені відчуттям катастрофи, що невідворотно насувається і буде пов'язана з насильницькою зміною влади. На думку В. Н. Каразіна, особисту відповідальність за процеси, що викликали в нього абсолютну антипатію і зменшували контроль над ситуацією в суспільстві (публічне обговорення проектів відміни кріпосного ладу, аракчєєвські методи по відношенню до солдатів, виховання молодого покоління у дусі французької вільності та ін.) мав нести Олександр I, котрий і став основним об'єктом критики автора записок.²

Така відвертість зрештою стала для Василя Назаровича фатальною. Його побоювання виявилися пророчими: 16 жовтня 1820 р. повстав Семенівський полк, протестуючи проти свавілля й насильства вищих військових чинів. Хоча повстання було придушене за два дні, ця подія стала резонансною: виступ відбувся в одному з кращих гвардійських полків Петербурга, привілейованій військовій частині, заснованій ще Петром I. Через тиждень після бунту в казармах було знайдено анонімну листівку, яка закликала

1. Цит. за: Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. — Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. — С. 162.

2. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин и петербургское общество на рубеже 1810–1820 гг. XIX в. / Ю. Е. Грачева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. — 2008. — №1 (26). — С. 36.

солдатів Преображенського полку стати на захист своїх товаришів-семенівців і повалити царя.¹ В авторстві цієї прокламації запідозрили В. Н. Каразіна.

Парадоксальним чином консервативно налаштований суспільний діяч був звинувачений у вільнодумстві й насажденні революційних настроїв. Прямих доказів його винуватості не було, але особисто імператор був переконаний у причетності В. Н. Каразіна до цієї історії та його дестабілізаційному впливі на суспільство. Можна припустити, що однією з ключових причин арешту В. Н. Каразіна стала незалежність суджень і настирливі спроби пошуку контактів з монархом, які в кінці кінців переповнили чашу терпіння Олександра І. 25 листопада 1820 р. в Петербурзі було отримано надісланий з Троппау імператорський наказ про арешт В. Н. Каразіна і його ув'язнення до Шліссельбурзької фортеці.

21 травня 1821 р. Василь Назарович у супроводі фельд'єгеря відправлений до Кручика, де відданий під нагляд Богодучівського земського управника. Незважаючи на дострокове звільнення, з нього не було офіційно знято звинувачення в авторстві злочасної прокламації. Формально з В. Н. Каразіна нагляд був знятий у 1826 р., однак фактично він продовжувався майже до кінця його життя, а Василь Назарович був обмежений у праві вільно пересуватися країною. Наприклад, у 1831 р. він мав намір на кілька днів зупинитися в Москві, однак, після доповіді про це імператору Миколі І через шефа жандармів О. Х. Бенкендорфа, В. Н. Каразіну заборонили в'їзд до цього міста й по етапу відправили до родинного маєтку під Харковом. Місцевий земський управник дістав наказ стежити за подальшим невиїздом В. Н. Каразіна за межі Харківщини та щотижня доповідати про його

1. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин и петербургское общество на рубеже 1810–1820 гг. XIX в. / Ю. Е. Грачева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. — 2008. — №1 (26). — С. 36.

поведінку. Лише у 1839 р., Василь Назарович отримав дозвіл мешкати у будь-якому місті країни (окрім Петербурга і Москви, в'їзд до яких йому був заборонений до кінця днів).¹

Після повернення до Кручика В. Н. Каразін мав обґрунтовану репутацію діяча, який потрапив у опалу через свої політичні переконання. Тому не викликає подиву, що його обрання совісним суддею в 1824 р. та висування на посаду голови палати карного суду в 1828 р. не були затверджені урядом.² Недарма харківський архітектор В. І. Ярославський (бл. 1780–1860) у своїх мемуарах зазначив, що до 1820-х рр. В. Н. Каразін «зовсім утратив гарну про себе думку та приязнь».³ Сам Василь Назарович на схилі років з гіркотою визнавав: «Так! Я був недосвідчено-самонадіяний. Я був метеликом, що опалив собі крила та зір у сфері, куди мені, скромному трудівнику науки, не варто було залітати».⁴

Втім, багато хто з сучасників В. Н. Каразіна і після його остаточного видалення зі столичного середовища залишали про нього приязні відгуки. Перш за все це були представники Харківського університету, зв'язків з яким В. Н. Каразін не поривав до самої смерті. Він поповнював університетську бібліотеку рідкісними книгами й картографічними виданнями⁵, неодноразово відвідував університетські заходи.

1. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — С. 69.

2. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 144.

3. Ярославский В. И. Еще о В. Н. Каразине: [из воспоминаний] / В. И. Ярославский // Харьковский сборник. — Х., 1887. — Вып. 1. — С. 69.

4. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 111.

5. Ольгіна Я. Подарунок Василя Назаровича / Я. Ольгіна // Харківський університет. — 2014. — 18 лист.

Л. Нічпаєвський, який протягом 1823–1828 рр. був студентом медичного відділення Харківського університету, залишив такі спогади: «З почуттям глибокої поваги до пам'яті Каразіна тепер згадую особистість Василя Назаровича, якого не раз доводилося мені бачити в університеті. У 1827 році В. Н. Каразін був присутній на публічному іспиті студентів юридичного факультету. Він тоді був доволі старий, сивий; але зі жвавістю, притаманною молодості слідкував за відповідями студентів; сам навіть деяким пропонував питання. Пам'ятаю, студенту Володимиру Ольденбергу В[асиль] Н[азарович] наговорив чимало люб'язностей за відповідь на його питання зі статистики».¹

Свідченням поваги членів університетського співтовариства до В. Н. Каразіна може послужити і такий факт. У 1833 р. Василь Назарович мав сплатити графу Подгорічані-Петровичу борг у 2400 карбованців, однак не мав такої суми. Дізнавшись про це, професори і викладачі Харківського університету зібрали необхідні кошти і тим самим урятували господарство В. Н. Каразіна від розорення.² Варто зазначити, що з семи дітей Василя Назаровича четверо були вихованцями Харківського університету.³

Переймаючись проблемами культурного розвитку Слобожанщини, В. Н. Каразін протягом 1820-х – 1840-х рр. неодноразово виступав з відповідними записками у місцевій пресі, вів листування з місцевими чиновниками. Зокрема, Василь

1. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / уклад. Б. П. Зайцев [та ін.]; вступ. ст. В. Ю. Іващенко ; наук. ред. С. І. Посохов. – Х., 2010. – Т. 1. – С. 58.

2. Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. – С. 267.

3. Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. – 2003. – № 1. – С. 62–65.

Назарович переймався проблемами жіночої освіти¹, одним з перших піднявши питання про необхідність повноцінного виховання та навчання дівчат-кріпачок — представниць найнезаможнішої й найнезахищенішої верстви російського суспільства. В. Н. Каразін цікавився також і дослідженням історії свого краю, розумів важливість збереження культурної спадщини. У 1827 р. писав до слобідсько-українського губернатора В. Г. Муратова про потребу дослідження місцевих курганів та городищ²; у 1828 р. в листі до відомого історика М. П. Погодіна висував ідею про необхідність видання спеціалізованого історико-археографічного журналу³ тощо.

Продовжував В. Н. Каразін і проведення наукових дослідів: працював над удосконаленням способів вирощування різних сільськогосподарських культур⁴, продовжував займатися степовим лісорозведенням⁵, досліджував цілющі властивості джерельних вод у басейні р. Орель⁶ тощо. Занятя наукою Василь Назарович не полишав аж до самої смерті. У 1842 р. його зацікавила можливість удосконалення виноградарства й виноробства у Криму, для чого він мав намір відвідати Нікітський сад. Однак у дорозі вчений застудився і помер на руках у свого сина Філадельфа Васильовича в Миколаєві, де й отримав останній спочинок.

1. Див., наприклад: Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 596–599 та ін.

2. Засновнику Харківського університету присвячується (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна): каталог виставки / ред. Л. М. Юдіна ; уклад. О. Сафонова, О. Вовк. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — С. 31–33.

3. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — С. 590–591 та ін.

4. Там само. — С. 465.

5. Там само. — С. 468–475.

6. Там само. — С. 467–468.

Підбиваючи підсумок стислого нарису історії життя та діяльності В. Н. Каразіна, потрібно сказати, що прикметними рисами цієї особистості були жага діяльності, прагнення до перетворень, бажання перебувати в епіцентрі подій. З одного боку, схильність до висунення оригінальних ідей, діяльний характер та відсутність страху перед труднощами дозволили Василю Назаровичу реалізувати стільки проектів, скільки вистачило б на кілька людських життів. З іншого боку, саме ця надмірна активність, яка часом не давала йому побачити небезпечну межу, в кінці кінців призвели до відставки, опали й фактичної ізоляції у віддаленому селі.

Відповідно, і прижиттєві образи В. Н. Каразіна були настільки ж мінливими і суперечливими, як і все його життя. Можна сказати, що люди, котрі перебували в колі його спілкування або, принаймні, віддалено знали цього діяча, розділилися на два табори. Представники першого з них переважно захоплювалися освіченістю й гострим розумом Василя Назаровича, щиро поважали його й шанували за ту роль, яку він відіграв у розвитку освіти в Російській імперії, і, зокрема, на слобідсько-українських теренах. Другі негативно оцінювали думки В. Н. Каразіна щодо розвитку суспільно-політичних процесів у державі, критикували за нерозбірливість у засобах впливу. Таке дихотомічне сприйняття постаті В. Н. Каразіна, що склалося ще за його життя, заклало основу для усього подальшого розвитку каразінознавства.

РОЗДІЛ III

БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ

ПРО В. Н. КАРАЗИНА

В ЛІТЕРАТУРІ середини XIX – початку XX ст.

3.1. Накопичення історичного матеріалу та формування джерельної бази каразінознавства (1842 – 1870-ті рр.)

Процес вивчення біографії В. Н. Каразіна розпочався одразу після смерті просвітителя у 1842 р. Уже 17 листопада 1842 р., тобто через два тижні після його кончини, один з синів — Філадельф Васильович Каразін (1810–1889) — звернувся до доброго знайомого Василя Назаровича, головного редактора газети «Одесский вестник» О. Г. Тройницького, з проханням надрукувати на її шпальтах некролог.¹ В листі² Ф. В. Каразін виклав основні віхи життя та діяльності батька, ставши, таким чином, його першим біографом. Хоча вказаний документ був оприлюднений лише у 1894 р. у часописі «Русский архив», є всі підстави стверджувати, що він, як перший цілісний життєпис просвітителя й науковця, мав значний вплив на розвиток каразінознавства та сформував чимало стійких уявлень про цю особистість.

1. Гончарук Т. Г. В. Н. Каразин (1773–1842 рр.) та Одеса: до історії зв'язків засновника Харківського університету та «Нової Пальміри» / Т. Г. Гончарук // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. — 2012. — Вип. 26. — С. 152.

2. Каразін Ф. В. Письмо Филадельфа Васильевича Каразина об отце его. 17 ноября 1842 года / Ф. В. Каразин // Русский архив. — 1894. — Кн. 4. — С. 564–572.

Огляд тексту листа дозволяє сказати, що його автор не уник дещо упередженого погляду на постать В. Н. Каразіна, свідомо обійшовши усі «слизькі місця» життєпису батька — головного героя своєї розповіді. Причини цього цілком зрозумілі: серед них — і особливості самого жанру некрологу, і прояв поваги сина до батьківської пам'яті, і щире бажання Ф. В. Каразіна утвердити чесність імені батька, розповісти про його заслуги, задля чого він звертався із листами не лише до О. Г. Тройницького, а й до інших впливових осіб (наприклад, до адмірала М. П. Лазарєва¹ та ін.).

Це прагнення Філадельфа Васильовича було особливо зрозумілим, зважаючи на те, що протягом останніх кількох десятиліть життя В. Н. Каразін мав репутацію «політично неблагонадійного», а тому його ім'я було небажано згадувати у друкованих виданнях. Вірогідно, саме цим можна пояснити той факт, що смерть В. Н. Каразіна залишилася мало поміченою подією у засобах масової інформації. Його некролог, що був оприлюднений в «Одесском вестнике» 28 листопада 1842 р., а 19 грудня того ж року передрукований у «Московских ведомостях»², так і залишився єдиною публікацією цього жанру: ні петербурзька, ні харківська періодика не відгукнулися на цю подію. Щоправда, своєрідною даниною пам'яті просвітителя став вихід у 1844 р. четвертого випуску «Молодика» — харківського літературно-художнього та історико-наукового альманаху, до створення якого свого часу безпосередньо долучився сам В. Н. Каразін.³ Видавець І. Є. Бецький (1818–1890) скористався низкою мате-

1. Див. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 100.

2. Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — С. 293.

3. Там само. — С. 282.

ріалів, що були раніше підготовані та передані йому Василем Назаровичем. В альманасі були надруковані каразинські статті («Речь, говоренная в дворянском собрании Слободско-Украинской губернии», «Условие помещика с учителем за 40 лет назад», «Взгляд на украинскую старину» та ін.¹), переписка², а також підготовані В. Н. Каразиним до друку джерела: «Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 года», листи й записки Г. С. Сковороди тощо.³

Ще через кілька років ім'я В. Н. Каразіна з'явилося в нарисі «Иван Федорович Вернет, швейцарский уроженец и русский писатель. Из воспоминаний обыкновенного человека», що був оприлюднений у журналі «Современник» в 1847 р.⁴ Його автор — письменник, публіцист і літературний критик М. О. Мельгунов (1804–1867), назвав В. Н. Каразіна «людиною, в багатьох відношеннях надзвичайною» та навіть «всесвітньою»; діячем, котрого «неспокійне прагнення» до будь-яких перетворень робило «нездатним до холодного, наполегливого виконання замисленого», але який одночасно став «одним із добродіїв» Харкова й усієї України, та, незважаючи на усі свої недоліки, належав до «знаменних, повчальних явищ» російського суспільства.⁵

1. Див. Беркович Э. С. В. Н. Каразин, 1773–1842: биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. унта, 1953. — С. 32, 41, 53 та ін.

2. Див. Там само. — С. 40.

3. Див. Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — С. 283.

4. Див. Беркович Э. С. В. Н. Каразин, 1773–1842: биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. унта, 1953. — С. 86–87.

5. Цит. за: Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 109–110.

Отже, масив публікацій, де б згадувалося ім'я В. Н. Каразіна, що вийшли друком протягом 1842–1847 рр., був украй нечисленним. Автори цих публікацій одноставно відстоювали чесність імені просвітителя. Проте, незважаючи на ці апологетичні виступи, з другої половини 1840-х рр. ім'я В. Н. Каразіна фактично зникло зі сторінок друкованих видань майже на півтора десятиліття.

Одним із перших порушив мовчання уродженець Слобожанщини, письменник та публіцист Г. П. Данилевський (1829–1890), який особисто знав Василя Назаровича. В 1860 р. у столичній газеті «Северная пчела» він оприлюднив біографічний нарис, в якому висвітлив дитячі та юнацькі роки просвітителя.¹ Автор не представив читачам повного життєпису портретованого персонажа (тим самим свідомо уникаючи найбільш гострих епізодів його біографії), але сам факт виходу цієї статті ознаменував зняття табу на появу імені В. Н. Каразіна у друкованих джерелах та початок нового етапу розвитку каразінознавства, що мав кілька прикметних рис.

Однією з головних особливостей історіографії 1860–1870-х рр. можна вважати її переважну спрямованість на оприлюднення документальних джерел, в першу чергу особового походження. Так, з 1861 по 1870 рр. кількість документальних публікацій склала 8 одиниць. Протягом 1870-х рр. це число зросло до 13, після чого наступив деякий спад, хоча процес введення нових джерел до наукового обігу стабільно тривав до 1910-х рр. [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Така тенденція є цілком закономірною, адже на початковому етапі дослідження біографії просвітителя надзвичайно актуальним завданням було накопичення історичного

1. Данилевский Г. П. Василий Назарович Каразин (материалы для биографии) / Г. П. Данилевский // Северная пчела. — 1860. — 29 янв.; 30 янв.; 1 февр.; 5 февр.; 8 февр.

матеріалу. Протягом 1860–1870-х рр. джерела публікувалися виключно на сторінках провідних петербурзьких («Русская старина») та московських («Русский архив», «Чтения в Обществе истории и древностей Российских») історичних журналів. Часто це були зразки листів В. Н. Каразіна до російських монархів (Павла I¹, Олександра I², Миколи I³) та діячів, що обіймали високі державні пости (В. П. Кочубея⁴, М. М. Сперанського⁵, А. Є. Чарторийського⁶ та ін.), наукових і громадських діячів (І. І. Бахтіна⁷, О. О. Ремана⁸ та ін.), а також статей просвітителя, більшість з яких була надана Ф. В. Каразіним.

Окремі джерела, такі як, наприклад, «Письмо к доктору Реману», «Письмо к князю Адаму Чарторьскому» та ін.,

1. Див., наприклад: Бодянский О. М. Попытка В. Н. Каразина бежать за границу / О. М. Бодянский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1866. — Кн. 3. — Смес. — С. 31–37 та ін.

2. Див., наприклад: Каразин В. Н. Записка, предоставленная императору Александру I через министра внутренних дел гр. В. П. Кочубея / В. Н. Каразин // Русская старина. — 1871. — № 1. — С. 16–38; Каразин В. Н. Первое писание к императору Александру I [воспроизведенное в 1812 г. по памяти] / В. Н. Каразин // Русская старина. — 1871. — № 7. — С. 68–80 та ін.

3. Див., наприклад: Каразин В. Н. Письмо к императору Николаю I / В. Н. Каразин // Русская старина. — 1875. — № 12. — С. 532–548 та ін.

4. Див., наприклад: Каразин В. Н. Объяснительная записка министру внутренних дел графу Виктору Павловичу Кочубею / В. Н. Каразин; прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1875. — № 12. — С. 548–566 та ін.

5. Див., наприклад: Каразин В. Н. Письмо к М. М. Сперанскому / В. Н. Каразин; прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1872. — № 1. — С. 82–83 та ін.

6. Див., наприклад: Каразин В. Н. Письмо к князю Адаму Чарторьскому; Записка, читанная в императорском Московском обществе естествоиспытателей действительным членом оною В. Н. Каразиным / В. Н. Каразин; прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1871. — № 6. — С. 700–719 та ін.

7. Див., наприклад: Василий Назарович Каразин // Русская старина. — 1871. — № 3. — С. 326–366 та ін.

8. Див., наприклад: Каразин В. Н. Письмо к доктору Реману / В. Н. Каразин; перевод и прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1875. — № 4. — С. 750–758 та ін.

що в оригіналі були написані французькою мовою, друкувалися в перекладі Ф. В. Каразіна. Вони являють собою розсип, тобто не об'єднані тематично або хронологічно. Серед них зустрічаються замітки, присвячені суспільно-політичним проблемам минувшини та сьогодення («Записка, предоставленная императору Александру I через министра внутренних дел гр. В. П. Кочубея», «Польский вопрос в 1839 году», «Беспристрастный взгляд на южный берег Тавриды и на его произведения» та ін.), нотатки про необхідність проведення державних реформ, у тому числі в освітній сфері («Первое писание к императору Александру I», «Письмо к доктору Реману» та ін.), роздуми щодо можливості удосконалення способів господарювання, впровадження нових технологій тощо («О возможности приложить электрическую силу верхних слоев атмосферы к потребностям человека», «Письмо к М. М. Сперанскому» та ін.). Хронологія їхнього створення також надзвичайно широка та охоплює фактично всі найголовніші віхи життя В. Н. Каразіна: від його спроби утекти за кордон у 1798 р. до останніх років життя. Зазвичай усі документи супроводжувалися стислими коментарями та примітками редакторів відповідних журналів або Ф. В. Каразіна, які в основному не містили ціннісно-оціночних суджень та носили суто фактографічний характер.

Публікація епістоляріїв та статей В. Н. Каразіна мала велике значення з точки зору введення до наукового обігу значного пласту джерел, які в подальшому мали стати підґрунтям для проведення наукових досліджень. В той же час, можна припустити, що вони лише опосередковано могли вплинути на формування суспільної думки стосовно особистості просвітителя. З цієї точки зору більший інтерес представляють

щоденникові записи та спогади про В. Н. Каразіна¹, запропоновані людьми, що безпосередньо його знали. Особливість цього різновиду джерел полягає в тому, що вони, окрім конкретних фактів із біографії В. Н. Каразіна, містили також й елементи аксіологічного підходу до висвітлення його життєпису. Це, з одного боку, дозволяло краще зрозуміти індивідуальні риси просвітителя та ставлення сучасників до його особистості; з іншого — створювало умови для взаємної критики та дискусії між авторами, а, отже, для більш детального проникнення у перипетії життя Василя Назаровича.

Особливий інтерес являють спогади В. Г. Анастасевича (1775–1845) — бібліографа та літератора, який деякий час працював у системі Міністерства народної освіти разом з В. Н. Каразіним і товаришував з ним.² «Записка», складена автором на прохання І. Є. Бецького³, охоплює період від 1798 р. до 1820 р., коли спілкування між колишніми співробітниками Міністерства перервалося. У спогадах досить детально розповідається про службу В. Н. Каразіна на ниві народного просвітництва; але, разом із тим, вони містять і низку неточностей та недостовірних повідомлень. Ця «Записка» викликала бурхливу реакцію з боку Ф. В. Каразіна, котрий сприйняв її як наклеп на чесне ім'я батька та спробу очорнити його постать, а тому звинуватив автора у навмисному перекручуванні фактів та навіть засумнівався в її справжності, заявивши: «Чи мало до яких засобів можуть удатися люди в нинішній вік заперечення усього гарно-

1. Див., наприклад: Кешпен П. И. Еще некоторые сведения о В. Н. Каразине / П. И. Кешпен // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1863. — Кн. 3. — Смес. — С. 131–132 та ін.

2. [Анастасевич В. Г.]. Записка о Василии Назарьевиче Каразине / В. А. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1861. — Кн. 3. — Смес. — С. 192–199.

3. Бодянский О. М. Замечание к «Записке о В. Н. Каразине» / О. М. Бодянский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1861. — Кн. 3. — Смес. — С. 200.

го, аби плямувати пам'ять людей, які хоча б трохи виходили з ряду звичайних!».¹

З Ф. В. Каразіним не погодилися Г. П. Данилевський² та О. М. Бодянський³, які, хоча й визнали помилковість окремих тверджень В. Г. Анастасевича, але, разом з тим, зауважили, що чимало з наведених мемуаристом відомостей мають історичну цінність, а закинуті йому звинувачення є надто перебільшеними.

На нашу думку, трактування особистості В. Н. Каразіна, представлене В. Г. Анастасевичем, навряд чи було вигадкою мемуариста з метою приниження описуваного ним історичного діяча, як про це писав Ф. В. Каразін. «Записка» не містила жодної (принаймні, прямої) компрометуючої інформації, що могла б якимсь чином кинути тінь на постать портретованої особистості. Більше того — автор писав про В. Н. Каразіна як про розумну й добру людину, котра яскраво виділялася серед пліткарів та кар'єристів, наближених до імператорського двору. Але багато в чому ці спогади стали віддзеркаленням специфічного реноме просвітителя, що усталилося у світському суспільстві до середини ХІХ ст.

Незважаючи на розмаїття думок та оцінок, що відобразилися вже у перших публікаціях, на сторінках яких відводилося місце В. Н. Каразіну, очевидно стає певна «лінія вододілу». Критичні та часто вельми жорсткі зауваження на його адресу лунали переважно від представників дворянських кіл

1. Цит. за: Бодянский О. М. Замечание к «Записке о В. Н. Каразине» / О. М. Бодянский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1861. — Кн. 3. — Смес. — С. 200.

2. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 111–119.

3. Бодянский О. М. Замечание к «Записке о В. Н. Каразине» / О. М. Бодянский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1861. — Кн. 3. — Смес. — С. 200–210.

Москви та Петербурга, для яких він асоціювався насамперед зі стрімкою державною кар'єрою та не менш стрімким падінням. Одночасно із цим, люди, які знали В. Н. Каразіна за «харківським» періодом його життя вже після відставки та асоціювали цього діяча насамперед з наукою та Харківським університетом, у більшості своїй залишили про нього доброзичливі та навіть деякою мірою романтизовані відгуки.

Друга особливість каразінознавчої історіографії 1860-х – 1870-х рр. полягала в тому, що майже усі присвячені провітникові дослідницькі розвідки, що виходили з-під пера О. І. Герцена (1812–1870)¹, вже згаданих Ф. В. Каразіна², Г. П. Данилевського³ та інших авторів, були написані не з наукових, а з публіцистичних позицій. На нашу думку, це можна пояснити, з одного боку, відсутністю достатньо повної джерельної бази (до речі, прикметно, що майже усі такі статті мали елементи археографічних публікацій, тобто містили у своїй структурі документи з архівів самого В. Н. Каразіна, його адресатів та третіх осіб (наприклад, членів харківської громади), а також елементи усних спогадів людей, що особисто були знайомі з Василем Назаровичем).

З іншого боку, в цей час історична наука ще не остаточно відділилася від публіцистики, тож усі вищеназвані автори були не істориками-професіоналами, а любителями, які

1. Герцен А. И. Император Александр I и В. Н. Каразин / А. И. Герцен // Собрание сочинений: в 30 т. / А. И. Герцен; АН СССР; ред. кол.: В. П. Волгин [и др.]. – М., 1959. – Т. 16: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1862–1863 годов. / ред. Я. Э. Эльсберг; коммент. И. М. Белявской и Э. С. Виленской. – С. 38–77.

2. Див., наприклад: [Каразин Ф. В.] Василий Назарович Каразин – основатель Харьковского университета / [Ф. В. Каразин] // Русская старина. – 1875 – № 2. – С. 329–338; № 5. – С. 61–80; № 9. – С. 185–200; № 11. – С. 470–477 та ін.

3. Див., наприклад: Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. – Х., 1866. – С. 99–169 та ін.

ставили на меті не проведення наукового аналізу доробку описуваного ним героя, а ознайомлення громадськості з його діяннями. Втім, як вже у 1891 р. про розвідку Г. П. Данилевського висловився Д. І. Багалій, «біографія ця нині вже не задовольняє строгим вимогам спеціаліста, проте для свого часу вона, безсумнівно, давала чимало, та й тепер ще буде з користю прочитана усяким, хто цікавиться особистістю В. Н. Каразіна».¹

Ще одна спільна риса, яка поєднувала названі розвідки, полягала в тому, що образ В. Н. Каразіна, котрий транлюється з їхніх сторінок, можна назвати до певної міри ідеалізованим. Дослідники акцентували увагу на багатогранності зацікавлень і доробку В. Н. Каразіна, захоплювалися його реформаторськими ідеями, співчували наївному молодому провінційному дворянину, який став жертвою інтриг імператорського двору (недарма О. І. Герцен провів паралель між В. Н. Каразіним та шіллерівським героєм маркізом Поза², котрий так само сміливо й відчайдушно говорив правду в обличчя правителів) — але не зазначали, що однією з причин опали стала поведінка самого Василя Назаровича, зумовлена рисами його характеру — прямолінійністю, настирливістю, самовпевненістю, які найбільшою мірою проявилися в молоді роки під час служби на високих державних посадах та відповідним чином позначилися на сприйнятті цього діяча багатьма сучасниками, про що мова йшла вище.

1. Багалей Д. И. [Рецензия] / Д. И. Багалей // Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 499–503. — Рец. на кн.: Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я. В. Абрамов. — СПб.: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1891. — С. 500.

2. Герцен А. И. Император Александр I и В. Н. Каразин / А. И. Герцен // Собрание сочинений: в 30 т. / А. И. Герцен; АН СССР; ред. кол.: В. П. Волгин [и др.]. — М., 1959. — Т. 16: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1862–1863 годов. / ред. Я. Э. Эльсберг; коммент. И. М. Белявской и Э. С. Виленской. — С. 54.

Зрештою, останньою прикметною характеристикою історіографії 1860х – 1870-х рр. можна вважати початок становлення каразінознавчої бібліографії, тобто появу перших систематизованих списків публікацій В. Н. Каразіна, а також присвяченої йому літератури [див. Додаток А, табл. А.2, рис. А.2]. Одним з першопрохідців цього шляху може вважатися професор історико-філологічного факультету, ректор і почесний член Харківського університету О. П. Рославський-Петровський (1816–1871). У 1866 р. він уклав бібліографічний покажчик «Указатель сочинений, напечатанных в типографии императорского Харьковского университета в 1805–1814 годах»¹, який містив, серед іншого, і вказівки на статті В. Н. Каразіна. Наведений перелік каразінських праць не був вичерпним, зважаючи на хронологічні та географічні рамки, що обмежували видання в цілому.

Набагато більш розлогим є бібліографічний список, складений Г. П. Данилевським.² Упорядник не лише надав відомості про відповідні публікації, звернувши увагу й на передруки однакових статей у різних виданнях, але і доповнив цей перелік цінними коментарями. До більшості позицій зі списку він навів власні короткі анотації, а в окремих випадках – і цитати з оригіналу; звернув увагу на випадки неточного посилання на каразінські статті в окремих розвідках; надав відомості щодо наявності деяких публікацій у бібліотеках Москви та Петербурга. Ретельність та скрупульозність, з якою було складено цей покажчик, на довгий

1. Рославский-Петровский А. П. Указатель сочинений, напечатанных в типографии императорского Харьковского университета в 1805–1814 годах / А. П. Рославский-Петровский. – Х.: В Университетской тип., 1866. – 54 с.

2. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. – Х., 1866. – С. 152–164.

час зробило його найповнішим серед публікацій подібного жанру. Він є більш повним та точним порівняно із покажчиком, укладеним Г. М. Геннаді та виданим у 1880 р.¹, хоча останній, звісно, містив і вказівки на найновіші каразінознавчі публікації.

Таким чином, з 1842 р. до кінця 1870-х рр. розпочався процес уведення до наукового обігу цінних джерел, укладання бібліографічних покажчиків, що створило міцний фундамент для подальшого вивчення біографії В. Н. Каразіна. В той же час широкі верстви освіченого суспільства були по-знайомлені з його персоною, що стало можливим завдяки оприлюдненню низки статей у періодиці та підготувало ґрунт для майбутніх публіцистичних виступів. Необхідно відзначити також і те, що в указаний період часу спостерігалось зародження основних історіографічних образів В. Н. Каразіна, які дістали свого подальшого розвитку в публікаціях наступних років.

3.2. Розмаїття тем та підходів до висвітлення життєпису засновника Харківського університету (1880-ті – 1910-ті рр.)

З 1880-х рр. протягом кількох наступних десятиліть спостерігається поступове зростання суспільного інтересу до постаті В. Н. Каразіна, що, зокрема, проявилось у збільшенні кількості присвячених йому публікацій. Причому очевидною стала тенденція домінування публіцистики над науковими дослідженнями. Так, якщо протягом 1860-х рр. співвідношення наукових та публіцистичних розвідок складало 12:2, а протягом 1870-х рр. — 19:4, то у 1880х рр. цей показник

1. Геннаді Г. Н. Каразин Василий Назарович / Г. Н. Геннаді // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г. Н. Геннаді; доп. Н. Собко. — Берлин, 1880. — Т. 2. — С. 106–107.

становив відповідно 6:20; у 1890-х рр. – 18:31; у 1900-х рр. – 25:24 [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. Можна припустити, що на формування цієї закономірності безпосередньо вплинули два ювілеї, на які жваво відгукнулося не лише академічне співтовариство, але й громадськість: 50-річчя від дня смерті В. Н. Каразіна (1892 р.) та 100-річчя заснування Харківського університету (1905 р.).

Відмітною рисою чергового етапу розвитку каразінознавства може вважатися також і розширення тематичного спектру науково-дослідницьких публікацій, що було обумовлено, з одного боку, необхідністю вивчення численних «білих плям» біографії В. Н. Каразіна, а з іншого – наявністю вельми обширної джерельної бази, яка постійно поповнювалася. Зазначимо, що вказаний період, як і попередній, ознаменувався введенням до наукового обігу нових джерел, проте кількість подібних публікацій зменшилася: протягом 1880-х рр. – 1; протягом 1890х рр. – 5; протягом 1900-х рр. – 4 [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Щоправда, якщо в попередні десятиліття ця мета досягалася шляхом публікацій у журналах одного, рідше – декількох джерел, то у 1900-х рр. з'являється низка окремих археографічних видань¹, спеціально присвячених оприлюдненню статей та епістоляріїв В. Н. Каразіна, Ф. В. Каразіна та їхніх адресатів. Матеріали для них були зібрані та підготовані до друку Д. І. Багалієм, а вихід присвячений 100-річчю Харківського університету.² Необхідність публікації джерел обумовлювалася

1. Багалей Д. И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В. Н. Каразина / Д. И. Багалей. – Х.: [б.и.], 1905. – 84 с.; Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. – Х.: В Университетской тип., 1910. – XIX, 927 с.

2. Неизданные сочинения В. Н. Каразина // Южный край. – 1903. – 14 дек.

стрімким зростанням інтересу до особистості В. Н. Каразіна, що потребувало зведення розпорошених опублікованих та неопублікованих джерел, безпосередньо пов'язаних з його ім'ям, до єдиної системи.¹ Зазначимо, що «Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» і до сьогоднішнього дня залишається найбільш повним та унікальним у своєму роді зібранням статей та епістоляріїв просвітителя.

Протягом 1800-х – 1900-х рр. у спеціальних розвідках вперше була піднята тема науково-дослідницької діяльності В. Н. Каразіна. Авторів цікавили насамперед каразінські дослідження у сфері метеорології, а також висунена винахідником гіпотеза щодо можливості регулювання клімату. Також увагу привертала пов'язаний з метеорологічними дослідженнями проект «електроатмосферного снаряду» для акумуляції електричної енергії з верхніх шарів атмосфери. Так, напередодні півстолітнього ювілею з дня смерті просвітителя стаття відповідної тематики вийшла друком на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости».² У цій достатньо стислій публікації основну увагу було приділено висвітленню історії винаходу.

Більш докладно вказану тему на сторінках своїх творів розібрали російський релігійний мислитель і філософ-футуролог М. Ф. Федоров (1829–1903) та його послідовник, громадський діяч Ю. П. Бартенев (1866–1908). У тому ж 1892 р. у «Пензенских губернских ведомостях» була надрукована стаття М. Ф. Федорова «Об управлении силами природы» (пізніше кілька разів передруковувалася під назвою

1. Див., наприклад: Интересный дар университета // Южный край. — 1904. — 24 февр. та ін.

2. В. Н. Каразин и его опыты в применении атмосферного электричества // Харьковские губернские ведомости. — 1892. — 9 июня.

«Каразин как метеороург, а не метеоролог»¹. Тоді ж у московському журналі «Русский архив» вийшла анонімна стаття «В. Н. Каразин и господство над природою»², що була написана Ю. П. Бартеневим під впливом М. Ф. Федорова, а, можливо, і за його безпосередньої участі.³ У розвідках, що співпадають тематично, а подекуди й текстуально, не лише здійснюється екскурс до історії винаходу, демонструється ставлення до нього сучасників В. Н. Каразіна та його найближчих нащадків, а й дається спроба оцінити важливість цього «забутого, забракованого проекту», який з часом «принесе його авторові більше слави, ніж навіть заснування Харківського університету».⁴

Тема була продовжена М. Ф. Федоровим і у статті «Разоружение. Как орудие разрушения обратить в орудие спасения» (1898 р.)⁵, де він ще раз вказував на важливість і перспективність метеорологічних досліджень та атмосферної регуляції, посилаючись на В. Н. Каразіна. Філософ пропонував залучати до проведення подібних дослідів військових, переорієнтувавши їх, таким чином, «від боротьби із собі подібними» до «розумної дії на сліпі, неусвідомлені дії природи».⁶

1. Федоров Н. Ф. Каразин как метеороург, а не метеоролог / Н. Ф. Федоров // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. — М., 1995. — Т. 2. — С. 260–264.

2. [Бартенев Ю. П.] В. Н. Каразин и господство над природою / [Ю. П. Бартенев] // Русский архив. — 1892. — Кн. 5. — С. 75–90. — Без подписи.

3. Гачева А. Г. Комментарии / А. Г. Гачева, С. Г. Семенова // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. — М., 1995. — Т. 2. — С. 475.

4. [Бартенев Ю. П.] В. Н. Каразин и господство над природою / [Ю. П. Бартенев] // Русский архив. — 1892. — Кн. 5. — С. 90. — Без подписи.

5. Федоров Н. Ф. Разоружение. Как орудие разрушения обратить в орудие спасения / Н. Ф. Федоров // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. — М., 1995. — Т. 2. — С. 267–276.

6. Там само. — С. 271.

Описане завдання не було у розумінні мислителя вузькоутилітарним; глибинною ідеєю розвідки стало подолання існуючого порядку життєустрою та надання людям можливості жити щасливо, мирно й морально. Стаття, що відкрила цикл творів М. Ф. Федорова, присвячених проблемі роззброєння, викликала жваву дискусію у пресі¹, проте центр уваги авторів закономірно змістився на філософські проблеми, а відгуки носили не науково-технічний, а, скоріше, футурологічний характер.

У 1907 р. харківський історик М. Й. Тихий (1883–?) здійснив спробу схарактеризувати науково-літературну діяльність В. Н. Каразіна², але видана ним брошура більшою мірою являла собою зразок класифікації праць Василя Назаровича без аналізу їх змісту. Причому більша частина залучених до розвідки каразінських публікацій була присвячена проблемам просвітництва (13 найменувань) та оприлюдненню історичних статей і матеріалів (10). Такі ж теми, як природничо-наукові (5) та економічні дослідження (2), а також суспільно-політичні ініціативи В. Н. Каразіна (2) залишилися на маргінесі.

Тож в кінці XIX – на початку XX ст. результати наукових досліджень В. Н. Каразіна, хоча й набули певної популярності, але не дістали оцінки з боку фахівців відповідних галузей знання, на що, зокрема, вказував у своєму зверненні до університетської спільноти Д. І. Багалій: «необхідно, щоб професор хімії зайнявся розглядом його [В. Н. Каразіна – О. В.] хімічних дослідів, професор фізичної географії – метеорологічних спостережень та досліджень у галузі елек-

1. Гачева А. Г. Комментарии / А. Г. Гачева, С. Г. Семенова // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. – М., 1995. – Т. 2. – С. 475.

2. Тихий Н. И. Политические воззрения В. Н. Каразина (1801–1826) / Н. Тихий. – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. – 26 с.

трики, професор агрономії — сільськогосподарських дослідів, (...) професор державного права — політичних теорій, (...) професор історії й статистики — історичних та статистичних робіт».¹ Втім, протягом досліджуваного відрізка часу це завдання так і не було реалізоване.

У період з 1880-х рр. по 1900-ті рр. вперше почали з'являтися публікації, присвячені вивченню генеалогії та родинних зв'язків В. Н. Каразіна. Вони дозволяли зрозуміти сімейну атмосферу, в якій зростав і виховувався майбутній просвітитель, а тому проливали більше світла на особистісні характеристики Василя Назаровича і давали змогу наблизитися до осягнення специфічних рис його вдачі. Так, Д. І. Багалій у статті «Назарий Александрович Каразин и его колокол» (1892 р.)² детально зупинився на висвітленні життєпису батька «українського Ломоносова», особливо звернувши увагу на його взаємовідносини з підлеглими селянами та сусідами-поміщиками. На думку історика, В. Н. Каразін — «неспокійна, бурхлива натура, людина, що мала величезний запас життєвої енергії, не могла зосередитись на чомусь одному та постійно переходила від одного захоплення до іншого»³ — перейняв ці риси саме від батька.

Брошура М. Й. Тихого у «Кручик теперь» (1907 р.)⁴ являє собою нарис про історію маєтку після смерті Василя Назаровича та господарювання його нащадків, опис пам'яток старовини, що збереглися в селі на момент приїзду дослідника (1903 р.), а також містить легенди та перекази місцевих

1. Багалей Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багалей. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. — С. 14.

2. Багалей Д. И. Назарий Александрович Каразин и его колокол / Д. И. Багалей // Киевская старина. — 1892. — № 11. — С. 163–175.

3. Там само. — С. 163.

4. Тихий Н. И. Кручик теперь (описание поездки в бывшее родовое имение В. Н. Каразина в 1903 г.) / Н. И. Тихий. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — 9 с.

селян про поміщиків Каразіних та особисто Василя Назаровича, що дає ширше уявлення про цю людину.

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався також збільшенням уваги до суспільно-політичних переконань В. Н. Каразіна. Ще з 1870-х рр. почали виходити перші розвідки, автори яких піддавали аналізу запропоновані В. Н. Каразіним проекти соціального перетворення. Ця ж тема стабільно з'являлася на сторінках каразінознавчих публікацій і в подальші роки [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. При цьому переважна увага дослідників була спрямована на висвітлення каразінського трактування селянського питання.

Протягом 1870-х рр. в літературі поширеною була оцінка В. Н. Каразіна як переконаного прихильника збереження кріпацтва. Наприклад, публіцист і письменник С. С. Шашков (1841–1882) у своїй статті «Движение русской общественной мысли в начале XIX века» (1871 р.) назвав його «типовим представником консервативних елементів»¹ і порівняв з О. А. Аракчєєвим, М. М. Карамзіним, Ф. В. Ростопчиним та іншими діячами, яких вважав ретроградами. На переконання С. С. Шашкова, В. Н. Каразін всіляко прагнув зберегти існуючу систему управління селянами, а головним його бажанням було збереження кріпосного ладу. Що ж стосується каразінських закликів про необхідність організації освіти для кріпаків, то вони, як переконував публіцист, мали бути реалізовані «не заради їхнього [селян — О. В.] розумового розвитку, а, навпаки, для виховання у них почуття пасивності та рабської залежності».²

З С. С. Шашковим був солідарний і історик, згодом — академік Петербурзької АН В. С. Іконников (1841–1923).
На сторінках монографії «Граф Н. С. Мордвінов» (1873 р.)

1. Шашков С. С. Движение русской общественной мысли в начале XIX века / С. С. Шашков // Дело. — 1871. — № 6. — С. 156.

2. Там само. — С. 160.

він визнав В. Н. Каразіна «захисником найповнішої поліцейської системи», який «у загальному погляді на селянське питання був прихильником найбільш консервативної точки зору».¹ Разом з тим, В. С. Іконников віддавав належне «патріархальній турботливості, з якою він [В. Н. Каразін — О. В.] ставився до облаштування побуту своїх селян»², хоча й зауважував, що саме в цій «патріархальності» й корінилися витoki каразінської ретроградності.

Академік Петербурзької АН, історик О. М. Пипін (1833–1904) у монографії «Общественное движение в России при Александре I» (1871 р.) також стисло схарактеризував світогляд В. Н. Каразіна, назвавши його «одним з характерних людей тодішнього молодого покоління».³ При цьому автор звернув увагу на суперечливість каразінських поглядів щодо суспільного устрою, назвавши просвітителя «частково лібералом, частково формальним консерватором».⁴ Що стосується селянського питання, то, на думку дослідника, В. Н. Каразін виступав за обмежене звільнення селян, при цьому віддаючи усі політичні права та привілеї на дворянському класі. При цьому О. М. Пипін не обійшов увагою і його роль у соціально-політичних процесах, що розгорталися в Російській імперії у 1810-х – 1820-х рр. Зокрема, вчений вказав на побоювання В. Н. Каразіна щодо поширення в державі революційних настроїв та згадав про листи останнього до Олександра I із закликами посилити контроль за таємними товариствами, які виникали та активно функціонували в цей час у Росії.

1. Иконников В. С. Граф Н. С. Мордвинов. Историческая монография, составленная по печатным и рукописным источникам / В. С. Иконников. — СПб.: Тип. А. Траншеля, 1873. — С. 218.

2. Там само.

3. Пыпин А. Н. Общественное движение в России при Александре I / А. Н. Пыпин. — СПб.: Академический проект, 2001. — С. 115.

4. Там само.

Починаючи з 1880-х рр. соціально-політичні ініціативи В. Н. Каразіна почали висвітлюватися в літературі інакше, причому в окремих випадках можна було спостерігати кардинальні трансформації.

В цьому контексті потрібно згадати ім'я харківського протоієрея та історика церкви М. О. Лащенкова (1829–1896), який виступив зі статтею «Василий Назарович Каразин как помещик с. Кручика» (1887 р.). Автор схарактеризував окремі напрямки діяльності В. Н. Каразіна «з улаштування побуту селян»¹ та оголосив його «першим емансипатором з українських поміщиків» першої чверті ХІХ ст.² Дослідник зауважив, що В. Н. Каразін, висуваючи пропозиції щодо регламентації усіх аспектів життя кріпаків, виношував «заповітну мрію — потроху готувати їх до звільнення від кріпосної залежності».³ Підводячи підсумок своїм роздумам, М. О. Лащенков приходив до висновку, що В. Н. Каразін був «надзвичайно сміливим вождем народу»⁴ та співчутливо ставився до думок та чаянь рядових членів сільської громади.

Більш виваженим у своїх оцінках виявився історик ліберально-народницького напрямку, професор Петербурзького університету В. І. Семевський (1848/1849–1916), погляди якого в цілому співпали з позицією О. М. Пипіна. Уперше вчений згадав ім'я В. Н. Каразіна на сторінках монографії «Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века» (1888 р.), де долучив його до «середньої течії» російської думки епохи Олександра І. Як вказував історик, представники цієї течії «бажали не знищення кріпосного

1. Лащенков Н. А. Василий Назарович Каразин как помещик с. Кручика / Н. А. Лащенков // Харьковский сборник. — Х., 1887. — Вып. 1. — С. 58.

2. Там само. — С. 54.

3. Там само. — С. 59.

4. Там само. — С. 64.

ладу, а лише пом'якшення, перетворення його на прикріплення до землі».¹

Історик піддав ретельному аналізу висунені В. Н. Каразіним проекти та дійшов до висновку про їх двоїсту природу. З одного боку, вказував В. І. Семевський, «Каразін погоджувався з думкою кріпосників про те, що казенні селяни нібито менш корисні для держави, ніж кріпаки»² та явно перебільшував позитивну роль поміщика і його влади над селянами. Проте одночасно з цим автор наголошував на тому, що, згідно з думкою В. Н. Каразіна, «населені маєтки в Росії не є безумовною власністю поміщиків», а «володіння ними пов'язане з відомими зобов'язаннями перед державою».³ Нарешті, підсумовує вчений, «якими б не були недоліки описаного Каразіним устрою побуту селян, він має одну величезну перевагу порівняно з численними сучасними йому проектами. Каразін прекрасно розуміє неможливість безземельного звільнення селян та надає кожному з них визначений наділ».⁴

У цій же монографії В. І. Семевський схарактеризував також і погляди В. Н. Каразіна стосовно політичної ситуації, яка склалася в Російській імперії напередодні повстання декабристів. Зокрема, не оминаються увагою його письмові звернення до імператора та бесіди з міністром внутрішніх справ В. П. Кочубеєм стосовно «особливого спрямування умів, яке спостерігалось в обох столицях та було подібне до того, що помічали у Франції перед революцією»⁵, хоча й без указування конкретних імен.

1. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В. И. Семевский. — СПб.: Товарищ. «Обществ. Польза», 1888. — Т. 1: Крестьянский вопрос в XVIII и первой четверти XIX века. — С. 369–370.

2. Там само. — С. 371.

3. Там само. — С. 372.

4. Там само. — С. 378.

5. Там само. — С. 454.

Монографія В. І. Семевського стала помітним явищем у каразінознавстві кінця 80-х – початку 90-х рр. XIX ст., тож позиція автора була прокоментована іншими дослідниками. При цьому історик Д. І. Багалій згадував про «незадоволення» каразінськими ідеями, яке нібито висловив автор¹, а публіцист Я. В. Абрамов у нарисі «В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность» (1891 р.) закидав вченому несправедливе ставлення до описуваного діяча та виставлення його особистості «у доволі невігідному світлі».² В. І. Семевський прокоментував висловлені на його адресу зауваження у статті «Несколько слов о В. Н. Каразине»³, яка у 1893 р. була опублікована у петербурзькому літературно-політичному щомісячнику «Вестник Европы». В цій роботі, яка поєднує у собі риси аналітичної розвідки та рецензії на нарис Я. В. Абрамова, автор знов детально зупинився на двох питаннях, а саме: специфіка каразінської трактовки селянського питання та політичні переконання цього історичного діяча.

Розкриваючи названі питання, автор наголошував на тому, що намагався представити В. Н. Каразіна якомога більш об'єктивно і спирався при цьому на судження та записки його самого. Науковець ще раз навів тези про недосконалість підходів та пропозицій, висунених В. Н. Каразіним, і зауважив про неможливість його ідеалізації та долучення до когорти найбільш передових людей свого часу. Що стосується поведінки В. Н. Каразіна наприкінці 1810-х – на початку 1820-х рр., то, як пише В. І. Семевський, хоча він і бла-

1. Багалей Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багалей. – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. – С. 24.

2. Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я. В. Абрамов. – СПб.: Тип. Товарищ. «Обществ. польза», 1891. – С. 6.

3. Семевский В. И. Несколько слов о В. Н. Каразине / В. И. Семевский // Вестник Европы. – 1893. – № 2. – С. 531–544.

городно відмовився назвати міністру неблагонадійних з його точки зору осіб, однак консервативна позиція цього діяча, безсумнівно, заслуговує на осуд. Пізніше історик артикулював аналогічну точку зору в монографії «Политические и общественные идеи декабристов» (1909 р.)¹ та у статті, вміщеній в енциклопедичному словнику братів Гранат (1913 р.)² Зрештою В. І. Семевський висловив незгоду з твердженням Я. В. Абрамова про передовий характер ідей В. Н. Каразіна й відзначив, що, хоча написання повного та докладного життєпису цієї особистості наприкінці XIX ст. залишалося актуальним завданням, проте у вітчизняній історії було «чимало особистостей, набагато більш видатних порівняно з В. Н. Каразіним»³, які на той час ще не дочекались свого біографа.

Оцінка каразінських поглядів на вирішення селянської проблеми, запропонована В. І. Семевським, була підтримана істориком М. В. Довнар-Запольським (1867–1934) у монографіях «Великая реформа: 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем» та «На заре крестьянской свободы. Публичные чтения о крепостном праве накануне раскрепощения и краткий ход реформы» (обидві вийшли у 1911 р.). Вчений поставив В. Н. Каразіна до одного ряду з кріпосниками, що «не схвалювали сучасне їм становище кріпаків»⁴ та протестували проти

1. Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов / В. И. Семевский. — СПб.: Тип. 1 СПб. труд. артели, 1909. — 696 с.

2. Семевский В. И. Каразин Василий Назарович / В. И. Семевский // Энциклопедический словарь / Бр. А. и И. Гранат и К. — М., [1913]. — Т. 23. — Стб. 439–444.

3. Семевский В. И. Несколько слов о В. Н. Каразине / В. И. Семевский // Вестник Европы. — 1893. — № 2. — С. 544.

4. Довнар-Запольский М. В. На заре крестьянской свободы. Публичные чтения о крепостном праве накануне раскрепощения и краткий ход реформы / М. В. Довнар-Запольский. — К.: Тип. И. И. Чокалова, 1911. — С. 136.

особистого рабства, зате були переконані у високій державній та філантропічній місії поміщиків, котрі мали якомога якісніше керувати маєтком — зменшеною моделлю держави. Як доводив історик, «Каразін висловлювався не стільки проти кріпосного ладу, як законно існуючого інституту, скільки проти зловживань, що були з цим пов'язані».¹

Таким чином, суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. викликали жвавий інтерес з боку дослідників. Їх сутність була оцінена неоднозначно: слобідсько-українського дворянина оголошували і відвертим консерватором, і лібералом. Найбільш поширеною та обґрунтованою виявилася думка про амбівалентний характер каразінських переконань та суперечливість самої їхньої природи.

Однак основний дослідницький фокус каразінознавців протягом досліджуваного відтинку часу концентрувався навколо двох тем: державницька, а надто — освітянська діяльність В. Н. Каразіна (насамперед, участь у створенні Харківського університету), а також увічнення пам'яті про нього [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Актуалізація вказаної проблематики, очевидно, була пов'язана з відзначенням річниць смерті просвітителя (1892 р.), організації Міністерства народної освіти (1902 р.) та відкриття університету в Харкові (1905 р.).

Безперечно, було б невірним вважати, що просвітянська місія В. Н. Каразіна не приваблювала дослідників і в попередній час. Одним із перших увагу на цю проблему звернув декан історико-філологічного факультету, згодом — почесний член Харківського університету М. О. Лавровський (1825–1899). Напередодні 100-річчя з дня народження Василя

1. Довнар-Запольский М. В. Крепостники в первой четверти XIX в. / М. В. Довнар-Запольский // Великая реформа: 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / М. В. Довнар-Запольский. — М., 1911. — Т. 2. — С. 154.

Назаровича він опублікував статтю «Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета»¹, а 17 січня 1873 р. виступив на урочистому зібранні Харківського університету з доповіддю, яка незабаром була опублікована.²

Не всі тези, висунуті дослідником, можуть вважатися беззаперечними. Так, наприклад, М. О. Лавровський відстоював думку про те, що суспільство фактично було не готовим до відкриття вищої школи у невеликому провінційному містечку, яким був Харків на початку XIX ст., тому ґрунт, на якому зрештою виник новий навчальний заклад, був не підготований та непривітний. Крім того, автор дещо перебільшив роль В. Н. Каразіна у процесі влаштування університету. Хоча Василь Назарович і був душею всієї університетської справи, але мав, безперечно, прихильників і соратників, без підтримки яких реалізація такого масштабного проекту була б немислимою.

Цікаво, що 10 січня 1873 р., в день сотої річниці з дня народження В. Н. Каразіна, в Петербурзі відбувся дружній обід, на якому, зокрема, були присутні Г. П. Данилевський, Ф. В. Каразін, двоюрідний онук просвітителя письменник і художник М. М. Каразін та інші «почитателі цього видатного діяча та благородного громадянина». Була прочитана вищеназвана ювілейна стаття М. О. Лавровського та висунуті побажання стосовно встановлення у Харкові пам'ятника В. Н. Каразіну і видання повного зібрання його праць.³

1. Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета / Н. А. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. — 1872. — № 1 — С. 57–106; № 2. — С. 197–247.

2. Лавровский Н. А. Воспоминания о Василии Назаровиче Каразине (1773–1873) / Н. А. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. — 1873. — № 2. — С. 294–311.

3. О сооружении памятника Вас. Наз. Каразину // Русская старина. — 1873. — № 3. — С. 418.

Але справжній бум уваги до державницької та просвітницької діяльності В. Н. Каразіна почався наприкінці 1880-х рр. і тривав до кінця 1900-х рр. На цьому поприщі відмітилося немало істориків. Наприклад, М. К. Шильдер (1842–1902) у чотири томній монографії «Император Александр I, его жизнь и царствование» згадав про діяльність В. Н. Каразіна при дворі молодого імператора в перші роки його правління, причому схарактеризував слобідсько-українського дворянина як «безкорисливого ідеаліста, що був захоплений фанатичним бажанням добра своїм співгромадянам та несхитною вірою у можливість моральної досконалості людей».¹

С. В. Рождественський (1868–1934) у монографії «Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902)» висвітлив заслуги В. Н. Каразіна як правителя справ «Комісії про училища» при новоствореному міністерстві, згадав про розроблені ним проекти реформування середньої та вищої освіти.² М. В. Шугуров (1852–1901) у статті, присвяченій одному з перших професорів Харківського університету І. Ф. Тимковському, описав клопоти В. Н. Каразіна під час відкриття вищої школи у головному місті Слобідської України.³ М. Ф. Дубровін (1837–1904)⁴ та Д. П. Міллер (1862–1913)⁵ присвятили свої розвідки взаємовідносинам В. Н. Каразіна з вищими державними чинами після виходу у відставку в 1804 р. тощо.

1. Шильдер Н. К. Император Александр I, его жизнь и царствование: в 4 т. / Н. К. Шильдер. — СПб: Изд. А. С. Суворина, 1905. — Т. 4. — С. 188.

2. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. — СПб.: Гос. типография, 1902. — С. 37–56.

3. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский — педагог прошлого времени / Н. Шугуров // Киевская старина. — 1891. — № 8. — С. 212–236; № 9. — С. 375–406.

4. Дубровин Н. Ф. Граф А. Х. Бенкендорф и В. Н. Каразин / Н. Ф. Дубровин // Русская старина. — 1903. — № 4. — С. 5–27.

5. Миллер Д. П. Арест и ссылка В. Н. Каразина / Д. П. Миллер // Исторический вестник. — 1900. — № 3. — С. 1047–1053 та ін.

Проте особлива заслуга належала вже неодноразово згаданому Д. І. Багалію (1857–1932) — професору (а з 1906 по 1911 рр. — ректору) Харківського університету. До нашого часу цей історик залишається одним із тих, хто зробив найбільший внесок у справу вивчення життєпису В. Н. Каразіна, популяризації його надбання та увічнення пам'яті. Вчений систематично протягом більш ніж двадцяти років висвітлював роль В. Н. Каразіна у відкритті вищої школи в Харкові. З цією темою він дебютував у 1889 р. на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости», презентувавши невелику замітку «Чем обязан В. Н. Каразину Харьковский университет».¹ Через два роки у статті «Роль В. Н. Каразина, С. О. Потоцкого и И. Ф. Тимковского в первоначальном устройении Харьковского университета»² він відмітив наполегливість та організаторські здібності В. Н. Каразіна, проявлені у процесі збору коштів на новий навчальний заклад.

8 листопада 1892 р. Д. І. Багалій виступив перед академічною громадськістю із доповіддю, що була приурочена до 50-ї річниці з дня смерті просвітителя. У цій промові дослідник здійснив невеликий екскурс до історіографії каразінознавства, запропонував періодизацію історії життя В. Н. Каразіна, детально зупинився на висвітленні його ролі у розвитку освітньої системи та науки Російської імперії в цілому і Слобідської України зокрема.³ Спираючись на ідеї попередників (Г. П. Данилевського, М. О. Лавровського та ін.), Д. І. Багалій розвинув й обґрунтував тезу щодо важливості

1. Багалей Д. И. Чем обязан В. Н. Каразину Харьковский университет / Д. И. Багалей // Харьковские губернские ведомости. — 1889. — 27 мая.

2. Багалей Д. И. Роль В. Н. Каразина, С. О. Потоцкого и И. Ф. Тимковского в первоначальном устройении Харьковского университета / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 305–314.

3. Багалей Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багалей. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. — 31 с.

внеску В. Н. Каразіна у розвиток Харкова, зазначивши: «Ім'я Василя Назаровича накреслене великими, незгладимими літерами в історії місцевої харківської культури та освіченості. Харківський університет йому зобов'язаний своїм початком — і цієї однієї заслуги було б цілком достатньо, щоб вдячна пам'ять про нього перейшла у потомство».¹

Ідею про заснування Харківського університету як визначальну подію життя В. Н. Каразіна вчений розкрив і в подальших своїх публікаціях: статті, написаній для енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона (1895 р.)², а також монографіях з історії Харківського університету, приуроченої до 100-річчя функціонування навчального закладу (1905 р.)³, та з історії Харкова (у співавторстві з Д. П. Міллером, 1912 р.)⁴.

Ще однією заслугою Д. І. Багалія можна вважати той факт, що він активно залучав до каразінознавчих досліджень і своїх вихованців — студентів історико-філологічного факультету Харківського університету.⁵ З-під пера одного з них, М. Й. Тихого, у 1905 р. вийшла ґрунтовна монографія «В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность».⁶ Щоправда, протягом досліджуваного відрізка часу це була

1. Багалей Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багалей. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. — С. 21.

2. Багалей Д. И. Каразин Василий Назарович / Д. И. Багалей // Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. — СПб., 1895. — Т. 14. — С. 424–425.

3. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д. И. Багалей. — Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг, 1893–1904. — Т. 1: 1802–1815 гг. — 203 с.

4. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. — Х.: [б. и.], 2004. — Т. 2. — 982 с.

5. Див.: Багалей Д. И. Разбор медальных сочинений о В. Н. Каразине / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 572–583.

6. Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — 302, 28, IV с.

не перша публікація такого жанру: ще в 1891 р. у серії «Жизнь замечательных людей» був опублікований публіцистичний нарис, автором якого виступив журналіст і літературний критик Я. В. Абрамов (1856–1906). Включення біографії В. Н. Каразіна до структури найбільш популярної в країні серії художньо-біографічних видань стало свідченням не лише офіційного, а й суспільного визнання заслуг цієї особистості. Авторіві належить заслуга створення комплексного життєпису В. Н. Каразіна, але окремі аспекти (як, наприклад, участь у заснуванні Харківського університету, взаємодія з членами ВОЛРС, характеристика особистості просвітителя та ін.) були ним висвітлені вельми поверхово або взагалі обійдені увагою.¹

Книга Я. В. Абрамова отримала позитивний відгук з боку Д. І. Багалія, який, втім, відзначив «дещо піднесений» тон автора і наголосив на тому, що він «не зупинявся на негативних рисах його [В. Н. Каразіна — О. В.] характеру».² Ця панегіризація постаті просвітителя також була критично сприйнята В. І. Семевським³ та редакцією московського літературно-політичного журналу «Русская мысль».⁴ Тому вихід фундаментальної розвідки М. Й. Тихого, який підійшов до висвітлення каразінської біографії більш виважено та неупереджено, став, безперечно, яскравою подією як наукового, так і громадського життя.

1. Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я. В. Абрамов. — СПб.: Тип. Товарищ. «Обществ. польза», 1891. — 96 с.

2. Багалей Д. И. [Рецензия] / Д. И. Багалей // Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 501. — Рец. на кн.: Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я. В. Абрамов. — СПб.: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1891. — 96 с.

3. Семевский В. И. Несколько слов о В. Н. Каразине / В. И. Семевский // Вестник Европы. — 1893. — № 2. — С. 531–544.

4. Библиографический отдел: История, биографии и история искусства // Русская мысль. — 1891. — № 5. — С. 220–226.

Молодий дослідник, що під керівництвом Д. І. Багалія мав змогу оперувати найширшою джерельною та історіографічною базою, детально висвітлив епізоди життя В. Н. Каразіна в Петербурзі, дав характеристику його участі у реалізації університетського проекту в Харкові, описав господарські та природодослідницькі ініціативи. До беззаперечних заслуг автора можна віднести те, що йому вперше в історіографії вдалося відновити генеалогічне дерево роду Каразіних, а також схарактеризувати і піддати ретельному аналізу особистісні якості Василя Назаровича. Особливої цінності монографії додає науково-довідковий апарат: докладний бібліографічний список праць, присвячених В. Н. Каразіну, перелік його творів та покажчик епістоляріїв. За це скрупульозне дослідження, написане на задану історико-філологічним факультетом Харківського університету тему, М. Й. Тихий був удостоєний золотої медалі¹, отримав позитивні відгуки від членів академічного співтовариства², а монографія донині вважається найбільш повним та докладним життєписом В. Н. Каразіна за весь період вивчення біографії просвітителя.³

Все тісніша «прив'язка» імені В. Н. Каразіна до Харківського університету поступово актуалізувала питання про необхідність гідного вшанування його пам'яті, зокрема,

1. Багалей Д. И. Как готовится Харьковский университет к своему столетнему юбилею / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 446.

2. Див., наприклад: Данилевич В. Е. К биографии В. Н. Каразина. Отзыв о книге г. Н. Тихого «В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. К. 1905 г.» и о рукописных приложениях к ней / В. Е. Данилевич. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — 20 с. — Рец. на кн.: Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — 302, 28, IV с. та ін.

3. Див., наприклад: Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России I трети XIX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Юлия Евгеньевна Грачева. — М., 2008. — С. 6.

установлення пам'ятника в Харкові. Відомо, що перші відповідні пропозиції почали лунати в університетських колах ще в 1860-х рр.¹, а у 1872 р. Рада Харківського університету повідомила міську думу та губернську земську управу про свій намір клопотати щодо дозволу відкрити підписку для збору пожертв на цю справу. 11 квітня 1875 р. було дано дозвіл на призначення стипендії імені В. Н. Каразіна і на відкриття підписки для установлення пам'ятника цьому діячеві. Почали надходити перші кошти, але з часом проект застопився й до 1880-х рр. виявився призабутим.²

У 1880 р. професор Харківського університету М. Ф. Сумцов (1854–1922) виступив на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости» із заміткою, де висловив здивування таким перебігом подій та вказав на необхідність поширення інформації стосовно того, куди саме можна передавати пожертви на пам'ятник.³

Наступного року автори, які підписалися криптонімами «Эф-Эс-Ге»⁴ та «Ч.»⁵, відзначали, що про колишню ідею всі забули, і навіть місцева преса не квапилася розміщувати на своїх шпальтах зведення щодо того, скільки коштів надходить на її реалізацію. А в 1887 р. редакція «Харьковского сборника» вказувала, що мешканцям міста, яке багато чим зобов'язане В. Н. Каразіну, має бути соромно за те,

1. Див., наприклад: Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 124; Тихий Н. И. Вопрос о памятнике В. Н. Каразину / Н. И. Тихий. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — С. 1 та ін.

2. Романовський В. Пам'ятник в Харкові та дискусії довкола нього / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 20–21.

3. Сумцов Н. Ф. О памятнике В. Н. Каразину / Н. Ф. Сумцов // Харьковские губернские ведомости. — 1880. — 19 июня.

4. По поводу предстоящей годовщины Харьковского университета / Эф-Эс-Ге // Южный край. — 1881. — 15 янв.

5. В. Н. Каразин / Ч. // Южный край. — 1881. — 17 янв.

що до цього часу йому не відкрито жодного, бодай і скромного, пам'ятника.¹

Тож 31 грудня 1887 р. Харківська губернська земська управа звернулася до Харківського університету з проханням повідомити про хід виконання проекту та можливість його успішного завершення. Відповідна доповідь, підготована професорами Д. І. Багалієм, О. І. Дудукаловим, М. Й. Куплеваським та Ю. І. Морозовим, була озвучена на засіданні Ради університету 31 травня 1888 р. Університетська спільнота вирішила клопотати перед урядом про створення спеціального комітету для збору коштів на майбутній пам'ятник. Для вирішення поточних задач було скликано тимчасову комісію, до складу якої увійшли вищезначені професори.² Одним з ключових завдань даного органу було поновлення збору коштів, з метою чого відповідні заклики до громадськості були розміщені на сторінках харківської³, київської⁴ та петербурзької⁵ преси. Члени тимчасової комісії регулярно звітували про грошові надходження в харківських газетах «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край», вказуючи імена людей та назви організацій-благодійників із зазначенням внесених сум.⁶ Одночасно збільшилася кількість публіцистичних виступів, присвячених особистості

1. По поводу предшествующих статей о В. Н. Каразине // Харьковский сборник. — X., 1887. — Вып. 1. — С.71.

2. Морозов Ю. К вопросу о сооружении памятника В. Н. Каразину // Ю. Морозов. — [X.: б. и., б. г.]. — С. 2.

3. Памятник В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1888. — 10 нояб.

4. Для справок: [О приеме пожертвованый на памятник В. Н. Каразину] // Киевская старина. — 1889. — № 7. — С. 291–292.

5. Василий Назарович Каразин. О подписке на сооружение ему памятника // Русская старина. — 1889. — № 1. — С. 207–208.

6. Див., наприклад: Подписка на памятник Василию Назаровичу Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1890. — 14 марта; Ход подписки на памятник В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1890. — 29 апр. та ін.

В. Н. Каразіна, в яких також підіймалося і питання спорудження пам'ятника.¹

У вересні 1891 р. тимчасову комісію було перетворено на Комітет для спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну, до складу якого, крім Д. І. Багалія, О. І. Дудукалова, М. Й. Куплеваського та Ю. І. Морозова, увійшли ректор університету М. М. Алексеєнко, голова та один із членів Харківської губернської земської управи, а також два представники родини Каразіних — богодухівський землевласник Іван Іванович та петербурзький художник Микола Миколайович Каразіни.²

В листопаді 1892 р. за ініціативи та при безпосередній участі членів Комітету в Харкові відбулося урочисте відзначення півстолітньої річниці з дня смерті В. Н. Каразіна.³ Протоієрей, заслужений професор Харківського університету Василь (Добротворський) відслужив заупокійну літургію й панахиду. Після цього в університетському актовому залі, де було розміщено великий живописний портрет В. Н. Каразіна, пов'язані з його біографією фотографії та малюнки, а також проектні моделі пам'ятника просвітителі, розпочалося урочисте засідання. З доповідями виступили ректор Харківського університету М. М. Алексеєнко, професори А. С. Лебедєв, Д. І. Багалій та Ю. І. Морозов, онук просвітителя художник М. М. Каразін. Причому всі доповідачі відзначали важливість ідеї спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну в Харкові та висловлювали сподівання на її якомога скорішу успішну реалізацію. Захід набув широкого розго-

1. Див., наприклад: Харьковский университет и В. Н. Каразин / С. Р. // Харьковские губернские ведомости. — 1891. — 17 янв.; 6 февр. та ін.

2. Морозов Ю. К вопросу о сооружении памятника В. Н. Каразину / Ю. Морозов. — [Х.: б. и., б. г.]. — С. 3.

3. Чествование памяти В. Н. Каразина в Харьковском университете по случаю 50-летия со дня его кончины // Киевская старина. — 1892. — № 11. — С. 438.

лосу, а ювілейні статті з'явилися не тільки у харківських¹, але й київських² та петербурзьких³ газетах і часописах.

Річниця смерті В. Н. Каразіна стала приводом для громадського обговорення можливих способів його вшанування. На шпальтах друкованих видань можна було знайти альтернативні пропозиції увічнення імені науковця. Наприклад, гласний Миколаївської міської думи І. П. Бартенев, який опікувався міським православним кладовищем, де був похований В. Н. Каразін, закликав університетську спільноту взяти участь у відновленні його надмогильного пам'ятника.⁴ Харківський університет перерахував до Миколаєва кошти; пізніше, вже у 1903–1904 рр., також взяв активну участь у реставрації місця останнього спочинку В. Н. Каразіна.⁵

Публіцист Я. В. Абрамов був переконаний, що «вшануванню пам'яті цієї непересічної людини найменше годиться бути вираженою в установленні мертвого пам'ятника», а найкращим варіантом було б «створення якого-небудь навчального закладу, відміченого його ім'ям».⁶ Таку думку розділяли філософ М. Ф. Федоров та публіцист І. О. Борисов, які твердили, що «пам'ять Каразіна можна і слід увічнювати не статуєю, що відновлювала б лише його зовнішність, а справою,

1. Див., наприклад: Чествование памяти В. Н. Каразина по случаю 50-летия со дня его смерти // Южный край. — 1892. — 9 нояб. та ін.

2. Див., наприклад: Чествование памяти В. Н. Каразина в Харьковском университете по случаю 50-летия со дня его кончины // Киевская старина. — 1892. — № 11. — С. 438–452 та ін.

3. Див., наприклад: [Ловягин А. М.] Памяти Василия Назарьевича Каразина / А. М. Л. // Исторический вестник. — 1892. — № 12. — С. 776–780 та ін.

4. Бартенев И. Письмо в редакцию: [о могиле В. Н. Каразина на городском кладбище в Николаеве] / И. Бартенев // Южный край. — 1889. — 27 янв.

5. Див., наприклад: Забытая могила В. Н. Каразина // Южный край. — 1903. — 5 февр. та ін.

6. Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я. В. Абрамов. — СПб.: Тип. Товарищ. «Обществ. польза», 1891. — С. 96.

котра була б утіленням його плідної думки».¹ Вони висунули пропозицію надати ім'я В. Н. Каразіна метеорологічній обсерваторії Московського університету²; клопотання підтримав завідувач цього підрозділу Б. І. Срезневський (син професора Харківського університету І. Є. Срезневського).

Незабаром ідеї В. Н. Каразіна підштовхнули М. Ф. Федорова до висунення проекту повсюдного влаштування шкіл-музеїв — навчальних закладів, де відбувалося б «поєднання знання з освітою, науки з вихованням».³ Мережа таких закладів мала бути остаточно сформована до 1942 р., тобто до столітньої річниці з дня смерті В. Н. Каразіна.⁴ Цей замисел був подібний до висунутого М. Ф. Федоровим проекту відкриття шкіл-храмів, присвячених Трійці, що також був ювілейним і приурочувався 500-річчю відкриття мощів преподобного Сергія (1892 р.). Філософ об'єднав ці дві пропозиції, послуговуючись як ідеєю створення нового, синтетичного типу освіти, в якому були б інтегровані духовне та світське начала, віра і знання; так і збігом ювілейних років преподобного Сергія та В. Н. Каразіна.⁵

Але вищеназвані пропозиції наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. так і не знайшли свого втілення. А тим часом підготовка до відкриття пам'ятника В. Н. Каразіну в Хар-

1. Федоров Н. Ф. К вопросу о памятнике В. Н. Каразину / Н. Ф. Федоров, И. А. Борисов // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. — М., 1997. — Т. 3. — С. 127.

2. Там само.

3. Федоров Н. Ф. О соединении школы-храма (религии) со школою-музеем (наукою) / Н. Ф. Федоров // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. — М., 1997. — Т. 3. — С. 146.

4. Там само. — С. 147.

5. Федоров Н. Ф. Два юбилея / Н. Ф. Федоров // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. — М., 1997. — Т. 3. — С. 127–143.

кові продовжувалася: тривав збір коштів¹, вирішувалися питання про форму монумента та місце його майбутнього розташування², розглядалися варіанти присвятного напису³ тощо. Зрештою, у 1903 р. було прийнято рішення про встановлення пам'ятника в Університетському саду, на початку алеї, навпроти воріт, які виходили на вулицю Сумську.⁴ Тоді ж Комітет для спорудження пам'ятника ухвалив проект, наданий скульптором І. І. Андреолетті, де В. Н. Каразін був зображений в момент промови перед слобідсько-українським дворянством з натхненно піднятою правою рукою. П'єдестал доручалося виготовити архітектору О. М. Бекетову.⁵ 28 серпня 1904 р. надійшло повідомлення з Петербурзької Академії мистецтв про те, що спеціальна комісія, до складу якої входили скульптори Р. Р. Бах, В. О. Беклемішев, Г. Р. Залеман і Л. В. Позен, визнали проект скульптури та п'єдесталу прийнятними.⁶

Відкриття монументу планувалося здійснити 16 січня 1905 р., коли Харківський університет мав урочисто відзначити сторічний ювілей свого функціонування.⁷ Однак з часом виявилось, що у запланований строк здійснити це неможливо, тому дату відкриття було перенесено. На початок 1905 р. було влаштовано фундамент для постаменту та заго-

1. Див., наприклад: Памятник В. Н. Каразину // Южный край. — 1892. — 29 февр. та ін.

2. Див., наприклад: По вопросу сооружения памятника В. Н. Каразину // Южный край. — 1903. — 1 окт. та ін.

3. Див., наприклад: Харьковец. Вниманию университетской комиссии по сооружению памятника В. Н. Каразина / Харьковец // Южный край. — 1903. — 28 сент. та ін.

4. К сооружению памятника В. Н. Каразину // Киевская старина. — 1903. — № 11. — С. 79.

5. Памятник В. Н. Каразину // Южный край. — 1903. — 18 июля.

6. О памятнике В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1904. — 3 окт.

7. Комитет по сооружению памятника В. Н. Каразину // Южный край. — 1904. — 1 окт.

товлено граніт, а скульптура В. Н. Каразіна, відлита на одному зі столичних заводів, прибула до Харкова у жовтні того ж року.¹

Але остаточне завершення проекту знов було відкладене через напружену ситуацію в суспільстві, пов'язану з подіями першої російської революції. Одним із наслідків радикалізації громадського життя стала жвава публічна дискусія, що розгорілася в Харкові в тому ж таки 1905 р. Початок полеміці поклала брошура під промовистою назвою «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета, или Повесть о том, как историк может сделать из мухи слона», підписана криптонімом «И-в».² Її автор, який так і залишився невідомим, стверджував, що В. Н. Каразин — «поборник мракобісся, який попередив та далеко випередив у своїх ретроградних поглядах навіть знаменитого гасителя просвітництва Магницького»³ — був до того ж малоосвіченим інтриганом і донощиком. «И-в» висловлював сумніви щодо заслуг В. Н. Каразіна на поприщі державного службовця та важливості його внеску в заснування Харківського університету. Крім того, він звинувачував Д. І. Багалія у некритичному сприйнятті біографічної «легенди», яку нібито сконструювали сам просвітитель і його син Філадельф Васильович, та піддавав сумнівам професійну компетентність ученого. Насамкінець, анонім передрікав, що пам'ятник цьому «нещасному маніяку»⁴, «авантюристу та прожектору»⁵ стане вічною ганьбою як для мешканців Харкова, так і для представників університетської громадськості.

1. Памятник В. Н. Каразину // Южный край. — 1905. — 28 окт.

2. И-в. В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета, или Повесть о том, как историк может сделать из мухи слона / И-в. — Х.: Т-во «Печ. С. П. Яковлева», 1905. — 45 с.

3. Там само. — С. 32.

4. Там само. — С. 6.

5. Там само. — С. 5.

Невдовзі в газеті «Южный край» з'явилася відповідь Д. І. Багалія на твір «И-ва», що був названий рецензентом «не історичною працею, а чимось середнім між памфлетом і пасквілем».¹ Д. І. Багалій, здійснивши огляд статей М. О. Лавровського, до яких постійно апелював та на які посилався «И-в», розкрив довільність і бездоказовість висунених анонімом тез. Перефразовуючи автора-інкогніто, вчений завершив свій відгук твердженням про те, що «пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові стане гідним увіковіченням його пам'яті, а брошура, що розбирається — довічною та заслуженою ганьбою для її автора».²

Проте брошура «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета» знайшла своїх прихильників, у тому числі серед членів університетського співтовариства. Наприклад, професор історико-філологічного факультету Харківського університету, учасник право-монархістського руху А. С. Вязігін (1867–1919) виступив на сторінках редакovanого ним журналу «Мирный труд» зі статтею «Несколько слов о В. Н. Каразине».³ Вчений висловлював сумніви щодо заслуг В. Н. Каразіна перед суспільством та несхвально відгукувався про його моральні якості. Також він обґрунтовував необхідність вирішення піднятих в анонімній публікації проблем, «ретельного методичного дослідження» наявних каразінознавчих розвідок та висловлював власну незгоду з відкриттям пам'ятника у Харкові.

«И-ва» підтримав ще один історик, професор Харківського університету праворадикал П. М. Буцинський (1853–1916).

1. Багалей Д. И. Научная критика, памфлет или пасквиль? (По поводу брошюры г. И-ва «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета») / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 586.

2. Там само. — С. 599.

3. Вязигин А. Несколько слов о В. Н. Каразине / А. Вязигин // Мирный труд. — 1905. — № 5. — С. 212–222.

Автор привітав вихід брошури, вказавши на те, що поява такого роду публікації була очікуваною та необхідною, адже чимало введених до наукового обігу документів, що стосувалися особистості В. Н. Каразіна, «остаточно підірвали віру щодо старих поглядів істориків на останнього».¹ П. М. Буцинський висловив подив з приводу того, що Д. І. Багалій накинувся з критикою на анонімного памфлетиста замість того, аби вибачитися перед читачами за недостовірність наданих ним самим відомостей.² Вчений також висловив обурення з приводу «грубої витівки пам'ятника Каразіну» та сподівання на те, що коли-небудь йому «доведеться зробити *salto mortale* з п'єдесталу».³

У відповідь на закиди П. М. Буцинського Д. І. Багалій виступив на сторінках газети «Южный край» зі статтею «*Pro domo sua*» («В інтересах власного будинку»)⁴ Науковець повідомив, що не збирається марнувати свій час на виправлення усіх помилок, якими рясніє брошура «И-ва», а натомість займається збором та підготовкою до публікації творів і листів В. Н. Каразіна. Він звинуватив П. М. Буцинського в упередженості, суб'єктивізм й тенденційності та висловив сумнів щодо того, чи існував «И-в» насправді й яка кількість осіб реально взяла участь у створенні резонансної брошури.

Крапка в дискусії була поставлена учнем Д. І. Багалія М. Й. Тихим, котрий, аркуш за аркушем розібравши текст анонімного автора, переконливо довів наявність у ньому великої кількості неточностей: перекручених фактів, невірно

1. Буцинский П. М. Брошюра г. И-ва «В. Н. Каразин — мнимый основатель Харьков. у-та» и ответ проф. Д. Багалея в «Южн. Крае» № 8, 467 / П. Буцинский. — Х.: [б. и.], 1905. — С. 1.

2. Там само. — С. 2.

3. Там само. — С. 21.

4. Багалей Д. И. *Pro domo sua*. По поводу брошюры г. И-ва «В. Н. Каразин — мнимый основатель Харьковского университета» / Д. И. Багалей // *Очерки из русской истории* / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 600–603.

розставлених посилань, плутаниці у хронології, тенденційно та не завжди достовірно поданих цитат тощо. Усе це дало підстави М. Й. Тихому зробити висновки про ненауковість твору «В. Н. Каразин, мнимий основатель Харьковского университета», а за В. Н. Каразіним закріпити статус «винуватця заснування університету в Харкові».¹

Можна припустити, що виникнення та розгортання дискусії було обумовлене не стільки прагненням «И-ва» або тих, хто приховувався під цим псевдонімом, дошукатися до правди та розкрити суспільству «справжнє обличчя» людини, ім'я якої вже давно однозначно асоціювалося з відкриттям Харківського університету, скільки бажанням підірвати авторитет Д. І. Багалія, що вважався одним з провідних місцевих фахівців у галузі університетської історії. Загострення конфлікту може бути пояснене впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. З одного боку, напруженість загальнополітичної обстановки в державі, поляризація суспільної думки не могла не проникнути до академічного середовища, а тому ідейні розходження, що проявилися між лібералом Д. І. Багалієм та консерваторами П. М. Буцинським й А. С. Вязігіним, були цілком передбачуваними. З іншого боку, між Д. І. Багалієм та П. М. Буцинським існувала й міжособистісна неприязність: ще у 1882–1883 рр. вони виявилися конкурентами на посаду штатного доцента по кафедрі російської історії Харківського університету й відтоді відносини між науковцями залишались досить напруженими.²

1. Тихий Н. И. В. Н. Каразин, виновник учреждения университета в Харькове: по поводу брошюры г. И-ва: «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета» / Н. И. Тихий. — Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберга, 1905. — С. 80.

2. Романовський В. Пам'ятник в Харкові та дискусії довкола нього / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 28.

Ще одна причина появи брошури «И-ва» та виникнення дискусії 1905 р., на нашу думку, може критися у специфіці висвітлення життєпису В. Н. Каразіна на межі XIX – XX ст. Типологічний аналіз біографічних творів, присвячених В. Н. Каразіну, демонструє, що з 1900 р. все більшу увагу дослідників та читачів почали привертати «казусні» епізоди його біографії, які до того часто були обійдені якраз у силу своєї ексцентричності та незрозумілості [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4]. Так, член ХІФТ Д. П. Міллер на сторінках журналу «Исторический вестник» висвітлив історію арешту В. Н. Каразіна у 1820 р. та запроторення його до Шліссельбурзької фортеці¹, а також непрості відносини кручанського поміщика зі слобідсько-українським губернатором П. І. Трубецьким.² У 1901 р. приват-доцент Харківського університету, член ХІФТ Є. П. Трифільєв (1867–1925) звернув спеціальну увагу на спробу В. Н. Каразіна втекти за кордон у 1798 р.³ Автор, залучивши неопубліковані до того часу документи та проаналізувавши їх, зміг уточнити і доповнити чимало деталей цієї пригоди, що значно розширило уявлення не лише про віхи життєпису В. Н. Каразіна, але й про його особистісні риси. У 1903 р. вийшла друком розвідка члена Петербурзької АН історика М. Ф. Дубровіна, який дослідив перебіг сварки, що відбулася у 1831 р. між шефом жандармів О. Х. Бенкендорфом і В. Н. Каразіним та призвела до видалення останнього з Москви та встановлення зовнішнього нагляду.⁴

1. Миллер Д. П. Арест и ссылка В. Н. Каразина / Д. П. Миллер // Исторический вестник. — 1900. — № 3. — С. 1047–1053.

2. Миллер Д. П. В. Н. Каразин и князь П. И. Трубецкой / Д. П. Миллер. — [б. м.: б. и., 1900. — 3 с.].

3. Трифилъев Е. П. К биографии Василия Назаровича Каразина. Попытка бегства за границу. Эпизод из истории царствования императора Павла / Е. Трифилъев. — Х.: Типо-литограф. М. Зильберберга, 1901. — 11 с.

4. Дубровин Н. Ф. Граф А. Х. Бенкендорф и В. Н. Каразин / Н. Ф. Дубровин // Русская старина. — 1903. — № 4. — С. 5–27.

Таким чином, з одного боку, поступово назріла потреба відходу від романтизації образу В. Н. Каразіна та висвітлення діянь цієї особистості з більш реалістичних позицій. З іншого боку, поодинокі розвідки, очевидно, не могли забезпечити вирішення цієї задачі. Тому масовий читач виявився не готовим критично сприйняти пропоновану йому інформацію та відділити наклеп від правди, чим уміло скористався автор брошури «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета». Разом з тим, звернення «И-вым» уваги на «екстремальні» епізоди біографії В. Н. Каразіна, бодай і в такому брутальному варіанті, та привернення уваги широкої громадськості до цієї проблеми стало, на нашу думку, приводом для їх більш глибокого спеціального вивчення, що й було незабаром реалізовано.¹

В будь-якому разі, незважаючи на причини та передумови дискусії, вона викликала серед членів Харківської громади значний резонанс. Це закономірно позначилося й на суспільній думці з приводу доцільності спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну в Харкові, для якої більшою мірою стали притаманні скептицизм та настороженість. Наприклад, 23 травня 1907 р. газета «Харьковские губернские ведомости» повідомляла, що пам'ятник «нібито засновнику Харківського університету сподіваються-таки відкрити».² Урочисте відкриття монумента відбулося 20 червня 1907 р. З цієї нагоди був відслужений молебень, ректором Харківського уні-

1. Див., наприклад: Иванов Е. М. К биографии В. Н. Каразина (Высылка его из Москвы в Кручик и подневольное пребывание на родине). 1831–1837 гг. / Е. М. Иванов. — Х.: Тип. «Печ. Дело», 1909. — 16 с.; Трифильев Е. П. В ссылке. К биографии Василия Назаровича Каразина / Е. П. Трифильев. — Х.: Тип. «Печатное дело», 1910. — 11 с.; Трифильев Е. П. К биографии В. Н. Каразина. Дело о закладной / Е. П. Трифильев. — Х.: Тип. «Печатное дело», 1913. — 8 с. та ін.

2. Цит. за: Романовський В. Пам'ятник в Харкові та дискусії довкола нього / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 29.

верситету Д. І. Багалієм була прочитана невелика доповідь. До пам'ятника були покладені квіти та вінки від Харківського університету та Харківської жіночої недільної школи Х. Д. Алчевської.¹ Ця подія підвела ризику численним баталіям, що відбувалися на шпальтах передусім публіцистичних видань, а кінець 1900-х рр. ознаменував і завершення чергового етапу каразінознавства.

Отже, відтинок часу з початку 1880-х рр. до 1900-х рр. характеризувався кількома специфічними ознаками. По-перше, спостерігалось стрімке зростання суспільного інтересу до постаті В. Н. Каразіна, яке виразилося сплеском публікаторської активності, особливо напередодні відзначення сотої річниці відкриття Харківського університету (1905 р.).

По-друге, незважаючи на переважання творів публіцистичного стилю, відбулося зростання абсолютної кількості наукових робіт [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1], причому серед останніх стали домінувати розвідки дослідницького характеру, а не археографічні. Одночасно відмічалось збагачення тематичної палітри публікацій. Найбільшу увагу авторів привертала проблема вивчення внеску В. Н. Каразіна в реформування освітньої сфери Російської імперії на початку ХІХ ст., а надто — його участь у відкритті Харківського університету. З цією темою безпосередньо було пов'язане питання щодо необхідності увічнення пам'яті визначного слобожанина [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3], в першу чергу — встановлення пам'ятника в Харкові, чому було присвячено переважну більшість заміток у публіцистиці. Поява фундаментальних досліджень з історії університетської освіти в Російській імперії в цілому та Харківського університету зокрема (насамперед написаних Д. І. Багалієм) у значній

1. Див., наприклад: Открытие памятника В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1907. — 21 июня та ін.

мірі сформували уявлення про В. Н. Каразіна, багато з яких панують в літературі та суспільній думці й до сьогоднішнього дня.

По-третє, зміни в тематиці публікацій, що були пов'язані з іменем В. Н. Каразіна, закономірно призвели до трансформацій типологічної структури наявних біографічних розвідок. Якщо протягом 1860-х рр. та 1870х рр. каразінські життєписи були представлені виключно контекстуальним типом (3 та 7 одиниць відповідно), то вже з 1880-х рр. спостерігається поява біографій герменевтичного типу (співвідношення склало відповідно 3:1). З 1890-х рр. поряд із контекстуальними та герменевтичними фіксувалися також біографії казуального (співвідношення склало відповідно 15:1:2), а з 1900-х рр. — і модального (співвідношення склало відповідно 6:2:5:1) типів [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4].

Відмічений тренд, на нашу думку, може свідчити про те, що «офіційно визнані», в окремих випадках навіть ідеалізовані життєписи В. Н. Каразіна, в яких головний наголос було зроблено на внеску цього історичного діяча у розвиток як Слобідської України зокрема, так і Російської імперії в цілому, продовжували користуватися переважною увагою як дослідників, так і читачів. Але, разом з тим, поступово почав зростати попит на розвідки, що розкривали б менш відомі, проте не менш яскраві сторінки життя та діяльності В. Н. Каразіна, які часто залишалися незрозумілими для сучасників та нащадків і давали привід для виникнення полеміки.

По-четверте, жанровий репертуар каразінознавчих публікацій став більш різноманітним порівняно з попередніми періодами. Так, ім'я В. Н. Каразіна вперше стало згадуватися на сторінках довідково-енциклопедичних видань (протягом 1880-х рр. — 1; 1890-х рр. — 2; 1900-х рр. — 1). Крім того,

почали з'являтися науково-оціночні публікації — рецензії, відгуки тощо (протягом 1890-х рр. — 2; 1900-х рр. — 7) [див. Додаток А, табл. А.2, рис. А.2]. На нашу думку, це свідчить про те, що протягом вказаного періоду каразінознавство перейшло на новий, вищий рівень розвитку, який характеризувався системністю висвітлення життєпису В. Н. Каразіна; не лише пошуком нових, а й узагальненням вже наявних біографічних відомостей та їх популяризацією; а також формуванням основних напрямків наукових дискусій навколо цієї особистості.

По-п'яте, змінилася й географія розповсюдження творів, присвячених В. Н. Каразіну. Так, у 1860-х — 1870-х рр. переважна більшість їх виходила у Москві та Петербурзі, а Харків займав лише третю позицію (протягом 1860х рр. співвідношення становило відповідно 7:4:1; 1870-х рр. — 20:1:1). Починаючи з 1880-х рр. лідером за кількістю каразінознавчих розвідок став Харків (протягом 1880-х рр. — 22; 1890-х рр. — 23; 1900-х рр. — 37), значно випереджаючи Петербург, Київ, Москву (протягом 1880-х рр. співвідношення становило відповідно 4:1:0; 1890-х рр. — 14:5:4; 1900-х рр. — 7:3:1) та інші міста, де відповідні публікації з'являлися спорадично [див. Додаток А, табл. А.5].

Можна припустити, що розширення географії було наслідком активної дослідницької та популяризаторської роботи, що проводилася у вказаний період, у зв'язку з чим В. Н. Каразін в очах суспільства перетворився з напівзабутої історичної фігури на видного державного та громадського діяча першої половини ХІХ ст. Причому очевидною стає все тісніше «вписування» цієї постаті до харківського регіонального контексту, збільшення її значущості для місцевого співтовариства, на відміну від інших регіонів держави, де ця персона була відомою, але, вочевидь, не провідною.

Таким чином, можна з упевненістю сказати, що період 1880-х – 1900-х рр. ознаменувався низкою глобальних перетворень у каразінознавстві та став одним з найважливіших етапів у історії дослідження біографії В. Н. Каразіна.

Після 1907 р. ажіотажний інтерес до постаті просвітителя почав поступово ущухати. Вже в наступному десятилітті його ім'я більше не виринали на сторінках періодичної преси, а загальна кількість каразінознавчих публікацій протягом наступного десятиліття скоротилася на порядок: якщо у 1900-х рр. вийшло друком 49 розвідок, то у 1910-х рр. — лише 6 [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. В основному автори не піднімали нові дослідницькі проблеми, а уточнювали, додатково аргументували та доповнювали тези, що знайшли детальне висвітлення в літературі протягом трьох минулих десятиліть. Увагу дослідників привертала роль В. Н. Каразіна у заснуванні Харківського університету¹; його ставлення до вирішення селянського питання² та деякі інші теми.

Примітно, що остання зафіксована нами каразінознавча публікація вказаного періоду датована 1914 р.³ Можна припустити, що в умовах масштабних політичних та соціально-економічних потрясінь (Перша світова війна, Лютнева та Жовтнева революції, громадянська війна та післявоєнна розруха), які невдовзі довелося пережити державі, вивчення

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. — Х.: [б. и.], 2004. — Т. 2. — С. 573–590.

2. Див., наприклад: Довнар-Запольский М. В. Крепостники в первой четверти XIX в. / М. В. Довнар-Запольский // Великая реформа: 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / М. В. Довнар-Запольский. — М., 1911. — Т. 2. — С. 140–154 та ін.

3. Каразин В. Н. Письмо к князю А. Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвованию на Харьковский университет / сообщ. И. Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки. — Полтава, 1914. — С. 179–185.

життєпису В. Н. Каразіна виявилось не надто актуальним питанням.

Підводячи підсумок, можна сказати, що каразінознавство з середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. пройшло чотири етапи свого розвитку, для кожного з яких були притаманні свої специфічні риси. Перші роки після смерті В. Н. Каразіна, з 1842 р. до кінця 1850-х рр., були часом затишшя. Воно може бути пов'язане зі специфічною репутацією цієї людини, що склалася в суспільстві (й насамперед найвищих державних колах) ще за її життя. 1860-ті – 1870-ті рр. можуть бути схарактеризовані як період становлення каразінознавства. Даний етап ознаменувався бурхливим процесом накопичення фактичного матеріалу, що заклало основи для подальших наукових досліджень. Відрізок часу з 1880-х рр. до 1907 р. можна назвати епохою розквіту каразінознавства, яка ознаменувалася не лише стрімким підйомом наукового інтересу до постаті В. Н. Каразіна (в першу чергу він був уславлений в якості засновника Харківського університету), а й суспільним визнанням його заслуг. Після 1907 р. розпочався різкий спад публікаторської активності, що може бути пов'язано з наростанням кризових явищ та нестабільністю суспільно-політичної обстановки в державі.

Протягом середини ХІХ – початку ХХ ст. у науковій та публіцистичній літературі сформувалися два контрверсійні напрями висвітлення біографії В. Н. Каразіна. Для першого напрямку, який умовно може бути названий апологетичним, притаманне акцентування уваги на заслугах В. Н. Каразіна перед харківською громадою та країною в цілому, для таких творів характерне возвеличення цього історичного діяча. У свою чергу, для другого напрямку, який можна умовно наз-

вати критичним, характерні прискіпливі оцінки (від помірних до вельми жорстких) місця В. Н. Каразіна у вітчизняній історії та ролі, яку він відігравав у суспільному житті Російської імперії. Потрібно відзначити, що критичний напрям розвивався більшою мірою у столичній історіографії, а апологетичний представляли в основному харківські дослідники, хоча обидві групи не були абсолютно гомогенними. При цьому процеси становлення та розвитку обох напрямів проходили в єдиному комунікативному середовищі, а їх представники не лише були обізнані з поглядами опонентів, а й регулярно дискутували і полемізували.

Відповідно, в межах обох напрямів були сконструйовані два відмінних образи однієї і тієї ж особистості. Представники критичного напрямку створили образ Каразіна — консервативно налаштованого громадського діяча, монархіста і кріпосника. В той же час прихильники апологетичного напрямку послідовно вибудовували образ Каразіна — просвітителя, який невпинно дбав про поширення освіти серед усіх верств населення та зміг утілити чимало своїх ідей на практиці (зокрема, взявши найактивнішу участь у заснуванні Харківського університету).

РОЗДІЛ IV

ЖИТТЄПИС В. Н. КАРАЗИНА В ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ 20-тих – 80-тих рр. ХХ ст.

4.1. Особливості репрезентації біографії В. Н. Каразіна в літературі 1920-х – 1950-х рр.

Після розпаду Російської імперії розпочалася нова фаза розвитку вітчизняної історичної науки. Руйнація старої та народження нової держави, радикальні трансформації у політичній кон'юктурі, економічному середовищі, соціальній сфері, ідеологічній царині не могли не накласти свого відбитку на тематику пріоритетних наукових досліджень.

Професор Московського університету М. М. Голубков так схарактеризував умови, в яких функціонувало професійне середовище гуманітаріїв 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: «Різка класове протиставлення культурних тенденцій, селекція однієї та повалення іншої базувалося на крайніх формах національного нігілізму, на прагненнях відсікти від культури минулого усе, що суперечило класовій, соціальній, революційній ідеї, все, що прямо не було пов'язано з нею».¹ Тому можна припустити, що постать В. Н. Каразіна — дворянина з монархічними переконаннями (хоча й опально-го) — принаймні на перших порах не зовсім «вписалася» до рамок молодого радянської історичної науки, яка відтоді мусила розвиватися, спираючись на два основоположні іде-

1. Голубков М. М. Утраченные альтернативы. Формирование монистической концепции советской литературы: 20–30-е годы / М. М. Голубков. — М.: Наследие, 1992. — С. 21.

олого-методологічні принципи: інтернаціоналізм та класовий підхід.¹

Відповідно, ім'я В. Н. Каразіна потрапляло на сторінки друкованих видань у край рідко. Наприклад, з 1921 по 1930 рр. зафіксовано лише 2 відповідні публікації, а з 1931 по 1940 рр. — 6 (з них 4 наукових та 2 публіцистичних) [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. Примітно, що протягом 1920-х рр. вони виходили з-під пера лише московських та петроградських (ленінградських) дослідників. Лише починаючи з наступного десятиліття до них долучилися і харківські автори [див. Додаток А, табл. А.5].

Одним з перших після майже десятилітньої перерви про Василя Назаровича у своїй праці згадав літературознавець, професор Московського університету, а в подальшому — науковий співробітник ленінградського Пушкінського Дому, член-кореспондент АН СРСР М. К. Піксанов (1878–1969). Він уславився як автор низки вузівських посібників, призначених для підготовки до семінарських занять та написання критичних розборів. Укладач пропонував студентам теми самостійних літературних творів, до яких додавав детальні плани та бібліографічні списки. У посібнику «Два века русской литературы» (1923 р.) містяться вказівки до написання творчої роботи на тему «Василий Назарович Каразин. Социально-психологическая характеристика».² Професор пропонував студентам схарактеризувати протилежні точки зору на постать В. Н. Каразіна (насамперед, ті, що відбилися у творах О. І. Герцена та В. І. Семевського); описати індивідуальні риси його особистості в контексті вивчен-

1. Кривошеев Ю. А. Изгнание науки: российская историография в 20-х — начале 30-х годов XX века / Ю. А. Кривошеев, А. Ю. Дворниченко // Отечественная история. — 1994. — № 3. — С. 144.

2. Пиксанов Н. К. Два века русской литературы. Темы для литературных работ. Систематическая библиография. Руководящие вопросы / Н. К. Пиксанов. — М.; Пг.: Госиздат, 1923. — С. 70–71.

ня зовнішніх соціально-політичних умов; систематизувати політичні, релігійні, соціальні та просвітницькі погляди В. Н. Каразіна, риси дворянської ідеології в його світогляді тощо.

На нашу думку, включення проблеми дослідження життєпису В. Н. Каразіна до структури видання, призначеного для студентів вищих навчальних закладів, стало вельми знаменною подією. Посібник «Два века русской литературы» виявився першим взірцем науково-навчальної літератури, в якій би містилися відомості стосовно В. Н. Каразіна [див. Додаток А, табл. А.2, рис. А.2]. Це ще раз підтвердило високий рівень каразінознавства, який був досягнутий до початку 1920-х рр. (наявність солідної історіографічної бази, значна суспільна поінформованість та ін.). Разом із тим, посібник став результатом багаторічної праці М. К. Піксанова: з 1908 р. він використовувався автором у рукописному вигляді на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах; пізніше неодноразово перероблявся та доповнювався, а його видання у цілісному вигляді кілька разів відкладалося через нестабільну військово-політичну обстановку.¹ Тому можна сказати, що дана публікація належала скоріше до старої дореволюційної, аніж до нової радянської історіографічної традиції, та стала зразком каразінознавчої літератури передічного періоду.

В наступні роки проблематика, що піднімалася на сторінках публікацій, як і представлені в них характеристики особистості В. Н. Каразіна, виглядали вкрай неоднорідно. Так, колектив авторів статті «Геофизика» під керівництвом професора Ленінградського університету астронома

1. Пиксанов Н. К. Два века русской литературы. Темы для литературных работ. Систематическая библиография. Руководящие вопросы / Н. К. Пиксанов. — М.; Пг.: Госиздат, 1923. — С. 3–4.

Б. В. Нумерова (1891–1941),* уміщеної в ювілейній збірці «Десять лет советской науки» (1927 р.), визнав В. Н. Каразіна піонером вітчизняної метеорології, за яким мав бути закріплений пріоритет висунення ідеї щодо необхідності організації мережі метеостанцій.¹ Дещо пізніше академік АН СРСР електротехнік М. А. Шателен (1866–1957) у статті, що була надрукована у журналі «Электричество» (1940 р.), особливу увагу приділив значенню досліджень вченого для розвитку техніки, зазначивши: «В. Н. Каразін, його діяльність на користь сільського господарства та, зокрема, роботи з електрики, гідні того, аби про них нагадати саме зараз, коли інтерес до вивчення атмосферної електрики так зріс під впливом вимог практики».²

У харківській періодиці були опубліковані статті літературознавця, професора Харківського університету С. М. Шаховського (1937 р.)³ та вихованця ХІНО, журналіста й письменника І. Ю. Сенченка (1940 р.)⁴, в яких В. Н. Каразін був представлений як засновник першого університету на українських теренах. У 1940 р., коли Харківський університет урочисто відзначав своє 135-річчя, ім'я Василя Назаровича шанобливо згадав у ювілейному нарисі й доцент кафедри історії СРСР і УРСР І. Д. Бойко (1899–1971).⁵

* У 1929 р. Б. В. Нумеров був обраний членом-кореспондентом АН СРСР.

1. Десять лет советской науки / под ред. Ф. Н. Петрова. — М.; Л.: ГИЗ, 1927. — С. 251–252.

2. Шателен М. А. Василий Назарович Каразин / М. А. Шателен // Электричество. — 1940. — № 10. — С. 52.

3. Шаховський С. Фундатор Харківського університету / С. Шаховський // Соціалістична Харківщина. — 1937. — 26 трав.

4. Сенченко І. В. Н. Каразін: До 135-річчя заснування Харківського університету / І. Сенченко // Соціалістична Харківщина. — 1940. — 17 черв.

5. Бойко І. Д. Короткий нарис історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького / І. Д. Бойко // Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Горького: ювілейне видання, 1805–1940 / І. Д. Бойко, С. М. Королівський, Н. Я. Фрідєва. — Х., 1940. — С. 3.

Заслуги просвітителя у розвитку вищої та, зокрема, університетської освіти в Російській імперії були висвітлені також на сторінках першого видання «Большой Советской Энциклопедии» (1937 р.). У даній статті В. Н. Каразін був представлений як помірно-ліберальний державний та громадський діяч, ініціатор відкриття університету в Харкові, що в 1820 р. зазнав репресій після подання Олександру I записки, яка «викривала реакційний режим».¹

Громадсько-політичні ініціативи В. Н. Каразіна 1810-х – 1820-х рр. привернули увагу й літературознавця, старшого наукового співробітника ленінградського Інституту російської літератури (Пушкінського Дому) АН СРСР Б. С. Мейлаха (1909–1987). Вчений у монографії «Пушкин и русский романтизм» (1937 р.) звернув увагу на роль В. Н. Каразіна у функціонуванні ВОЛРС, його взаємовідносини з представниками столичних дворянських кіл, у тому числі з О. С. Пушкіним.² Варто зазначити, що вперше в науковій літературі ця тема була піднята ще у 1899 р. істориком й археографом, академіком Петербурзької АН А. Ф. Бичковим (1818–1899), який увів до наукового обігу лист В. Н. Каразіна до В. П. Кочубея від 4 червня 1820 р. – так званий «донос Каразіна».³ Однак Б. С. Мейлах вписав цей частковий епізод до більш загального соціально-політичного контексту історії Російської імперії 1810-х – 1820-х рр. Науковець зобразив В. Н. Каразіна затятим реакціонером, який, будучи членом ВОЛРС, не цурався доносів, адже вважав своїм обов'язком «сигналізувати» про усі прояви вільнодумства у середовищі

1. Каразин Василий Назарович // Большая советская энциклопедия / гл. ред. О. Ю. Шмидт. – 1е изд. – М., 1937. – Т. 31. – С. 434.

2. Мейлах Б. С. Пушкин и русский романтизм / Б. С. Мейлах. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – С. 53–61.

3. Бычков А. Ф. Мнения современников об А. С. Пушкине. В. Н. Каразин и А. С. Пушкин / А. Ф. Бычков // Русская старина. – 1899. – № 5. – С. 277–279.

столичних літераторів. Наприклад, як твердив Б. С. Мейлах, саме В. Н. Каразін, будучи «одним з найбільш спритних ворогів»¹ О. С. Пушкіна, увійшов до числа безпосередніх винуватців видалення поета з Петербурга.

Отже, можна сказати, що у вітчизняній науці протягом 1920-х – 1930х рр. був відсутній системний підхід до висвітлення особистості В. Н. Каразіна, а тому цілісний історіографічний образ цього діяча не міг бути сконструйований через відсутність необхідних передумов. Разом з тим, незважаючи на значне скорочення обсягу опублікованої продукції каразінознавчої спрямованості, в ній можна простежити два напрями, що можуть розглядатися як логічне продовження трендів дореволюційної історіографії. У лєнінградському літературознавчому середовищі тривала розробка критичного напрямку. Його представники акцентували увагу на взаємовідносинах В. Н. Каразіна із членами декабристських літературних організацій, у тому числі ВОЛРС, та участі цього діяча в ідейних протистояннях. Апологетичний напрям був більш строкатим як тематично, так і географічно. З одного боку, його репрезентували дослідники з Харкова та, зокрема, Харківського університету, які традиційно пов'язували ім'я В. Н. Каразіна з відкриттям вищої школи на Слобідсько-українських теренах. З іншого боку, до цього напрямку можуть бути віднесені розвідки, які почали виходити з-під пера представників природничих та технічних наук (насамперед з Москви та Ленінграда). У цих публікаціях піднімалася проблема внеску В. Н. Каразіна у поступ вітчизняної та світової науки і техніки.

Відстежені нами тенденції дістали подальшого розвитку протягом кількох наступних десятиліть. Починаючи

1. Мейлах Б. С. Пушкин и русский романтизм / Б. С. Мейлах. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — С. 59.

з 1940-х рр. зафіксовано збільшення кількості публікацій, в яких би лунало прізвище В. Н. Каразіна. Причому науковий стиль, як і на попередньому етапі, продовжував домінувати над публіцистичним: з 1941 по 1950 рр. співвідношення складало відповідно 8:7, а з 1951 по 1960 рр. — 21:2 [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. Впадає в око ще одна характерна деталь, а саме — значне збільшення уваги до результатів науково-дослідницької діяльності В. Н. Каразіна. Так, якщо за попередній вісімдесятирічний хронологічний відрізок (з 1860 по 1940 рр.) нами було зафіксовано лише 7 публікацій, присвячених цій проблематиці, то за наступні два десятиліття (з 1941 по 1960 рр.) друком вийшло 20 розвідок аналогічної тематики [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3].

На нашу думку, каталізатором проведення активних розвідок в історико-науковій сфері стали науково-технічна революція, бурхливий розвиток техніки та технології, фундаментальні відкриття в галузі природознавчих та технічних наук, індустріалізація та модернізація народногосподарського комплексу країни, а також формування біполярної моделі світового устрою та пов'язане з цим бажання радянських фахівців перегнати своїх західних конкурентів. Крім того, саме в цей період у Радянському Союзі розгорнулася «боротьба з безрідними космополітами та низькопоклонцями перед Заходом», а тому на порядок денний було поставлене питання щодо необхідності закріплення за вітчизняними вченими пріоритету в якомога більшій кількості наукових галузей. У 1948 р. в СРСР з надзвичайним розмахом відзначили 200-річний ювілей першої в Російській імперії наукової хімічної лабораторії (1748 р.), яка була відкрита першим російським природознавцем світового рівня, вченим-енциклопедистом, засновником Московського університету

М. В. Ломоносовим.¹ Ця подія дала старт проведенню подальших пошуків з історії вітчизняної науки і техніки. Особлива увага була прикута до біографічного жанру: з небуття мали повернутися імена вчених-новаторів, які зробили внесок у світову науку. До цієї когорти, безперечно, мав долучитися й «захоплений український Ломоносов»² В. Н. Каразін.

Тож у каразінознавчих публікаціях, датованих другою половиною 1940-х – початком 1950-х рр., до написання яких стали все активно залучатися представники не лише гуманітарних, а насамперед природничих і технічних наук, чітко підкреслюється спадкоємність між ідеями та справами російського (М. В. Ломоносов) й українського (В. Н. Каразін) вчених-енциклопедистів. Наприклад, академік АН СРСР геофізик В. В. Шулейкін (1895–1979) писав, що «неприятелі наук російських, з якими Ломоносов боровся усе своє життя, надовго затримали розвиток і справдження його ідей, і лише на початку ХІХ ст. ці ідеї воскресив В. Н. Каразін».³ Академік АН УРСР, професор спочатку Харківського, а згодом – Ленінградського політехнічного інституту електротехнік В. В. Данилевський (1898–1960) твердив, що «думки Ломоносова про електрику отримали свій подальший розвиток у справах В. В. Петрова, В. Н. Каразіна, Б. С. Якобі, П. Л. Шиллінга, П. М. Яблочкова та багатьох інших російських електриків ХІХ ст.»⁴ Професор Харківського універси-

1. Див., наприклад: Глухов А. И. Ломоносов в культурном пространстве России и зарубежья (на материале памятников и топонимии) / А. И. Глухов, В. Н. Калущков // Ломоносов и география: сб. ст. и карт / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2011. – С. 88–98 та ін.

2. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. – Х., 1866. – С. 104.

3. Шулейкин В. В. Столетие главной геофизической обсерватории / В. В. Шулейкин // Правда. – 1949. – 1 сент.

4. Данилевский В. В. Русская техника / В. В. Данилевский. – [Л.]: Лениздат, 1948. – С. 329.

тету метеоролог та кліматолог Г. П. Дубинський (1913–1989) називав В. Н. Каразіна «вірним послідовником»¹ М. В. Ломоносова і зазначав, що «ідеї Ломоносова про необхідність одночасних метеорологічних спостережень у багатьох пунктах країни та інструментального дослідження вищих шарів атмосфери знайшли у роботах В. Н. Каразіна подальший розвиток».²

Отже, як бачимо, найбільшу увагу науковців привертали метеорологічні дослідження В. Н. Каразіна та пов'язаний з ними проект акумуляції електричної енергії з верхніх шарів атмосфери (крім вищеназваних авторів, у вказаний час цю проблему на сторінках своїх публікацій підіймали К. В. Андрєєва³, І. І. Рудометов⁴ та ін.). Проте без уваги не залишилися й інші напрямки каразінської діяльності. Наприклад, академік ВАСГНІЛ, професор Московського лісотехнічного інституту І. С. Мелехов (1905–1994) та уже згаданий вище Г. П. Дубинський вказували на В. Н. Каразіна як на «незаслужено забутого»⁵ одного з піонерів степового лісонасадження, котрий у 20-х рр. ХІХ ст. доводив благотворний вплив лісу на клімат та водний баланс річок, ставив питання про збереження лісів і закликав берегти їх від непередуманих вирубок, вказував на необхідність обсадження

1. Дубинский Г. П. Метеорология и климатология в Харьковском университете / Г. П. Дубинский // Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — 1955. — Т. 56: Труды географического факультета. — Т. 2. — С. 59.

2. Дубинский Г. П. Роль В. Н. Каразина в развитии отечественной метеорологии / Г. П. Дубинский // Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — 1952. — Т. 41: Труды географического факультета. — Т. 1. — С. 78.

3. Андреева Е. В. Наука о погоде на службе родины / Е. В. Андреева. — М.: Гидрометеиздат, 1949. — С. 32–33.

4. Рудометов И. И. Василий Назарович Каразин (1773–1842) / И. И. Рудометов // Русские электротехники: Краткие очерки жизни и деятельности / И. И. Рудометов. — М.; Л., 1947. — С. 34–38.

5. Дубинский Г. П. Заметки о В. Н. Каразине / Г. П. Дубинский // Лес и степь. — 1951. — № 8. — С. 89.

деревами балок, ярів та доріг, заліснення степових, а особливо — непридатних для ведення сільського господарства піщаних просторів.¹

Професор Ленінградського гірничого інституту кристалограф І. І. Шафрановський (1907–1994) зосередив увагу на хімічних дослідах В. Н. Каразіна і його експериментах з «алмазотворення». Василь Назарович був названий «першим ученим, який під час спалювання вугілля отримав кристали, схожі на алмаз».² Інженер Ленінградського комбінату харчових концентратів І. М. Вольпер відзначив внесок В. Н. Каразіна у розвиток харчової промисловості, стверджуючи, що «в напрямку підготовки мезги та дезодорації масел парою Каразін випередив сучасну йому техніку маслоробного виробництва майже на ціле сторіччя»³ тощо. Крім того, перелік основних каразінських праць був надрукований у покажчику «Материалы к библиографии по истории русской науки» (1948 р.)⁴, а життєпис представлений у фундаментальному «Биографическом словаре деятелей естествознания и техники» (1958 р.)⁵.

Таким чином, можна сказати, що протягом 1940-х – 1950-х рр. у вітчизняній науковій та науково-популярній літературі спостерігалось домінування образу В. Н. Каразіна як просвітителя і вченого-універсала, «що випередив

1. Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России / И. С. Мелехов. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — С. 56–57.

2. Шафрановский И. И. Алмазы / И. И. Шафрановский. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 34.

3. Вольпер И. М. Дезодорация масел — русское открытие / И. М. Вольпер // Маслобойно-жировая промышленность. — 1953. — № 10. — С. 10.

4. Гаухман Р. П. Каразин Василий Назарович (1773–1842) / Р. П. Гаухман // Материалы к библиографии по истории русской науки: Физика / Р. П. Гаухман; под ред. Н. А. Карпова. — М., 1948. — С. 76.

5. Каразин Василий Назарович // Биографический словарь деятелей естествознания и техники / отв. ред. А. А. Зворыкин. — М., 1958. — Т. 1. — С. 396.

свій час»¹ але чиє ім'я «тривалий час було піддано повному забуттю»²; автора низки новаторських проєктів, зусиллями якого «створювався широкий шлях у майбутнє»³ та який своєю діяльністю свідомо прагнув вивести не лише науку, а й економіку Російської імперії на якісно новий рівень розвитку. Недарма професор Харківського університету хімік Є. С. Хотинський (1877–1959) стверджував, що «не дивлячись на все розмаїття починань Каразіна, не дивлячись на те, що його допитливий розум і широка ініціатива не могли створити окремого напрямку в його науковій діяльності, усі його численні дослідження та проєкти просякнуті одним стремлінням: поставити науку на службу людині, оволодіти силами природи й використати їх, організувати на наукових засадах видобуток і переробку природних багатств своєї неосіяжної країни та звільнити її від іноземної залежності».⁴

Ще однією причиною, яка додатково актуалізувала каразінознавчу проблематику протягом 1940-х – 1950-х рр., стало наближення 150-річного ювілею Харківського університету, що мав бути відзначений у 1955 р. В. Н. Каразін, будучи ключовою фігурою у процесі заснування цього вищого навчального закладу, не міг бути обійденим увагою, проте мав репутацію консервативно налаштованої людини з монархічними переконаннями. Тож задля того, аби відвернути увагу від «незручних» епізодів біографії головного натхненника відкриття Харківського університету, до певної міри

1. Беляков Н. Ученый, опередивший свое время / Н. Беляков // Советская Украина. — 1950. — № 1. — С. 107.

2. Вейтков Ф. В. Каразин / Ф. Вейтков // Техника молодежи. — 1947. — № 6. — С. 23.

3. Данилейко В. Піонер української науки / В. Данилейко // Знання та праця. — 1960. — № 12. — С. 9.

4. Хотинский Е. С. Василий Назарович Каразин — естествоиспытатель и технолог / Е. С. Хотинский // Из истории отечественной химии: Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. — Х., 1952. — С. 223–224.

скоригувати його образ, було сконцентровано увагу саме на тих епізодах біографії, аспектах світогляду та зразках громадської діяльності В. Н. Каразіна, що вельми однобічно висвітлювали його індивідуальність.

Напередодні ювілейної річниці функціонування університету було видано біобібліографічний покажчик (1953 р.), який включив вступну статтю із викладом основних віх біографії В. Н. Каразіна*, а також перелік з 360 найменувань публікацій самого просвітителя та 253 найменувань присвячених йому розвідок.¹ Цей покажчик став першою (та до нашого дня єдиною) публікацією такого жанру, що вийшла б окремим виданням. Разом із тим, запропонований укладачами видання перелік статей та епістоляріїв В. Н. Каразіна був неповним: основний наголос було зроблено на тих публікаціях, що не давали б вичерпного уявлення про його суспільно-політичні погляди, а окремі з них (в першу чергу ті, що могли б якимсь чином «заплямувати» вивірений образ) взагалі були пропущені.

Ювілейній даті було присвячено ґрунтовну монографію з історії Харківського університету, в якій особистість В. Н. Каразіна також виявилася не обійдена увагою. Укладачі монографії, серед яких були, окрім представників адміністрації університету, й каразінознавці А. Г. Слюсарський та Є. С. Хотинський, зупинили увагу на внеску В. Н. Каразіна — «крупного суспільного діяча та вченого, що зробив низку відкриттів у галузі хімії та інших галузях науки»² —

* Ця стаття була складена на основі книги А. Г. Слюсарського «Василий Назарович Каразин» (1952 р.), про яку йтиметься далі.

1. Беркович Э. С. В. Н. Каразин, 1773–1842: биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. унта, 1953. — 154 с.

2. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / ред. кол.: С. М. Короливский [и др.]. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 9.

у справу реалізації університетського проекту, яка відбувалася «в умовах явного ігнорування та ворожого ставлення з боку уряду».¹ Відзначалося, що, незважаючи на прагнення царських чиновників «затушувати величезну роль Каразіна у відкритті Харківського університету»², прогресивна частина суспільства завжди пам'ятала та шанувала його ім'я. Світоглядні настанови В. Н. Каразіна у даній публікації розглянуті не були; щоправда, це було обумовлено специфікою самого видання, яке навряд чи передбачало екскурси до проблематики, що прямо не стосувалася університетської історії.

Біографія В. Н. Каразіна знайшла набагато більш яскраве та детальне висвітлення у двох монографіях, що послідовно вийшли з-під пера декана історичного факультету Харківського університету А. Г. Слюсарського (1900–1980) і так само були приурочені до 150-річчя університету.³ Їх центральним сюжетом також стали клопоти Василя Назаровича з улаштування вищої школи в головному місті Слобідської України. Автор, продовжуючи курс, узятий О. І. Герценом, М. О. Лавровським, Д. І. Багалієм та іншими, дослідив історію участі В. Н. Каразіна в університетському проекті та вкотре наголосив на винятковому значенні діяльності просвітителя для розвитку Харкова і Слобожанщини. Значну увагу було приділено науково-дослідницькій діяльності В. Н. Каразіна та наголошено на пріоритетності багатьох його ідей, причому не лише в масштабах вітчизняної, а по-

1. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / ред. кол.: С. М. Короливский [и др.]. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 13.

2. Там само. — С. 14.

3. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — 158 с.; Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин / под ред. Д. Ф. Остринина. — Х.: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1952. — 68 с.

декуди і світової науки. Разом з тим, суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна були розкриті досить тенденційно: він був названий діячем, який протягом кількох десятків років наполегливо добивався «поступового звільнення селян, обмеження самодержавства, покращення роботи державного апарату», оголошений «ярим супротивником відживаючих самодержавно-кріпосницьких устоїв, що гальмували розвиток держави».¹

Аналогічний підхід до трактування каразінської особистості був продовжений А. Г. Слюсарським і в наступних публікаціях: присвяченому суспільно-економічним поглядам В. Н. Каразіна розділі колективної монографії «Нариси з історії економічної думки на Україні» (1956 р.)² та науково-популярному нарисі для позакласних занять учнів середніх шкіл, що був уміщений в «Книзі для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст.» (1960 р.)³ Автор вказував на те, що «незважаючи на ліберально-дворянську обмеженість його поглядів, вони, безперечно, мали для того часу прогресивний характер».⁴

Позиція А. Г. Слюсарського стосовно репрезентації особистості В. Н. Каразіна та його ролі у вітчизняній історії дістала неоднозначну реакцію з боку представників радянської гуманітаристики. Наприклад, харківські історики (Ю. Ю. Конду-

1. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 149.

2. Слюсарський А. Г. Суспільно-економічні погляди В. Н. Каразіна / А. Г. Слюсарський // Нариси з історії економічної думки на Україні / відп. ред. Д. Ф. Вірник. — К., 1956. — С. 117–133.

3. Слюсарський А. Г. Василь Каразін / А. Г. Слюсарський // Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. / за ред. І. О. Гуржія. — К., 1960. — С. 258–263.

4. Слюсарський А. Г. Суспільно-економічні погляди В. Н. Каразіна / А. Г. Слюсарський // Нариси з історії економічної думки на Україні / відп. ред. Д. Ф. Вірник. — К., 1956. — С. 133.

фор¹, Є. В. Пономаренко² та ін.) в цілому позитивно відгукнулися на його монографію «Василий Назарович Каразин» (1952 р.), хоча й відзначили окремі недоліки в ній. Наприклад, з точки зору доцента кафедри історії КПРС Харківського університету Ю. Ю. Кондуфора (1922–1997)*, «якщо політичну характеристику Каразіна було дано більш-менш глибоко, змістовно, то наукову його діяльність показано значно слабкіше».³ Іншої точки зору дотримувався професор Одеського інституту народного господарства С. Я. Боровий (1903–1989), що прорецензував біобібліографічний збірник, присвячений В. Н. Каразіну, та побіжно торкнувся монографії «Василий Назарович Каразин». Одеський історик відзначив певну ідеалізацію каразінського образу, сконструйованого А. Г. Слюсарським, але, разом з тим, зазначив, що укладачі біобібліографічного покажчика пішли ще далі, а тому запропонований ними варіант життєпису В. Н. Каразіна та відповідним чином відібрана література дезорієнтували читача та давали йому «однобічне уявлення, яке йшло врозріз з історичною правдою».⁴ С. Я. Боровий, не відкидаючи заслуг В. Н. Каразіна на науковому поприщі та віддаючи

1. Кондуфор Ю. Ю. Книга про В. Н. Каразіна: [рецензія] / Ю. Ю. Кондуфор // Соціалістична Харківщина. — 1953. — 17 січ. — Рец. на кн.: Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин / под ред. Д. Ф. Остринина. — Х.: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1952. — 68 с.

2. Пономаренко Є. [Рецензія] / Є. Пономаренко // Харків. — 1953. — Кн. 3. — С. 199–200. — Рец. на кн.: Василий Назарович Каразин / А. Г. Слюсарський; под ред. Д. Ф. Остринина. — Х.: Харьк. кн.-газ. изд-во, 1952. — 68 с.

* У 1985 р. Ю. Ю. Кондуфор був обраний академіком АН УРСР, з 1978 р. обіймав посаду директора Інституту історії АН УРСР.

3. Кондуфор Ю. Ю. Книга про В. Н. Каразіна: [рецензія] / Ю. Ю. Кондуфор // Соціалістична Харківщина. — 1953. — 17 січ. — Рец. на кн.: Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин / под ред. Д. Ф. Остринина. — Х.: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1952. — 68 с.

4. Боровой С. Я. [Рецензия] / С. Я. Боровой // Вопросы истории. — 1954. — № 10. — С. 148–149. — Рец. на кн.: В. Н. Каразин, 1773–1842: Библиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1953. — С. 149.

йому належне як засновникові Харківського університету, наголошував, що одночасно цей історичний діяч «займав яскраво виражену реакційну позицію»¹, котра у радянській науковій літературі знаходить негативну характеристику, а тому перебільшення його заслуг у роки діяльності на високих державних посадах вкупі з затушовуванням подальшої непоказної поведінки виглядають як спроба фальсифікації та вимагають рішучого засудження.

Поява рецензії С. Я. Борового була не рядовим явищем, адже вона, по суті, засвідчила факт побутування в радянській каразінознавчій історіографії 1940-х – 1950-х рр. двох протилежних, де в чому навіть взаємовиключних напрямів. Порівняно з ситуацією кінця 1930-х рр. відбулося зближення фахівців, що досліджували історію Харківського університету, з науковцями, які висвітлювали внесок В. Н. Каразіна у розвиток техніки та технології, та формування єдиного комунікаційного простору, в котрому питання стосовно політичних переконань цієї особистості або відходило на другий план, або відображалось у викривленому вигляді.*

Натомість російські пушкіністи, в першу чергу представники лєнінградського Інституту російської літератури АН СРСР, продовжували розробляти тематику участі В. Н. Каразіна в діяльності ВОЛРС. Тобто до дослідницького об'єктиву в даному випадку безпосередньо потрапляла його суспільна-політична діяльність, що відповідним чином позначалося і на трактуванні ролі цієї постаті в історії російського суспільства першої чверті ХІХ ст.

1. Боровой С. Я. [Рецензия] / С. Я. Боровой // Вопросы истории. — 1954. — № 10. — С. 148–149. — Рец. на кн.: В. Н. Каразин, 1773–1842: Библиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1953. — С. 149.

* Аналогічні погляди відбилися і в харківській публіцистиці.

Чи не найбільш ретельно вказану проблематику розібрав науковий співробітник Інституту мови, літератури та історії Карело-Фінської філії АН СРСР В. Г. Базанов (1911–1981).^{*} У монографії «Вольное общество любителей российской словесности» (1949 р.) він приділив окремий розділ діяльності В. Н. Каразіна в цій організації, де останній з грудня 1819 р. по березень 1820 р. обіймав посаду віце-президента.¹ Науковець розвинув тезу, висловлену ще раніше Б. С. Мейлахом, про безпосередню причетність В. Н. Каразіна до південного заслання О. С. Пушкіна та його доноси на інших прогресивно налаштованих літераторів. Саме контакти з можновладцями і зробили цього діяча, на переконання вченого, небезпечним для інших учасників товариства, що й прискорило процес його дискредитації та подальшого видалення із Петербурга.

Разом з тим, В. Г. Базанов більш виважено підійшов до характеристики діяльності В. Н. Каразіна та висунутих ним ідей. Наприклад, це стосується аналізу каразінської доповіді «Об ученых обществах и периодических сочинениях в России», що була виголошена на засіданні ВОЛРС 1 березня 1820 р. та стала рубіконом, з якого взяло відлік різке загострення відносин В. Н. Каразіна із членами товариства та його подальше виключення з організації. Якщо Б. С. Мейлах однозначно визнав цю доповідь такою, що «була спрямована проти прогресивних тенденцій у літературі й журналістиці»² та викривала «методи легальної

^{*} В. Г. Базанов протягом 1965–1975 рр. очолював Інститут російської літератури АН СРСР («Пушкінський Дім»). У 1962 р. був обраний членом-кореспондентом АН СРСР.

1. Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. — Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. — С. 162–217.

2. Мейлах Б. С. Пушкин и русский романтизм / Б. С. Мейлах. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — С. 52.

пропаганди визвольних ідей»¹, то В. Г. Базанов, серед іншого, засвідчував «наявність у ній думок, проти яких важко сперечатися»²: заклик до відходу від романтизованої «легкої» поезії, що годиться лише для рафінованих світських бесід; необхідність розвивати самобутню російську літературу, здатну адекватно відтворювати події минулого та сьогодення тощо. Але загальний висновок літературознавця залишався дотеперішнім: аналіз записок В. Н. Каразіна дозволяє визнати його хоча й не звичайним, але все ж таки донощиком, який, з одного боку, щиро вболівав за долю Батьківщини, а з іншого — був нерозбірливим у виборі засобів впливу, що явно були спрямовані проти декабризму.³

Обґрунтована Б. С. Мейлахом та В. Г. Базановим точка зору щодо ролі В. Н. Каразіна у протистоянні декабристському рухові та особистій участі у видаленні О. С. Пушкіна з Петербурга усталилася у радянському, а згодом — російському літературознавстві. Вона була відтворена М. О. Цявловським (1883–1947) в укладеному ним першому томі «Летописи жизни и творчества А. С. Пушкина» (1951 р., вперше був виданий після смерті укладача)⁴, на сторінках фундаментальної десяти томної монографії з історії російської літератури (1953 р.), підготованої співробітниками «Пушкінського Дому»⁵. З тих же позицій виступав і професор історичного факультету Ленінградського університету

1. Мейлах Б. С. Пушкин и русский романтизм / Б. С. Мейлах. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — С. 52.

2. Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. — Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. — С. 166.

3. Там само. — С. 176.

4. Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина: в 4 т. / отв. ред. Я. Л. Левкович; сост. М. А. Цявловский. — М.: СЛОВО / SLOVO, 1999. — Т. 1: 1799–1824 — С. 172–176.

5. История русской литературы: в 10 т. Т. 6. Литература 1820–1830-х годов / ред. кол.: Д. Д. Благой, Б. П. Городецкий, Б. С. Мейлах. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 33–34.

А. В. Предтеченський (1893–1966), який у монографії «Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века» (1957 р.) визнав В. Н. Каразіна інформатором поліції щодо антиурядових настроїв, які мали місце у середовищі членів ВОЛРС.¹

Потрібно відзначити, що описане ставлення до особистості В. Н. Каразіна з боку ленінградських та московських науковців багато в чому було обумовлене специфікою історіографічної ситуації, яка склалася у радянській науці 1940-х – 1950-х рр., та стало похідною від загальноновизнаних підходів до оцінки декабристського руху. Відомо, що В. І. Ленін вбачав у декабризмі перший (дворянський) етап розвитку визвольного руху в Російській імперії, який відіграв надзвичайно важливе значення у розвитку російського революційного руху. Тож у Радянському Союзі ще на початку 1920-х рр. за декабристським рухом було закріплено імідж предтечі більшовицької революції, який послідовно підтримувався та обґрунтовувався. Остаточне ж наукове оформлення революційної концепції декабризму відбулося в СРСР у другій половині 1930-х – 1950х рр.² Історики (в першу чергу, академік АН СРСР М. В. Нечкіна (1901–1985) та члени сформованої нею наукової школи) висували на перший план антифеодальний характер декабристської ідеології, робили акцент на боротьбі членів таємних гуртків проти кріпацтва і самодержавства. У цих умовах переконаний монархіст і «невисник декабристів»³ В. Н. Каразін однозначно мав бути

1. Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века / А. В. Предтеченский. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — С. 337.

2. Див., наприклад: Латиш Ю. В. Декабристи в Україні. Історіографічні студії / Ю. В. Латиш. — К.: Логос, 2014. — С. 65 та ін.

3. Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. — Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. — С. 163.

затаврований як реакціонер, антагоністично налаштований до прогресивних тенденцій у літературі зокрема та суспільному житті в цілому.

Таким чином, радянське каразінознавство 1940-х – 1950-х рр. може бути описане за допомогою уже традиційної дуалістичної моделі, утвореної апологетичним і критичним напрямками. Безпосередніми учасниками першого з них були науковці Харківського університету (незалежно від напрямку професійної діяльності), а також представники природничо-технічних галузей знання інших регіонів Радянського Союзу (в першу чергу Москви та Ленінграда). До другого увійшли літературознавці, які також здебільшого представляли Москву та Ленінград (передусім Інститут російської літератури АН СРСР). Коли для учасників апологетичного напрямку біографія та заслуги В. Н. Каразіна, особливо на прищі науково-технічної творчості, виступали в якості самостійного та самоцінного об'єкта дослідження, то представники критичного напрямку розглядали каразінський життєпис у широкому контексті політичної обстановки, що склалася в російському суспільстві у першій чверті XIX ст. Інакше кажучи, якщо у творах, що можуть бути віднесені до апологетичного напрямку, В. Н. Каразін виступав першорядною історичною особистістю, то у критичних розвідках він, цілком очевидно, відходив на «другий план».

Відповідно, стратегії репрезентації біографії цієї історичної фігури мали вибудовуватися по-різному. Представники апологетичного напрямку, зважаючи на першорядність портретованого персонажа, а також на його важливість для історії Харкова в цілому та Харківського університету зокрема, намагалися будь-якою ціною «обілити» цю постать, певною мірою «скоригувати» її оцінку. Саме тому для цього напрямку характерною є розробка образу Каразіна-просвітителя,

а надто — науковця, який випередив свій час, не дістав належного визнання за життя, проте був ушлявлений у результатах праці радянських вчених та інженерів. Натомість учасники критичного напрямку, для яких В. Н. Каразін був лише одним з багатьох учасників літературного процесу 1810-х — 1820-х рр., не були обмежені необхідністю конструювання «гідного» портрету цієї особистості, а тому мали змогу зосередити увагу на непоказних епізодах його біографії. Тому для другого історіографічного напрямку характерна актуалізація образу Каразіна-громадського діяча, який не гребував доносами на своїх ідейних супротивників.

Зазначимо, що найяскравіші представники обох напрямів (А. Г. Слюсарський та В. Г. Базанов) знали про роботи один одного, про що свідчать посилання в їхніх монографіях.¹ Щоправда, ці відсилки можна розглядати скоріше як «жести ввічливості», адже реальної дискусії між авторами так і не відбулося, а взаємодія між апологетичним та критичним напрямками зводилася до стислих фраз на кшталт: «радянські дослідники, не приховуючи негативних рис в діяльності та поглядах Каразіна, особливо висловлених у переписці з царським урядом у 1820 р., шанують його заслуги в галузі науки та просвітництва»²; «українські дослідники оцінювали Каразіна як одного з найбільш передових діячів олександрівської епохи, насамперед у відношенні селянського питання»³ тощо. Це дає нам підстави стверджувати, що обидва історіографічні напрями розвивались паралельно,

1. Базанов В. Г. Ученая республика / В. Г. Базанов. — М.; Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1964. — С. 119.

2. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — С. 154.

3. Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. — Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. — С. 162.

хоча й не повністю ізолювано, а «точки дотику» між ними були нечисленними та нечіткими.

4.2. Образи В. Н. Каразіна у професійній та масовій історичній свідомості (1960-ті – 1980-ті рр.)

З 1960-х рр. розпочався новий етап вивчення біографії В. Н. Каразіна, який ознаменувався низкою прикметних ознак. Намітилися чергові зміни у тематичному репертуарі досліджень. Почав поступово знижуватися інтерес до науково-дослідницьких здобутків В. Н. Каразіна, про що свідчить зменшення кількості публікацій даної тематики. Так, якщо протягом 1940-х та 1950-х рр. їх було нараховано по 10 одиниць відповідно, то вже у 1960-х та 1970-х рр. кількість аналогічних розвідок дорівнювала 3, а протягом 1980-х рр. була зафіксована лише 1 [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. При цьому нових оригінальних висновків презентовано не було: автори зазвичай репродукували вже оприлюднені раніше тези щодо важливості внеску В. Н. Каразіна у розвиток географії та метеорології¹, електротехніки², хімії та технології виробництва штучних алмазів³, харчової промисловості⁴ та ін. У поодиноких випадках публікації історико-наукової тематики були приурочені до ювілеїв В. Н. Каразіна. Однак у переважній більшості відповідні статті й монографії мали

1. Виленкин В. Л. Замечательные географы — наши земляки / В. Л. Виленкин // Материалы Харьк. отд. Геогр. о-ва Украины. — 1971. — Вып. 8. — С. 237.

2. Потапов И. Я. Вопросы использования атмосферного электричества в трудах В. Н. Каразина и Н. П. Мышкина / И. Я. Потапов // Очерки истории геолого-географических знаний / Яросл. гос. пед. ин-т им. К. Д. Ушинского, Яросл. отд. Геогр. о-ва СССР; [ред. кол.: А. Б. Дитмар (отв. ред.) и др.]. — Ярославль, 1968. — С. 133–141.

3. Річ В. І. Алмаз, народжений у Богодухові / В. Річ, М. Черненко // Прапор. — 1964. — № 11. — С. 75–77.

4. Вольпер И. М. Основоположник пищекоцентрационной технологии (к 200-летию со дня рождения В. Н. Каразина) / И. М. Вольпер // Консервная и овощесушильная промышленность. — 1973. — № 2. — С. 27.

на меті не стільки познайомити читачів з перипетіями життя самого винахідника, скільки вписати результати його діяльності до більш загального контексту розвитку історії науки і техніки на теренах колишньої Російської імперії.

Натомість зросла увага до проблеми вшанування пам'яті про В. Н. Каразіна [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Це безпосередньо позначилося й на збільшенні кількості виступів у публіцистиці (переважно харківській і миколаївській), які найчастіше були приурочені до річниць з дня його народження та смерті. Поступово публіцистика кількісно випередила наукові праці каразінознавчого характеру. Наприклад, протягом 1960-х рр. співвідношення наукових і публіцистичних розвідок становило відповідно 12:5; протягом 1970-х рр. — 11:8; протягом 1980-х рр. співвідношення складало 5:13 [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. Примітно, що найчастіше в них транслиювався образ Каразіна-природодослідника¹, дещо рідше — Каразіна-просвітителя², тобто фіксувалися підходи, які усталилися зокрема у харківській та в цілому в українській історіографії протягом попередніх десятиліть.

З 1960-х рр. по 1980-ті рр. спостерігалось також збільшення уваги до суспільно-політичної діяльності В. Н. Каразіна [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. З одного боку, в історіографії продовжували побутувати підходи, фундамент яких було закладено ще на попередніх етапах розвитку каразінознавства. Наприклад, проблема взаємодії В. Н. Каразіна зі столичним суспільством протягом 1810-х – 1820-х рр., його роль на посту віце-президента ВОЛРС, ставлення

1. Див., наприклад: Соломатін П. Український Ломоносов: [сьогодні ми нає 200 років з дня народження В. Н. Каразіна] / П. Соломатін // Ленінське плем'я. — 1973. — 10 лют. та ін.

2. Див., наприклад: Рудько В. Засновникові університету / В. Рудько // Вечірній Харків. — 1984. — 1 серп. та ін.

до руху декабристів, участь у вирішенні долі О. С. Пушкіна та видаленні його з Петербурга були ще раз ретельно проаналізовані В. Г. Базановим у монографії «Ученая республика» (1964 р.)¹, а висновки, які викривали реакційну сутність переконань цього історичного діяча, потрапили на сторінки чотиритомної академічної монографії «История русской литературы» (1981 р.).²

Одночасно з цим дістала подальшого розвитку концепція, обґрунтована в минулі роки А. Г. Слюсарським. Вона була розвинена в публікаціях наукового співробітника Інституту економіки АН УРСР В. І. Козловського, який присвятив кандидатську дисертацію* аналізу економічних поглядів В. Н. Каразіна³. В. І. Козловський обстоював антикріпосницьку сутність світогляду просвітителя, твердив про переконаність останнього в необхідності проведення аграрної реформи у Російській імперії, а саме — ліквідації кріпосного ладу, перерозподілу наявного земельного фонду на користь селян, створення мережі підприємств переробної промисловості.⁴

Вчений указував на те, що погляди В. Н. Каразіна «викривали реакційну ідеологію кріпосників, котрі прагнули зберегти аграрний характер економіки Росії, прирікаючи її

1. Базанов В. Г. Ученая республика / В. Г. Базанов. — М.; Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1964. — С. 119–138.

2. История русской литературы: в 4 т. Т. 2. От сентиментализма к романтизму и реализму / ред. кол.: Н. И. Пруцков [и др.]. — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1981. — С. 331.

* Кандидатська дисертація, захищена В. І. Козловським у 1964 р., стала першим зразком подібного жанру наукової публікації в історії каразінознавства [див. Додаток А, табл. А.2].

3. Козловский В. И. Экономические взгляды В. Н. Каразина: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Владимир Иванович Козловский. — К., 1964. — 23 с.

4. Козловський В. І. Критика В. Н. Каразіним панщини та його проекти аграрних реформ в Росії і на Україні / В. І. Козловський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — 1972. — Вип. 7. — С. 101–110.

тим самим на вічну залежність від промислово розвинутих країн».¹

Дещо ідеалізованим виглядає також і трактування каразінського світогляду, запропоноване у монографії «Нарис історії філософії на Україні» (1966 р.)², яка була видана за редакцією філософа, члена-кореспондента АН УРСР Д. Х. Острянина (1906–1988).^{*} У цьому виданні В. Н. Каразін був представлений як прогресивний просвітитель, що боровся за «підвищення добробуту народу» та проти «схоластики та релігійних догм»³, хоча й мав хибні у своєму світогляді, адже «стояв за здійснення суспільного прогресу тільки шляхом реформ з боку царя, а не шляхом революції».⁴

Варто відзначити, що аналогічний підхід до характеристики поглядів В. Н. Каразіна на вирішення селянського питання панував у вітчизняній історіографії аж до кінця 1980-х рр., коли в країні розгорнулася перебудова та рух за демократизацію. Соціально-економічні перетворення, зміна ідеологічного вектору поставили на порядку денному питання стосовно необхідності переосмислення багатьох подій та ролі історичних діячів у цих подіях. Професор історичного факультету Дніпропетровського університету А. Г. Болєбрух у статті «До характеристики світогляду В. Н. Каразіна» (1987 р.) запропонував новий погляд на ставлення цього громадського діяча до кріпосного права в контексті процесу

1. Козловський В. І. Питання розвитку вітчизняної промисловості в поглядах В. Н. Каразіна / В. І. Козловський // Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства: (На матеріалах Української РСР). — К., 1963. — С. 259.

2. Нарис історії філософії на Україні / ред. кол.: Д. Х. Острянин [та ін.]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1966. — С. 123–126.

^{*} Протягом 1945–1952 рр. Д. Х. Острянин очолював кафедру філософії у Харківському університеті, а з 1952 р. був директором Інституту філософії АН УРСР.

3. Нарис історії філософії на Україні / ред. кол.: Д. Х. Острянин [та ін.]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1966. — С. 124.

4. Там само. — С. 125.

диференціації ідейних течій перших десятиліть ХІХ ст.¹ Автор проаналізував суспільно-політичні погляди просвітителя та дійшов до висновку, що він, хоча і був знайомий з передовими ідеологічними настановами свого часу, виявився не готовим остаточно порвати з феодальним світоглядом, а нововведення, запропоновані ним у сфері взаємовідносин поміщика з селянами, не підривали «несучих конструкцій» феодального устрою. Таким чином, А. Г. Болебрух спростував тези щодо антикріпосницького спрямування світогляду В. Н. Каразіна та відкрито визнав консервативний характер його переконань.

З іншого боку, протягом 1960-х – 1980-х рр. науковці почали звертати увагу на окремі аспекти суспільно-політичної діяльності В. Н. Каразіна, які до цього часу не виступали об'єктом спеціального наукового пошуку. Наприклад, науковий співробітник Інституту російської літератури АН СРСР Д. С. Бабкін (1900–1989) у монографії «А. Н. Радищев: литературно-общественная деятельность» (1966 р.)² окремо зупинився на взаємовідносинах «першого демократа Росії» з Василем Назаровичем. Дослідник розвинув гіпотезу про те, що «захопливе ставлення»² до О. М. Радищева з боку В. Н. Каразіна мало великий вплив на політичні погляди останнього, котрий на початку 1800-х рр. «з великим співчуттям ставився до демократичних ідей Радищева».³

Щоправда, окремі припущення, висунені Д. С. Бабкіним, на наш погляд, виглядають дещо сумнівними. Наприклад, автор, досліджуючи долю рукописів О. М. Радищева, ствер-

1. Болебрух А. Г. До характеристики світогляду В. Н. Каразіна / А. Г. Болебрух // Український історичний журнал. – 1987. – № 8. – С. 85–95.

2. Бабкін Д. С. А. Н. Радищев: литературно-общественная деятельность / Д. С. Бабкін. – М.; Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1966. – 362 с.

2. Там само. – С. 39.

3. Там само. – С. 244.

джує, що на початку 1840-х рр. В. Н. Каразін мав у своєму розпорядженні кілька аркушів з його автографами. Такий висновок дослідник робить, спираючись на власноручний напис Василя Назаровича, зроблений ним для своїх дітей на форзаці шкіряної палітурки, в яку був укладений рескрипт Олександра I про нагородження В. Н. Каразіна ордемом Св. Володимира: «Два Олександра були улюбленцями душі моєї. І я втратив одного й іншого, перш ніж вони встигли ошчасливити моє життя, ніж мрії мої про них здійснилися. Від першого лише й зосталося, що два підписи. А від другого аркушики дорогоцінних рядків його руки».¹ Д. С. Бабкін був переконаний, що під першим Олександром В. Н. Каразін мав на увазі імператора Олександра I, а під другим — О. М. Радищева.

Ми схильні погодитися з дослідником стосовно того, що «зміст та тон наведеної записки, яка передає найбільш потаємні думки її автора, не дозволяє віднести названих у ній Олександрів до розряду звичайних знайомих Каразіна»², проте, на нашу думку, навряд чи мова тут йшла саме про О. М. Радищева. Нам здається, що в даному випадку Василь Назарович міг згадувати одного зі своїх синів — Олександра Васильовича, який у 1837 р. несподівано помер у двадцятитрирічному віці і смерть якого вражений батько глибоко переживав.³ Втім, ставлення академічного співтовариства до розвідки Д. С. Бабкіна було неоднозначним. Наприклад, Ю. М. Лотман указував на те, що в цій книзі «така кількість фактичних помилок і довільних тверджень,

1. Цит. за: Бабкин Д. С. А. Н. Радищев: литературно-общественная деятельность / Д. С. Бабкин. — М.; Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1966. — С. 41–42.

2. Там само. — С. 42.

3. Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Университети=Universitates. — 2003. — № 1. — С. 64.

що серйозне сприйняття даного дослідження стає неможливим».¹

Проблеми впливу ідей Французького просвітництва на світогляд В. Н. Каразіна розвинули професор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л. А. Коваленко (1907–1985) у монографії «Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.» (1973 р.)² та наукова співробітниця Інституту суспільних наук АН УРСР Г. М. Чабан (1911–1998) у монографії «Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII – начала XIX в. и Французское просвещение» (1979 р.)³ Головна теза, яку відстоювали науковці, полягала в тому, що у перші роки своєї діяльності В. Н. Каразін знаходився під впливом прогресивної французької суспільної думки (звідси, наприклад, його погляди на просвітництво як головний інструмент трансформації суспільства та ін.). Проте з часом ліберально-дворянський просвітитель відійшов від своїх прогресивних поглядів, став відвертим прихильником монархічного ладу, а згодом взагалі опустився до мерзенного доносительства на осіб з прогресивними політичними переконаннями. Аналогічну точку зору висловив у монографії «Развитие философской мысли на Украине (первая половина XIX века)» (1984 р.)⁴ київський філософ А. М. Почапський.

1. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство, 1994. – С. 360.

2. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л. А. Коваленко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – С. 142–146.

3. Чабан А. М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII – начала XIX в. и Французское просвещение / А. М. Чабан. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 61–64.

4. Почапский А. М. Развитие философской мысли на Украине (первая половина XIX века) / А. М. Почапский. – К.: Вища школа, 1984. – С. 27–28.

Науковий співробітник Інституту слов'янознавства АН СРСР І. С. Достян (1920–2012) у монографії «Русская общественная мысль и балканские народы от Радищева до декабристов» (1980 р.)¹ схарактеризувала пропозиції В. Н. Каразіна, висунені під час Першого сербського повстання 1804–1813 рр., у яких мислитель ставив задачу російської допомоги сербам у звільненні від іноземного гніту та здобутті незалежності. Авторка дослідила мотиви, якими керувався В. Н. Каразін під час розробки своїх проектів, проаналізувала сутність його ідей, підійшовши до реалізації даного завдання виважено та неупереджено. Так, на думку І. С. Достян, каразінські проекти не дають підстав називати їхнього творця предтечею російського панславізму та чи не першим російським ідеологом об'єднання слов'янських народів, як про це твердили деякі закордонні науковці. Дослідниця переконувала, що одним з головних стимулів, які рухали В. Н. Каразіним під час написання відповідних записок, міг бути особистий інтерес (отримання офіційного статусу емісара на Балканах після звільнення з державної служби у 1804 р.). Втім, як зазначала І. С. Достян, проекти В. Н. Каразіна, незважаючи на усю свою недосконалість, були цікавими документами епохи та виступали наочним свідченням поступу російської суспільної думки на початку ХІХ ст.

На нашу думку, розвідки 1960-х – 1980-х рр., котрі в тому чи іншому аспекті піднімали питання про суспільно-політичні ініціативи та громадську діяльність В. Н. Каразіна, дозволили певною мірою ув'язати між собою раніше антагоністичні підходи до висвітлення діянь цієї особистості. Тепер зі сторінок наукових публікацій проглядали не «два

1. Достян И. С. Русская общественная мысль и балканские народы от Радищева до декабристов / И. С. Достян. — М.: Наука, 1980. — С. 69–76.

різних Каразіна», а людина з нестійкими поглядами, суспільно-політичні переконання якої «поступово еволюціонували від помірнього лібералізму до реакційності».¹ Разом з тим, В. Н. Каразін поставав як представник свого часу, суперечливість духовних цінностей якого була обумовлена не особистою підступністю та безпринципністю, а, насамперед, «суперечливістю самого соціального розвитку епохи розкладу феодално-кріпосницького ладу».²

Зважаючи на те, що до 1960-х рр. у вітчизняній літературі уже встиг накопичитися не лише значний фактографічний матеріал стосовно основних подій життя В. Н. Каразіна, а й виокремилися магістральні напрямки оцінки його діяльності, зросла кількість відповідних публікацій у довідково-енциклопедичних виданнях [див. Додаток А, табл. А.2, рис. А.2]. У зв'язку з цим збільшилася кількість каразінських життєписів, які можуть бути віднесені до модального типу [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4], що безпосередньо пов'язано з особливостями радянської енциклопедистики.

Якщо для довідково-енциклопедичних статей кінця XIX – початку XX ст. був притаманний високий рівень довідковості, намагання всебічно висвітлити тему, яскравість та образність мови, велика кількість цитат, то радянська енциклопедистика відрізнялася стандартизацією й уніфікацією інформації, відходом від авторської індивідуальності, зменшенням обсягу статей. Втім, ці риси відрізняли не лише радянську, а й європейську енциклопедистику. В. М. Карєв пояснював це явище зростанням темпу життя та потребою у сухій, стислій, чіткій інформації: «нема коли,

1. Достян И. С. Русская общественная мысль и балканские народы от Радищева до декабристов / И. С. Достян. — М.: Наука, 1980. — С. 70.

2. Болебрух А. Г. До характеристики світогляду В. Н. Каразіна / А. Г. Болебрух // Український історичний журнал. — 1987. — № 8. — С. 95.

та й не потрібно читати в універсальному зводі знання те, що можна прочитати у професійному довіднику».¹

Примітно, що специфіка відтворення образів В. Н. Каразіна на сторінках вітчизняних енциклопедій в цілому корелювала з тими тенденціями, що спостерігалися у каразінознавчій історіографії досліджуваного періоду в цілому. Зокрема, у виданнях загальносоюзного рівня В. Н. Каразін поставав перш за все як ліберальний громадський діяч, що боровся за проведення реформ в імперії, але наприкінці життя відійшов від прогресивних планів; в той час як українські енциклопедії трансливали образ видатного вченого-природознавця, чії досягнення випереджали епоху.²

Невпинний процес вивчення та популяризації біографії В. Н. Каразіна посприяв тому, що протягом аналізованого хронологічного проміжку поряд з науковими та публіцистичними розвідками починають з'являтися також і художні твори³, присвячені видатному уродженцю Слобідського краю [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. У 1978 р. на сторінках літературного журналу «Нева» з'явилася повість лєнінградського письменника та журналіста В. Є. Львова (1904–2000) «Жизнь Каразина»⁴, яка стала першим зразком каразінознавчих публікацій художнього стилю. Ця подія засвідчила, що, з одного боку, широка читацька аудиторія була вже знайома з цією особистістю; а, з іншого — що постать В. Н. Каразіна залишалася багато в чому нерозгаданою та таємничою, тому продовжувала приверта-

1. Карев В. Энциклопедии в современном мире / В. Карев // Высшее образование в России. — 2005. — № 3. — С. 146.

2. Детальніше див.: Вовк О. І. Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця XIX – початку XXI ст. / О. І. Вовк // Харківський історіографічний збірник. — 2013. — Вип. 12. — С. 144–159.

3. Див., наприклад: Бысов И. Основателю Харьковского университета посвящается / И. Бысов // Харьковський університет. — 1990. — 26 січ.

4. Львов В. Жизнь Каразина / В. Львов // Нева. — 1978. — № 3. — С. 3–56; № 4. — С. 33–110.

ти увагу неординарністю свого життєвого шляху. Вірогідно, назріло питання про необхідність заглиблення до тінькової, приватної сфери життя даного історичного персонажа з тим, щоб осягнути його внутрішній світ і таким чином розібратися у карколомних перипетіях його долі. Зазначимо, що на межі 1970-х – 1980-х рр. у вітчизняній біографістиці був укорінений постулат про те, що проникнути до внутрішнього світу діяча минулих епох, відкрити особливості його психології може дозволити собі лише письменник, причому нерідко завдяки власному вимислу і домислу. Науковцю ж відводилася своєрідна роль літописця, який має лише скрупульозно фіксувати події життя людини та її трудової біографії.¹ Тому не викликає здивування той факт, що перший за останні шість десятиріч років герменевтичний життєпис [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4] був написаний саме у художньому стилі.

В. Є. Львову вдалося яскраво та образно відтворити у своїй повісті бентежну вдачу В. Н. Каразіна, девізом всього життя якого було принесення якомога більшої користі своїй Батьківщині, проте діяння якого дуже часто виявлялися непослідовними, а тому в очах сучасників нерідко виглядали дивно і навіть недолуго. Біограф дійшов до висновку, що особиста та суспільна трагедія, якої зазнав В. Н. Каразін, була трагедією самотності: з одного боку, він, випереджаючи епоху в багатьох своїх ідеях і проектах, страждав через нерозуміння з боку найближчих соратників, а з іншого — намагався самостійно піти проти системи, що закономірно завершилося крахом.² На нашу думку, повість В. Є. Львова до сьогоднішнього дня залишається

1. Див., наприклад: Порудоминский В. Из заметок биографа / В. Порудоминский // Вопросы литературы. — 1982. — № 6. — С. 213 та ін.

2. Львов В. Жизнь Каразина / В. Львов // Нева. — 1978. — № 3. — С. 3–56 ; № 4. — С. 109.

найбільш повнокровною герменевтичною каразінською біографією, автор якої, спираючись на перевірені наукою факти, зміг показати усю суперечливість, але у той же час і цілісність натури В. Н. Каразіна за допомогою художнього слова.

Підводячи підсумок, відзначимо, що протягом 20-х – 80-х рр. ХХ ст. каразінознавство пройшло низку послідовних етапів свого розвитку. 1920-ті – 1930-ті рр. можуть бути схарактеризовані як період переходу на нову методологічну платформу, коли системний підхід до висвітлення біографії В. Н. Каразіна був відсутній. У 1940-х – 1950-х рр. спостерігалось підвищення інтересу до особистості В. Н. Каразіна (в першу чергу, його науково-технічного доробку) та зростання кількості відповідних публікацій. У період з 1960-х по 1980-ті рр. уявлення про В. Н. Каразіна, що вже усталилися в науковому середовищі, почали все більш активно проникати до масової аудиторії, про що свідчить, зокрема, зростання кількості публікацій у періодичній пресі та поява перших художніх творів, присвячених просвітителіві.

Протягом 20-х – 80-х рр. ХХ ст. у каразінознавстві виокремлювалися два протилежні напрями, що гармонійно продовжили тенденції, закладені ще у дореволюційній історіографії. Критичний напрям представляли в першу чергу літературознавці з Москви та Ленінграда. Апологетичний напрям був більш строкатим як за географічним, так і за дисциплінарним принципами. Його утворювали як російські, так і українські вчені (особливо ті, що мали безпосереднє відношення до Харкова) – фахівці в галузі не лише гуманітарних, але і природничих наук. До кінця

1950-х рр. критичний та апологетичний напрями розвивалися паралельно й майже не перетиналися, а з 1960-х рр. розпочався курс на їх зближення.

Що стосується історіографічних образів В. Н. Каразіна, сконструйованих у радянській літературі, то вони зазнали помітних трансформацій порівняно з дореволюційним періодом. Для апологетичного напрямку було притаманне зображення Каразіна — талановитого науковця і поборника скасування кріпосного ладу, який, не дивлячись на явне протистояння з боку правлячих верхів, наполегливо прагнув до розвитку вітчизняної освіти, науки та культури. Представники критичного напрямку репрезентували Каразіна — затятого монархіста, реакціонера і донощика, нерозбірливого у методах супротивника декабристського руху. З часом антагонізм між двома напрямими поступово згладився і поступився місцем компромісному варіанту оцінки В. Н. Каразіна як «людини свого часу».

РОЗДІЛ V

ПОСТАТЬ В. Н. КАРАЗІНА У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1991–2015 рр.)

5.1. Просвітницька місія В. Н. Каразіна як предмет наукових та суспільних дискусій

Період кінця ХХ – початку ХХІ ст. став епохою чималих перетворень у суспільному устрої нашої країни. Насамперед, свою роль зіграли докорінні геополітичні трансформації, які зачепили усі сфери буття, в тому числі й наукову. Процеси перебудови та демократизації, гуманізації суспільних відносин, що розгорнулися в Радянському Союзі починаючи з другої половини 1980- х рр., проголошення суверенітету, а незабаром — і державної незалежності України безпосередньо вплинули на формування нової історіографічної ситуації. У сучасній Українській державі почала вибудовуватися окремішня національна історіографія, яка ґрунтувалася на засадах методологічного плюралізму та підходу до розуміння вітчизняної історії з національно-державницьких позицій. Падіння «залізної завіси» стало поштовхом до інтеграції української історичної науки до світового наукового простору, наслідком чого, зокрема, можна вважати розгорнення процесів абсорбції нових методологічних принципів і підходів; у першу чергу йдеться про антропологізацію історико-наукового знання. Зміна ідеологічного вектору гостро поставила на порядку денному питання про необхідність переосмислення багатьох подій

та ролі історичних діячів у цих подіях, а полегшення доступу до інформації (розсекречення архівних фондів, спрощення умов для транскордонної мобільності, розповсюдження цифрових технологій тощо) відкрило широкі можливості для вирішення цих питань.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. увага не лише наукових кіл, а, передусім, громадськості до постаті В. Н. Каразіна виявилась як ніколи пильною. Його діяння та заслуги вперше за всю історію розвитку каразінознавства були відзначені на державному рівні [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1], свідченням чого є відповідні нормативно-правові акти: Указ Президента України про надання імені В. Н. Каразіна Харківському університету*¹ (1999 р.)¹ та постанова Верховної Ради України про необхідність урочистого відзначення 240-ї річниці з дня народження просвітителя (2013 р.)² Ці обставини, а також 200-річний ювілей Харківського університету, святкування якого відбулося у 2005 р., виступили каталізаторами процесу дослідження каразінської біографії.

Про підйом інтересу до В. Н. Каразіна свідчить лавиноподібне зростання кількості відповідних розвідок. Відзначимо, що число вітчизняних каразінознавчих публікацій, оприлюднених протягом двадцяти чотирьох років, з 1991 р. по 2015 р. (291), перевищує кількість відповідних робіт, опублікованих протягом майже півтора попередніх століття,

* Протягом 1990-х рр. в університетському середовищі точилися дискусії стосовно того, чиє ім'я має носити один з найстаріших університетів України. Серед можливих кандидатур, наприклад, називали знаного філолога-славіста О. О. Потебню, на честь якого у 1922–1922 рр. було названо Харківський інститут народної освіти. Однак в результаті було визнано, що найкращим варіантом буде назвати університет іменем його засновника.

1. Про надання статусу національного Харківському державному університету: Указ Президента України від 11 жовт. 1999 р., № 1313/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 41. – Ст. 2038.

2. Про відзначення 240-річчя з дня народження Василя Каразіна: Постанова Верховної Ради України від 16 трав. 2013 р., № 260-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 1. – Ст. 33.

з 1842 по 1990 рр. (269). Причому активність, окрім науковців (кількість публікацій наукового стилю протягом 1990-х рр. становила 26 пунктів; протягом 2000х рр. — 79; протягом 2011–2015 рр. — 64), проявляли і представники громадськості (у публіцистичному стилі протягом 1990-х рр. вийшло 36 розвідок; протягом 2000-х рр. — 67; протягом 2011–2015 рр. — 14; у художньому стилі протягом 1990-х рр. вийшла 1 публікація, а протягом 2000х рр. — ще 2) [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. Таким чином, незважаючи на пильну увагу до постаті В. Н. Каразіна з боку широких верств суспільства, розробка каразінознавчої тематики на вказаному етапі відбувалася переважно у науковому дискурсі.

Ця закономірність може пояснена тим, що на порядку денному постала необхідність перегляду усталених уявлень та розкриття малодосліджених аспектів біографії В. Н. Каразіна. На нашу думку, цю тезу підтверджує жанровий репертуар наукових публікацій, які вийшли друком у 1991–2015 рр. Серед опублікованих розвідок домінували тези доповідей (31 одиниця, або 19% від усього масиву наукових публікацій вказаного періоду) та статті й повідомлення (91 одиниця, або 55 %) [див. Додаток А, табл. А.2, рис. А.2]. Тобто дисциплінарний масив каразінознавчих публікацій майже на три чверті складався з розвідок «першого» і «другого» ешелонів, що свідчило про розширення дослідницьких областей та збільшення кількості альтернативних підходів і точок зору на уже відомі процеси та явища. Щоправда, одночасно зросла кількість (порівняно з попередніми періодами) довідково-енциклопедичних публікацій (14).¹ Те ж саме стосується і на-

1. Див., наприклад: Каразін Василь Назарович // Почесні члени Харківського університету: біогр. довід. / кол. авт.; гол. ред. В. С. Бакіров; відпов. секретар І. К. Журавльова; заст. гол. ред. С. І. Посохов; ред. І. О. Гірка, І. І. Залобовський, В. І. Кадеев, В. В. Александров, Ю. В. Холін. — Х., 2015. — С. 129–130 та ін.

уково-навчальних (6)¹ публікацій [див. Додаток А, табл. А.2, рис. А.2], що належать до «п'ятого» ешелону, найбільш віддаленого від переднього краю наукового пошуку, та відображають погляди, вже усталені в академічних і суспільних колах.² Можна припустити, що це було обумовлено зростанням суспільного попиту на вивчення «життєвих історій» видних представників української історії, зокрема, й В. Н. Каразіна, тож висновки, до яких доходили науковці у своїх піонерських розвідках, через дуже нетривалий термін були конституційовані у відповідних узагальнюючих публікаціях (що закономірно призвело до зростання кількості каразінських життєписів модального типу [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4]).

Як ми вже сказали, активізація публікаторської активності спостерігалася у роки, які стали етапними для історії Харківського університету. Це закономірно посприяло тому, що однією з провідних тем 1990-х – 2010-х рр. стала просвітницька діяльність В. Н. Каразіна (52 публікації). Скажімо, у 1991–2000 рр. вийшло друком 16 розвідок, протягом 2001–2010 рр. – 18, а протягом 2011–2015 рр. – 18 [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Більшість авторів звертали увагу на окремі епізоди біографії В. Н. Каразіна або аспекти його університетської місії, які до того часу не знаходили детального висвітлення в літературі. Так, наприклад, професор Харківського університету історик С. М. Куделко підняв питання про участь В. Н. Каразіна у заснуванні Міністерства народної освіти в Російській імперії та наголосив на тому, що діяння цієї непересічної особистості ще мають бути гідно оці-

1. Див., наприклад: Ніколаєнко Н. О. Василь Назарович Каразін – видатний громадсько-політичний діяч, просвітитель / Н. О. Ніколаєнко. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – 110 с.; Посохов С. І. Каразін Василь Назарович / С. І. Посохов // Довідник з історії України / за заг. ред. І. М. Підкови, Р. М. Шуста. – К., 2001. – С. 21–22 та ін.

2. Основы науковедения / под ред. С. Микулинского [и др.]. – М.: Наука, 1985. – С. 121.

нені не лише у харківському або навіть українському вимірі, але й у загальному масштабі Російської імперії.¹

Доцент Харківського університету, а згодом — ХГУ «НУА» філолог М. С. Лапіна кілька розвідок присвятила подіям, які стали формальним приводом для відсторонення В. Н. Каразіна від університетських справ. Серед цих епізодів — запрошення до Харкова столичних ремісників, котрі мали сприяти облаштуванню нововідкритого навчального закладу,² та придбання у Ф. П. Аделунга колекції гравюр й естампів, що пізніше склали основу Музею красних мистецтв і старожитностей при Харківському університеті та дали початок першій збірці художніх творів на українських теренах, що знаходилася у державній власності.³ Ця тематика була піднята також у статтях доцента Харківського університету історика О. Г. Павлової, яка вписала діяльність В. Н. Каразіна у більш широкий контекст розвитку художньої освіти на Харківщині в першій половині XIX ст.⁴, і харківського дослідника, краєзнавця, фізика за фахом В. П. Титаря.⁵

1. Куделко С. М. К 200-летию образования Министерства Народного просвещения в России / С. М. Куделко // Багаліївські читання в НУА: програма та матеріали V Багаліївських читань (Харків, 5 листоп. 2002 р.) / ХГУ «НУА». — Х., 2002. — Ч. 5: Вік XX: реформи в українській вищій школі. — С. 72–74.

2. Лапіна М. С. В. Н. Каразин и «дело о ремесленниках» (об истоках развития торгово-промышленного Харькова, его культуры и благоустройства) / М. С. Лапіна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2013. — № 1050: Серія: Історія. — Вип. 46. — С. 115–132.

3. Див., наприклад: Лапіна М. С. Аделунг і Каразін / М. С. Лапіна // Наук.-практ. конф., присвячена 190-річчю Харківського художнього музею: тези доп. Та повідомлень. — Х., 1995. — С. 4–6 та ін.

4. Павлова О. Г. В. Н. Каразін та розвиток художньої освіти у Харкові у першій половині XIX ст. / О. Г. Павлова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць молодих вчених. — Х., 1998. — С. 140–144.

5. Титарь В. П. К вопросу о коллекции Ф. Аделунга и «художников», присланных В. Н. Каразиным в Харьковский университет / В. П. Титарь // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 32–37.

Головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського університету Н. М. Березюк розкрила тему участі В. Н. Каразіна в заснуванні книгозбірні у структурі новоствореного вищого навчального закладу.¹ Харківський філософ В. О. Абашнік розповів про діяльність В. Н. Каразіна на початковому етапі функціонування університету та його клопоти з укомплектування професорсько-викладацького складу. Зокрема, вчений сконцентрував свою увагу на перемовинах останнього з представником німецької класичної філософії Й.-Г. Фіхте (1762–1814), погляди якого справили свого часу настільки сильний вплив на філософсько-правові переконання самого Василя Назаровича², що він навіть був готовий запросити його обійняти кафедру в Харкові (чому завадило звільнення В. Н. Каразіна з державної служби, та, відповідно відсторонення від подальшої участі у відкритті університету).³ Аспірантка Уманського державного педагогічного університету імені П. Г. Тичини О. М. Майструк (Мельникова) зосередила увагу на внеску В. Н. Каразіна у розвиток педагогічної науки, схарактеризувала висунуті ним виховні ідеї, їх історичне значення та сучасну актуальність.⁴ З позицій історії педагогіки поглянула на особистість В. Н. Каразіна і провідний науковий співробітник Житомирського державного університету імені Івана Франка Н. А. Сейко, яка провела паралелі між діяльністю

1. Березюк Н. М. В. Н. Каразин — основатель первой университетской библиотеки Украины / Н. М. Березюк // Панорама. — 1998. — № 14. — С. 14.

2. Абашнік В. А. Философско-правовые взгляды В. Н. Каразина (1773–1842) / В. А. Абашнік // Грані. — 2012. — № 6 (86). — С. 21–24.

3. Абашнік В. О. В. Н. Каразин (1773–1842) та запрошення Й. Г. Фіхте до Харкова / В. О. Абашнік // Гілея: науковий вісник. — 2012. — Вип. 60 (№ 5). — С. 418–423.

4. Див., наприклад: Майструк О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність В. Н. Каразіна / О. Майструк // Історико-педагогічний альманах. — 2011. — № 2. — С. 31–35 та ін.

В. Н. Каразіна та фундатора Кременецького ліцею Т. Чацького, висвітливши діяльність обох просвітителів у контексті освітянської добродієвості.¹

Але магістральною дослідницькою темою (особливо у переддень 200-річного ювілею Харківського університету) залишалася роль В. Н. Каразіна у заснуванні цього навчального закладу. Причому одні дослідники (А. Г. Болєбрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін та ін.) наголошували на тому, що Харківський університет був результатом ініціативи та клопотів місцевого дворянства²; інші (В. А. Свїч та ін.) переконували, що навчальний заклад став зримим втіленням пасіонарної енергії самого В. Н. Каразіна.³

Проте лунали й відмінні думки. Так, професор Харківського університету історик В. В. Кравченко у статті «Університет для України» (2005 р.)⁴, яка у дещо модифікованому вигляді була опублікована в якості розділу колективної монографії «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років» (2004 р.)⁵, наголошував на тому, що думка про можливість відкриття університету в головному місті Слобідсько-Української губернії первісно

1. Сейко Н. А. Василь Каразін і Тадеуш Чацький — фундатори вищої освіти України початку ХІХ століття / Н. А. Сейко // Вісник Житомирського державного університету. — 2004. — № 17. — С. 5–8.

2. Див., наприклад: Болєбрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болєбрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — С. 138–152 та ін.

3. Див., наприклад: Свїч В. А. В. Н. Каразін — основатель Харьковского университета / В. А. Свїч // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек ; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 77–81 та ін.

4. Кравченко В. В. Університет для України / В. В. Кравченко // Схід — Захід: іст.-культурол. зб. / за ред. В. В. Кравченка; Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських ; Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна ; Харк. держ. акад. культури. — Х.; К., 2005. — Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії. — С. 120–166.

5. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров [та ін.]. — Х.: Фоліо, 2004. — С. 16–34.

виникла у найвищих столичних колах і була пов'язана з особливостями географічного положення Харкова — на межі між Центральною Росією, Причорномор'ям та Кавказом.¹ Крім того, як стверджував В. В. Кравченко, перетворення Харкова (а, наприклад, не Києва або якогось іншого міста на підросійській території України) в університетський центр було вигідним певним державним чином (А. Чарторийському та ін.), які прагнули включити серед інших і Київську губернію до Віленського навчального округу, тобто закріпити цю територію в межах польського культурного середовища.² Тому В. Н. Каразін, на думку історика, беручи участь в університетському проєкті та виконуючи роль провідника між центральною і місцевою владою, не лише поспричинювався любов'ю до «малої Батьківщини», а й виявився корисним для реалізації інтересів окремих можновладців. Зазначимо, що така позиція значною мірою співпадає з поглядами деяких представників історичної науки США (наприклад, Дж. Флінна, див. розділ VI, підрозділ 6.2).

Аналогічну точку зору В. В. Кравченко відтворив у публіцистичному нарисі «Про Харківський університет, Василя Каразіна та провінційне суспільство» (2003 р.), який був покликаний розвінчати «легенду про те, що Харківський університет — єдиний у Російській імперії був заснований у результаті широкої громадської ініціативи».³ Історик звернув увагу і на особистість самого В. Н. Каразіна, суперечливість підходів до характеристики цього діяча та, відповідно, наяв-

1. Кравченко В. В. Університет для України / В. В. Кравченко // Схід – Захід: іст.-культурол. зб. / за ред. В. В. Кравченка; Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських ; Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна ; Харк. держ. акад. культури. — Х.; К., 2005. — Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії. — С. 142.

2. Там само. — С. 158.

3. Кравченко В. В. Про Харківський університет, Василя Каразіна та провінційне суспільство / В. Кравченко // Харків'яни. — 2003. — 9–15 січ.; 16–22 січ.; 23–29 січ.

ність низки його протилежних образів, що склалися як у фаховій літературі, так і в суспільній свідомості. При цьому автор дорікнув харківським каразінознавцям — членам «задушливого у своїй провінційності інтелектуального простору»¹ — тим, що вони «з усіх можливих інтерпретацій життя та діяльності свого відомого земляка сприймають лише ті, що нагадують життя святих»², вкотре описують напівміфічні каразінські звичаї на винахідницькому поприщі й навіть висувають ідеї «заснувати академічну премію імені В. Каразіна за досягнення в галузі науки. Цікаво, якої саме?»³, а не звертаються, наприклад, до питань, чому «суворий до жорстокості імператор Павло I помилював і пригрів цього державного злочинця, втікача, заарештованого зі зброєю в руках під час нелегального переходу кордону, хто саме сприяв його дивовижній, але ефемерній кар'єрі за часів імператора Олександра I, якою була його справжня роль у справі декабристів і т. п.»⁴

Виступ В. В. Кравченка, який з'явився до 230-річчя з дня народження В. Н. Каразіна та незадовго до університетського ювілею, викликав жваву реакцію з боку академічної громадськості. Відповіддю стала стаття під заголовком «Немає пророка у своїй вітчизні?»⁵, під якою підписалися вихованці та співробітники Харківського університету В. М. Грама,

1. Кравченко В. В. Про Харківський університет, Василя Каразіна та провінційне суспільство / В. Кравченко // Харків'яни. — 2003. — 9–15 січ.; 16–22 січ.; 23–29 січ.

2. Там само.

* На нашу думку, академічна премія імені В. Н. Каразіна могла б вручатися за досягнення в напрямку інтеграції університетської освіти й академічної науки. Це цілком відповідало би заслугам самого Василя Назаровича, який проявив себе як організатор освіти і водночас — як дослідник-експериментатор.

3. Там само.

4. Там само.

5. Немає пророка у своїй вітчизні? / О. Узбек [та ін.] // Харків'яни. — 2003. — 3–9 квіт.; 10–16 квіт.

В. А. Свіч*, О. А. Узбек та М. М. Чеботаєв. Автори звинуватили В. В. Кравченка у намаганні принизити В. Н. Каразіна та похитнути у харків'ян віру та впевненість «щодо небагатьох дійсно гідних своїх «наріжних каменів»¹, а також зауважили, що «не дозволили собі пройти повз таку «уничижительную» оцінку теоретичних і практичних доробок у галузях багатьох наук».² Відзначимо, що більшою мірою стаття-відгук була присвячена саме утвердженню за В. Н. Каразіним статусу експериментатора-новатора, а також людини, діяння якої стали поворотним моментом у розвитку всього Слобідського краю. Багато в чому це можна пояснити фаховою приналежністю авторів (В. М. Грама — біолог, В. А. Свіч — радіофізик, О. А. Узбек і М. М. Чеботаєв — фізики). Однак інші, у тому числі й «тіньові» епізоди каразінського життя, на які вказував В. В. Кравченко, залишилися непрокоментованими.

На нашу думку, деякі закиди В. В. Кравченка (як-то прагнення окремої когорти дослідників за будь яку ціну «обілити» каразінську постать та представити цього діяча як ідеальну надлюдину та ін.) можуть вважатися слухними, адже В. Н. Каразін справді був неоднозначною та неординарною особистістю, хоча саме незвичайні риси його вдачі багато в чому й обумовили масштабність реалізованих ним проєктів. Але саркастичний тон статті та постановка людини, яка була однією з ключових фігур у процесі перетворення Харкова на університетське місто, центр науки і культури, на одну дошку з «шукачами пригод, алхіміками, творцями нових утопій, держав і народів, революціонерами, змовни-

* Протягом 1993–1998 рр. В. А. Свіч обіймав посаду ректора Харківського університету.

1. Немає пророка у своїй вітчизні? / О. Узбек [та ін.] // Харків'яни. — 2003. — 3–9 квіт. ; 10–16 квіт.

2. Там само.

ками і т. п.»¹, виглядають недоречно. Більше того, вони могли сформувані у пересічного читача хибне та одностороннє уявлення про «головного героя» нарису.

Такі дії з боку університетського професора, напевне, були б небажаними, особливо беручи до уваги той факт, що перед ювілейними урочистостями, як і сто років тому, В. Н. Каразін став мішенню дошкільної та необґрунтованої критики, яка кидала тінь не лише особисто на цього діяча, але й на Харківський університет як головне його дітище. З боку харківських засобів масової інформації кілька разів спостерігалися випадки необ'єктивного висвітлення каразінської біографії², а особливого резонансу набув фільм, знятий журналістом харківського відеоканалу «Перша Столиця» В. Нестеруком у 1995 р. та повторно продемонстрований місцевим телебаченням у 2003 р. У цьому телефільмі В. Н. Каразін був представлений як розбещувач неповнолітніх, брехун та крадій чужих ідей, пройдисвіт, який не мав жодного відношення до заснування вищої школи у Харкові.³

Такі брутальні наклепи закономірно викликали в університетському середовищі різко негативну реакцію: була скликана спеціальна прес-конференція, в якій, окрім адміністрації вишу та фахових істориків, взяли участь і нащадки В. Н. Каразіна. Пізніше була оприлюднена офіційна відповідь творцям фільму⁴, котрий був названий пасквілем,

1. Кравченко В. В. Про Харківський університет, Василя Каразіна та провінційне суспільство / В. Кравченко // Харків'яни. — 2003. — 9–15 січ.; 16–22 січ.; 23–29 січ.

2. Див., наприклад: Шкляревський Г. Професійна малограмотність? Навмисний наклеп?! / Г. Шкляревський // Харківський університет. — 2001. — 28 серп. та ін.

3. Щитова К. Скандал по-харьковски: хто такої Василь Каразін / К. Щитова // Комсомольська правда в Україні. — 2003. — 12–19 дек.

4. Бакиров В. С. Василь Каразін: Новий взгляд? Старий бред! / В. С. Бакиров, Л. О. Каразіна, С. И. Посохов // Вечерний Харьков. — 2003. — 1 дек.

який порочить пам'ять великого земляка. Під час широко публічного обговорення В. Нестерук апелював до того, що не збирався навмисне кидати тінь на засновника Харківського університету, прагнув лише висвітлити маловідомі факти з його біографії, а в ході підготовки звертався до спогадів сучасників просвітителя та опублікованих досліджень (серед яких була і скандальна анонімна брошура, підписана криптонімом «И-в» (див. розділ III, підрозділ 3.2)).

Варто відзначити, що окремі автори у ситуації, що склалася, звинувачували науковців Харківського університету. Наприклад, дослідник-аматор, засновник Харківського приватного музею міської садиби А. Ф. Парамонов у 2004 р. вказував на те, що журналісти «так часто ставлять запитання скандального характеру»¹ лише через те, що професійні історики з якоїсь причини остерігаються писати серйозні дослідження, а тому представникам засобів масової інформації просто ніде шукати об'єктивної інформації. Тому А. Ф. Парамонов вирішив присвятити окремий випуск редакційного ним «Харьковского исторического альманаха» статті В. Н. Каразіна. Кілька статей у цьому журналі носили археографічний характер і являли собою публікації документів з фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО) та Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, які безпосередньо стосувалися Василя Назаровича² і родини його молодшого брата Івана Назаровича.³ Цінність джерел, уведених до наукового обігу А. Ф. Парамоновим,

1. Парамонов А. Ф. «...Он писал и пишет, под печатью тайны, как нежный сын отцу, которого обожает» / А. Ф. Парамонов // Харьковский исторический альманах. — X., 2004. — Осень-зима. — С. 4.

2. Парамонов А. Ф. В. Н. Каразин и его долги / А. Ф. Парамонов // Харьковский исторический альманах. — X., 2004. — Осень-зима. — С. 44–48.

3. Парамонов А. Ф. Иван Назарович Каразин и его семья в документах Государственного архива Харьковской области / А. Ф. Парамонов // Харьковский исторический альманах. — X., 2004. — Осень-зима. — С. 7–19.

не підлягає сумніву, але, на нашу думку, їх підбір та тематику не можна назвати неупередженими. У наведених архівних документах В. Н. Каразін постає як недалекоглядний поміщик, авантюрна й бешкетна особистість, об'єкт пильного нагляду з боку поліцейських органів тощо, але ігноруються інші, не такі сенсаційні сторони його життя. Наприклад, у ДАХО зберігаються і донині маловідомі дослідникам каразінські листи, в яких відбилися турботи їх автора про збереження пам'яток минувшини на теренах Слобідсько-Української губернії¹ та ін.

Суперечливо виглядає й аргумент А. Ф. Парамонова стосовно того, буцімто історики з якоїсь причини бояться презентувати нові результати каразінознавчих досліджень, а задовольняються розвідками, що вийшли півстоліття тому назад і раніше. Як ми вже встигли переконатися, протягом ХІХ – ХХ ст. чи не найбільше дискусій в літературі викликали питання, пов'язані із суспільно-політичними поглядами В. Н. Каразіна. З урахуванням змін у політичній кон'юнктурі, а, відповідно, й ідеологічній царині, що відбулися наприкінці ХХ ст., ця проблема потребувала перегляду, тому набула значної актуальності та все частіше стала підніматися в літературі. При цьому переважна більшість відповідних розвідок була надрукована до 2004 р. включно, тож сумлінний дослідник мав би про них знати.

Таким чином, підготовка до святкування 200-річного ювілею від дня відкриття Харківського університету сприяла приверненню уваги до постаті В. Н. Каразіна як однієї з найяскравіших фігур в історії навчального закладу, що, зрештою, призвело до розгортання дискусії в академічній

1. Засновнику Харківського університету присвячується (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна): каталог виставки / ред. Л. М. Юдіна ; уклад. О. Сафонова, О. Вовк. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — С. 31–33.

та громадській сферах. Як і сто років тому, були зафіксовані спроби дискредитувати ім'я В. Н. Каразіна, що могли мати під собою не стільки наукове, скільки політико-ідеологічне підґрунтя і були обумовлені наростанням політичної боротьби і загальною радикалізацією суспільства.

5.2. Переосмислення ролі В. Н. Каразіна в історії української науки та культури

Після 1991 р. однією з тенденцій розвитку української історіографії стала диверсифікація тематичного спектру розвідок, присвячених В. Н. Каразіну. Серед причин цього явища можна назвати зміни, що відбулися в цей час у зовнішньому середовищі, в якому розвивалася історична наука. Суспільні перетворення та методологічні трансформації вимагали від дослідників по-новому поглянути на особистість В. Н. Каразіна й оцінити його внесок у розвиток науки і культури на українських теренах з позицій сучасної науки.

Однією з тем, що найбільшою мірою цікавила українських науковців наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., стала громадська й політична діяльність В. Н. Каразіна. В цілому зафіксовано 22 публікації відповідної тематики, з них 6 вийшли друком протягом 1990-х рр., 13 – протягом 2000х рр. та 3 – з 2011 р. по 2015 р. [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Увагу традиційно привертали погляди В. Н. Каразіна на вирішення селянського питання, каразінське бачення політичного розвитку держави та пов'язана з цим проблема його взаємовідносин із колами столичної інтелігенції на межі 1810х – 1820-х рр. Як ми вже відзначали у розділі ІІІ, підрозділі 3.2, одним із предтеч цього руху може вважатися дніпропетровський історик А. Г. Болебрух, котрий ще у 1987 р. визнав В. Н. Каразіна представником консервативної ідейної течії та показав, що поширені твер-

дження щодо його антикріпосницьких переконань виглядали скоріше гіперболічно, аніж реалістично.¹

Ця лінія була в подальшому продовжена й А. В. Хрідочкіним — учнем А. Г. Болебруха. У низці своїх статей молодий дніпропетровський дослідник піднімав питання щодо історико-політичних переконань В. Н. Каразіна², його поглядів на проблему реформування кріпосного права³ тощо. Зрештою, у кандидатській дисертації на тему «Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна» (2001 р.)⁴ науковець дійшов до висновку, що більш перспективним з точки зору просвітителя був шлях незначного оновлення існуючих соціальних і політичних інститутів. Радикальні зміни державного устрою та заміну феодальних порядків на буржуазні В. Н. Каразін вважав неприйнятним, адже це, на його думку, неодмінно мало призвести до соціальної катастрофи. Разом з тим, твердив А. В. Хрідочкін, Василь Назарович не був ортодоксальним консерватором, адже хоча у його системі цінностей самодержавство, кріпацтво, дворянські привілеї і відігравали ключову роль, проте були не самоціллю, а ознаками стабільного політичного та соціального життя держави. Ті ж тези були відтворені у колективній монографії А. Г. Болебруха, С. М. Куделка та А. В. Хрідочкина «Василь Назарович Каразін (1773–1842)» (2005 р.)⁵, яка була видана з нагоди 200-річчя Харківського університету та урочисто презентована в ювілейні дні.

1. Болебрух А. Г. До характеристики світогляду В. Н. Каразіна / А. Г. Болебрух // Український історичний журнал. — 1987. — № 8. — С. 85–95.

2. Хрідочкін А. В. Историко-политические представления В. Н. Каразина / А. В. Хрідочкін // Грані. — 2001. — № 4 (18). — С. 54–58.

3. Хрідочкін А. В. Крестьянский вопрос в трактовке В. Н. Каразина / А. В. Хрідочкін // Грані. — 2001. — № 5–6 (19–20). — С. 73–76.

4. Хрідочкін А. В. Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрій Вікторович Хрідочкін. — Дніпропетровськ, 2001. — 20 с.

5. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — С. 73–118.

Зазначимо, що, незважаючи на переконливість та обґрунтованість позиції А. Г. Болебруха та А. В. Хрідочкина, їх аргументи не завжди були підтримані іншими науковцями. Наприклад, економіст, професор Львівського національного університету імені Івана Франка С. М. Злупко (1931–2006), розглядаючи суспільні переконання В. Н. Каразіна крізь призму його економічних пропозицій, був переконаний, що висунені та апробовані у Кручику проекти перетворень у сфері взаємовідносин поміщика з селянами були «оригінальним методом звільнення селян від кріпосної залежності».¹ На нашу думку, в даному випадку має місце некритичне сприйняття аргументів, що були висунені радянськими каразінознавцями апологетичного напрямку (А. Г. Слюсарським, В. І. Козловським та ін.; див. розділ IV, підрозділ 4.2). Взагалі, більш детальне знайомство з каразінознавчими публікаціями С. М. Злупка дозволяє констатувати, що оцінка діяльності В. Н. Каразіна з боку львівського науковця іноді виглядає навіть гротескно — про це свідчать оприлюднені ним постулати на кшталт: «практично жоден більш-менш помітний захід у Російській імперії перших десятиліть ХІХ століття не проводився без консультації з Василем Назаровичем Каразіним»², слобідсько-український поміщик «мав 40 патентів на наукові винаходи з найрізноманітніших ділянок науки, техніки, економіки»³ і т. п.

Погляди В. Н. Каразіна стали предметом ще одного дисертаційного дослідження, виконаного політологом з Миколаєва Н. О. Ніколаєнко. Авторка у кандидатській дисертації «Гро-

1. Злупко С. М. «Домоводство» В. Н. Каразіна — українська паралель європейських економічних концепцій / С. М. Злупко // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек ; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 91.

2. Там само. — С. 89.

3. Злупко С. М. Одним рядком про Каразіна / С. Злупко // Слобідський край. — 1996. — 5 груд.

мадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В. Н. Каразіна» (2004 р.)¹ та у низці статей аналогічної тематики², з одного боку, підтверджувала тези, вже раніше сформульовані А. В. Хрідочкіним (наприклад, вказувала на консервативні переконання В. Н. Каразіна, його прагнення до еволюційного, а не революційного перетворення державного устрою, що мали розглядатися як гарантія державної стабільності та безпеки та ін.). З іншого боку, окрім вивчення каразінських пропозицій щодо удосконалення внутрішньої політики Російської імперії, дослідниця звернулася і до зовнішньополітичних проєктів В. Н. Каразіна³, вказавши на те, що він першим на урядовому рівні виступив за створення єдиної великої слов'янської держави. Ця теза є наслідком ідеї американського дослідника Ф. Фаднера (див. розділ VI, підрозділ 6.2) та може вважатися перебільшенням, що було обґрунтовано доведено І. С. Достян (див. розділ IV, підрозділ 4.2). Втім, зазначимо, що такий самий підхід до характеристики пропозицій В. Н. Каразіна, висунених у царині зовнішньої політики, був характерним і для інших миколаївських дослідників (див., наприклад, розвідки О. М. Полухіної⁴ та ін.). Підводячи підсумок, Н. О. Ніколаєнко услід за українським діаспорним істориком І. П. Лисяком-Рудницьким (див. роз-

1. Ніколаєнко Н. О. Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В. Н. Каразіна: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Наталія Олександрівна Ніколаєнко. — Миколаїв, 2004. — 19 с.

2. Див., наприклад: Ніколаєнко Н. О. Ліберально-патріотичні погляди В. Н. Каразіна щодо перетворення Російської імперії у першій половині XIX ст. / Н. О. Ніколаєнко // Проблеми історії та сучасного стану науки української держави. — 2002. — Т. 1: Історичні дисципліни та українознавство. — С. 185–190 та ін.

3. Див., наприклад: Ніколаєнко Н. О. Питання зовнішньої політики на сторінках доповідних записок В. Н. Каразіна / Н. О. Ніколаєнко // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: зб. наук. праць. — Миколаїв; Одеса, 2003. — С. 152–155 та ін.

4. Полухіна О. М. Василь Каразін — друг просвітництва та слов'ян / О. М. Полухіна // Славянський альманах. — 2002. — № 5. — С. 14–22.

діл VI, підрозділ 6.1) відзначила, що В. Н. Каразіна по праву можна віднести до плеяди визначних представників української політичної думки, які визначалися російським ракурсом свідомості.

Незважаючи на те, що не всі висунуті Н. О. Ніколаєнко тези виглядають оригінальними з точки зору історичної науки, варто відзначити, що з історіографічної точки зору її розвідки, безперечно, мають значну цінність. Включення доробку В. Н. Каразіна до контексту політологічної науки (вперше в історії каразінознавства) та розгляд висунених ним пропозицій з позицій історії політичного процесу ще раз засвідчили багатогранність каразінської особистості та підтвердили можливість міждисциплінарного підходу до характеристики його діяльності. Результати свого дослідження Н. О. Ніколаєнко виклала у навчальному посібнику «Василь Назарович Каразін — видатний громадсько-політичний діяч, просвітител» (2003 р.)¹, який став першою і до сьогоднішнього дня єдиною спеціальною каразінознавчою науково-навчальною публікацією.

Набагато більш виваженим та оригінальним у своїх оцінках виявився доцент Харківського університету історик С. Ю. Страшнюк, який пізніше також звернув увагу на записки В. Н. Каразіна, що відносилися до зовнішньої політики Російської імперії. Вчений розглянув малодосліджений сюжет відношення В. Н. Каразіна до сербського національно-визвольного руху. У статті «Василий Каразин и Первое сербское восстание 1804–1813 гг.»² автор розгля-

1. Ніколаєнко Н. О. Василь Назарович Каразін — видатний громадсько-політичний діяч, просвітител / Н. О. Ніколаєнко. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. — 110 с.

2. Страшнюк С. Ю. Василий Каразин и первое сербское восстание 1804–1813 гг. / С. Ю. Страшнюк // Ние в науката и науката в нас: По повод на 50-годишнината на проф. д-р Петко Ст. Петков. — Велико Търново, 2013. — С. 157–170.

нув діяльність В. Н. Каразіна у більш широкому контексті балканських проблем першої половини ХІХ ст. та ретельно відстежив його участь у боротьбі сербського народу за незалежність, схарактеризував каразінські прогнози щодо подальших взаємовідносин відродженої Сербської держави та Російської імперії тощо. Разом з тим, він зупинився і на характеристиці світогляду В. Н. Каразіна, відзначивши наявність в останнього елементів імперського мислення, що, втім, було «не докором, а констатацією факту».¹

Ще одна оригінальна концепція була розроблена іншим харківським дослідником — завідувачем відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка професором І. Я. Лосієвським. На відміну від вищеперерахованих авторів, які звертали увагу на теоретичні побудови В. Н. Каразіна у царині внутрішньої та зовнішньої політики держави, харківський літературознавець сфокусував свою увагу на проблемі, яка хоча і була безпосередньо пов'язана з переконаннями В. Н. Каразіна стосовно правильних, з його точки зору, шляхів розвитку російської державності, проте включала й інші аспекти, як-то його особисті моральні якості та взаємовідносини з представниками столичних дворянських кіл на рубежі 1810-х – 1820-х рр. Ця тема раніше уже ставала об'єктом дослідження Б. С. Мейлаха, В. Г. Базанова та інших дослідників, які вказували на причетність В. Н. Каразіна до написання доносу на О. С. Пушкіна та його сприяння ухваленню рішення про висилку останнього на південь країни (див. розділ ІV, підрозділи 4.1, 4.2).

1. Страшнюк С. Ю. Василий Каразин и первое сербское восстание 1804–1813 гг. / С. Ю. Страшнюк // Ние в науката и науката в нас: По повод на 50-годишнината на проф. д-р Петко Ст. Петков. — Велико Търново, 2013. — С. 168.

І. Я. Лосієвський полемізував з представниками лєнінградської літературознавчої школи у статтях¹, на основі яких згодом опублікував монографію «Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX в.» (1993 р.).² Харківський науковець звернув увагу на особливості вдачі В. Н. Каразіна, який, будучи людиною палкою і нестриманою, щиро прагнучи принести користь своїй Вітчизні, не завжди усвідомлював той факт, що будь-яке ім'я, згадане ним в усній розмові або переписці із можновладцями, може бути розцінене як донос. Що ж стосується причетності В. Н. Каразіна до видалення О. С. Пушкіна із Петербурга, зазначав автор, то, хоча у своїх записах Василь Назарович і справді скаржився на «якогось хлопчиська Пушкіна», але ці нотатки не могли відігравати помітної ролі у вирішенні долі поета, адже стали відомі уряду вже після винесення остаточного рішення стосовно нього. Тож, як наголошував І. Я. Лосієвський, версія про те, що діяльність В. Н. Каразіна стала чи не головною причиною пушкінського заслання, не знаходить достатнього документального підтвердження, а багатьом джерелам навіть суперечить.

Таким чином, у 1990-х – 2010-х рр. політична і громадська діяльність В. Н. Каразіна стала однією з найбільш затребуваних тем у середовищі українських дослідників, які змогли переглянути й по-новому оцінити низку усталених уявлень про каразінські вчинки та їх наслідки.

Протягом досліджуваного періоду не меншою популярністю користувалися і здобутки В. Н. Каразіна на науковій ниві: нами зафіксовано 24 відповідні публікації. З них про-

1. Див., наприклад: Лосиевский И. Я. Первая ссылка Пушкина и В. Н. Каразин / И. Лосиевский // Русская литература. — 1992. — № 1. — С. 95–113 та ін.

2. Лосиевский И. Я. Русская лира с Украины: русские писатели Украины первой четверти XIX в. / И. Я. Лосиевский. — Х.: ОКО, 1993. — С. 48–60.

тягом 1991–2000 рр. вийшло друком 7 розвідок, з 2001 р. по 2010 р. — 8, з 2011 р. по 2015 р. — 9 [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Прикметою часу можна вважати те, що дослідники почали звертати увагу на внесок В. Н. Каразіна у вивчення минувшини своєї Батьківщини — як Російської імперії в цілому, так і Слобожанщини зокрема. Можна припустити, що між зростанням уваги до соціально-політичних переконань В. Н. Каразіна та його поглядів на вітчизняну історію існує кореляція, адже, як указували А. Г. Болебрух, С. М. Куделко та А. В. Хрідочкін, «історичні знання Каразін використовував як аргументацію своїх поглядів на актуальні політичні теми сучасності».¹ Зросла кількість публікацій, у яких висвітлювалися б конкретні пропозиції, висунені В. Н. Каразіним та спрямовані на збереження матеріальної культурної спадщини Слобідської України. Наприклад, доцент Харківського університету археолог В. В. Скирда вказав на те, що Василь Назарович став одним з перших, хто почав займатися дослідженнями археологічних пам'яток на Слобожанщині та зробив низку цікавих висновків щодо місцевих старожитностей (наприклад, вже у 20-х рр. XIX ст. вчений встановив, що римські монети, які були знайдені на Слобожанщині, належали I–III ст. н. е.; це датування підтверджується сучасними дослідженнями).²

Особливої популярності набула характеристика внеску В. Н. Каразіна у розвиток лісорозведення: цю тему піднімали М. Г. Курдюк — колишній директор Краснокутського, Тростянецького, Білоцерківського дендропарків³; наукові

1. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — С. 113.

2. Скирда В. В. В. Н. Каразін і археологія / В. В. Скирда // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць молодих вчених. — Х., 1998. — С. 156–159.

3. Курдюк М. Г. Співочі тераси. Піонери лісорозведення Харківщини / М. Курдюк // Лісовий і мисливський журнал. — 2012. — № 3. — С. 18–20.

співробітники Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації імені Г. М. Висоцького (м. Харків) М. М. Ведмідь¹ та Г. Б. Гладун²; Національного лісотехнічного університету (м. Львів) В. С. Бондаренко, С. А. Генсірук, О. І. Фурдичко³ та ін. Щоправда, у більшості своїй ці розвідки мали на меті скоріше нагадати професійній спільноті імена людей, які стали предтечами розвитку сучасної науки про ліс, аніж проаналізувати каразінські ініціативи з точки зору науки початку ХХІ ст.

Виключенням виглядають лише публікації харківського вченого Г. Б. Гладуна, який указав на те, що принципи ползахисного лісонасадження, запропоновані В. Н. Каразіним ще у першій половині ХІХ ст., знаходять відгук і в сучасній практиці. За свідченням науковця, аналогічні підходи покладені в основу агролісівництва — нового напрямку комерційного лісорозведення, яке нині визнане перспективною системою землекористування у світовому масштабі (у 2004 р. у США відбувся перший всесвітній з'їзд з агролісівництва).⁴ Втім, переважна більшість статей історико-наукового спрямування була оприлюднена в публіцистиці та у популярному вигляді знайомила читачів з основними отриманими раніше висновками.⁵

1. Бондаренко В. Д. Живе коріння роду / В. Д. Бондаренко, М. М. Ведмідь // Лісовий і мисливський журнал. — 1996. — № 4. — С. 45–46.

2. Гладун Г. Б. Погляд у минуле: історія степового і захисного лісорозведення / Г. Гладун // Лісовий і мисливський журнал. — 2005. — № 4. — С. 32–33.

3. Генсірук С. А. Історія лісівництва в Україні / С. А. Генсірук, О. І. Фурдичко, В. С. Бондар. — Львів: Світ, 1995. — С. 153.

4. Гладун Г. Б. Погляд у минуле: історія степового і захисного лісорозведення / Г. Гладун // Лісовий і мисливський журнал. — 2005. — № 4. — С. 33.

5. Можейко И. Прогноз по-харьковски / И. Можейко // Харьковские известия. — 2007. — 24 марта; Мызгин К. Василий Каразин: «В воображении я более предвижу...» / К. Мызгин // Слобода. — 2001. — 10 июля.

Ще однією рисою новітньої каразінознавчої історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. (як, втім, і гуманітаристики в цілому) стала переорієнтація на принципово нові підходи до вивчення ролі особистості в історичному процесі. Як ми показали у розділі I, підрозділі 1.1, вітчизняна наука почала долучатися до тенденцій, які до того уже встигли укорінитися у світовій біографістиці. Зокрема, фокус наукового пізнання поступово почав зміщуватися з висвітлення глобальних структур на проблеми мікрорівня. Особливої актуальності набула проблема дослідження персональної мікроісторії окремої особистості як поєднання фізичного, психічного і духовного начал. Поступово сформувалася думка про те, що скласти реальну картину людського буття дозволяє лише всебічне осмислення людини із усіма її достоїнствами і вадами, дослідженням генеалогії та родинних зв'язків, людських взаємовідносин, повсякденного життя, проникнення до її психології тощо.

Методологічні трансформації посприяли тому, що одним з пріоритетних завдань біографів В. Н. Каразіна наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стало намагання наблизитися до розуміння особистісного виміру буття цієї непересічної людини, що виразилося, серед іншого, і зростанням кількості опублікованих біографічних наративів герменевтичного типу. Так, кількість біографічних каразінознавчих публікацій герменевтичного типу, що вийшли друком з 1991 р. по 2015 р. (15), перевищує кількість аналогічних розвідок, опублікованих протягом усіх попередніх років (5) [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4]. Одним з питань, яке вперше після тривалої перерви почало привертати увагу науковців, було з'ясування етнічної приналежності головного натхненника відкриття Харківського університету [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Вагомий внесок у вирішення даної про-

блеми зробив іноземний член Болгарської АН, професор Харківського університету історик М. Г. Станчев. У низці своїх статей¹ він проаналізував історіографію вказаного питання, звернувся до нових, раніше невідомих архівних матеріалів та, зрештою, дійшов до висновку, що саме болгарська версія походження пращурів В. Н. Каразіна на сьогоднішній день виглядає найбільш переконливою та обґрунтованою. Разом із тим, науковець зазначав, що цей висновок є не остаточним, а сама проблема потребує подальшого опрацювання й уведення до наукового обігу нових джерел.² Можна сказати, що активізація генеалогічних досліджень роду В. Н. Каразіна з боку харківських істориків багато в чому стала можливою завдяки тісним творчим контактам з болгарськими колегами (зазначимо, що болгарська каразінознавча історіографія також тяжіє до цієї тематики, див. розділ VI, підрозділ 6.2).

Щоправда, особистістю В. Н. Каразіна цікавилися представники не лише болгарської, а й грецької діаспори. Наприклад, голова Харківського міського товариства греків «Геліос», співробітниця фізичного факультету Харківського університету О. А. Узбек виступила з низкою публікацій, в яких розкрила роль членів родини Караджі–Каразіних у національно-визвольній війні балканських народів.³ У монографії «Василь Каразін з роду Караджі» (2002 р.)⁴ вона вказувала на грецьке походження пращурів просвітителя, однак переконливих аргументів не навела.

1. Див., наприклад: Станчев М. Г. «Этнические образы» В. Н. Каразина в истории и историографии / М. Г. Станчев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2004. — № 633: Серія: Історія. — Вип. 36. — С. 28–43 та ін.

2. Там само. — С. 40.

3. Див., наприклад: Узбек Е. А. Род Караджи / Е. А. Узбек // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 66–74 та ін.

4. Узбек О. А. Василь Каразін з роду Караджі / О. А. Узбек. — Х.: Майдан, 2002. — 132 с.

Каразінську генеалогію вивчала також Н. М. Березюк. У низці своїх статей¹ вона не лише розширила генеалогічне дерево цієї родини, а й уточнила низку раніше усталених положень, віднайшла чимало нових яскравих фактів з життя її представників, причому звернула особливу увагу не на предків, а на нащадків Василя Назаровича (його дітей, онуків, а також потомків родини Каразіних по лінії І. Н. Каразіна).

До історії роду Караджі–Каразіних була прикута увага й іншої університетської дослідниці – доцента М. С. Лапіної. У монографії «Обретение новой родины (из истории рода Караджи–Каразиных)» (2008 р.)² вона головну увагу звернула на роль Православної релігії та церкви у житті представників роду Каразіних та самого Василя Назаровича. У цьому контексті потрібно відзначити, що на межі ХХ–ХХІ ст. діяння В. Н. Каразіна були високо оцінені не лише у світському, а і в церковному середовищі. Наприклад, митрополит Харківський і Богодухівський, почесний громадянин м. Харків та почесний член Харківського університету владика Никодим (1921–2011), звертаючись з посланням до пастви з нагоди 350-річчя Харкова, назвав ім'я В. Н. Каразіна у числі тих людей, хто сприяв процвітанню Слобідського краю та уславив його плодами своїх трудів.³

Чимала заслуга у дослідженні та популяризації історії роду Каразіних належить киянці Л. О. Дешко – прапрапра-

1. Див., наприклад: Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. – 2003. – № 1. – С. 58–68 та ін.

2. Лапина М. С. Обретение новой родины (из истории рода Караджи–Каразиных) / М. С. Лапина. – Х.: [б. и.], 2008. – 160 с.

3. Архіпастирське послання до 350-річного ювілею міста Харкова Митрополита Харківського і Богодухівського Никодима, Священноархімандрита Свято-Покровського чоловічого монастиря м. Харкова, 23 серпня 2004 р. // 350 років: Харків Православний / [Харківська і Богодухівська єпархія Української Православної Церкви]. – [Х.: б. в., 2004]. – С. 4.

онуці І. Н. Каразіна (молодшого брата Василя Назаровича). Вона є авторкою низки науково-популярних розвідок¹, активною пропагандисткою поширення знань про своїх пращурів. Особливої цінності доробку дослідниці надає публікація чисельних джерел з родинного архіву (листів, фотографій, усних оповідань і т. д.)², що збагачує арсенал каразінознавства та надає можливість уточнити знання у цьому напрямку.

В останні роки масив публікацій про В. Н. Каразіна вперше поповнилася спеціальними розвідками, в яких би здійснювалося вивчення індивідуальних рис особистості В. Н. Каразіна [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Наприклад, у 2015 р. найяскравіші епізоди біографії В. Н. Каразіна було співвіднесено з типологічною схемою дослідження особистості «Індикатор типів Майєрс–Бріггс» (МВТІ), котра протягом кількох останніх десятиліть залишається одним з найпопулярніших інструментів психологічної оцінки, який застосовується для вирішення багатьох прикладних задач (у т. ч. комплектування робочих груп, профорієнтації тощо). За результатами дослідження було висунуто гіпотезу про те, що за цією типологічною схемою В. Н. Каразін може бути віднесений до типу «Винахідник». Це свідчить про його непересічних хист саме до ведення науково-дослідницької й винахідницької діяльності та дає підстави припустити, що, якби він зосередився виключно на заняттях наукою, то в його особі держава і світ отримали б знаменитого вченого-новатора.³ Результати, отримані в ході виконан-

1. Див., наприклад: Дешко Л. О. П'ять поколінь Каразіних. Історична розвідка / Л. О. Дешко. — К.: [б. в.], 2012. — 24 с. та ін.

2. Див., наприклад: Дешко Л. О. Каразіни. Основа: зб. ст. / Л. О. Дешко. — К.: Видавець Андрощук П. В., 2014. — 172 с. та ін.

3. Детальніше див. Вовк О. І. До 210-річчя Харківського університету. Особистість В. Н. Каразіна: спроба психобіографічного дослідження / О. І. Вовк // Психіатрія, неврологія та медична психологія. — 2015. — Т. 2, № 1(3). — С. 131–139.

ня подібних міждисциплінарних досліджень, можуть стати ключем до розуміння мотивів діяльності та підоснови вчинків неординарної персоналії, якою, безперечно, був В. Н. Каразін.

Зазначимо, що з 2000-х рр. після майже дев'яностолітньої перерви почала спостерігатися тенденція до публікації оригінальних джерел, пов'язаних з іменем В. Н. Каразіна [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Багато в чому це було обумовлено тим, що збірник документів, укладений Д. І. Багалієм ще у 1910 р.¹, устиг стати бібліографічною рідкістю. Тому в багатьох випадках джерелознавчі публікації являли собою передруки з цього фундаментального видання, покликані полегшити доступ дослідників до тих чи інших джерел.² Проте за століття, що минуло з часу виходу збірника, в українських, російських, болгарських архівних установах було знайдено чимало нових документів, до нашого часу невідомих широкому колу дослідників, а спорадичні їх оприлюднення³, вочевидь, не могли задовольнити зрослого попиту на такого роду публікації.

Постійне збільшення кількості розвідок, у яких би розвивалися сюжети з біографії В. Н. Каразіна, викликало

1. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — XIX, 927 с.

2. Див., наприклад: Каразін В. Н. О воспитании женского пола в низших состояниях / В. Н. Каразін; вступ. ст. О. М. Майструк // Историко-педагогичний альманах. — 2013. — Вип. 1. — С. 87–89; Куделко С. М. Записка В. Н. Каразіна до видання «Отечественного архива» / С. М. Куделко // Харківський історіографічний збірник. — 2003. — Вип. 6. — С. 156–158 та ін.

3. Див., наприклад: Болебрух А. Г. Два листи В. Н. Каразіна 1820 р. / А. Г. Болебрух // Харківський історіографічний збірник. — 2003. — Вип. 6. — С. 159–163; Станчев М. Г. Нові документальні свідчення про походження Василя Каразіна / М. Станчев // Схід – Захід: іст.-культурол. зб. / за ред. В. В. Кравченка; Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських; Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна; Харк. держ. акад. культури. — Х.; К., 2005. — Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії. — С. 274–278 та ін.

необхідність їх систематизації, поширення й активного використання уміщеної в них інформації. Тому серед переліку жанрів наукових публікацій вперше за п'ятдесят років були зафіксовані бібліографічні покажчики [див. Додаток А, табл. А.2, рис. А.2]. Списки статей і записок самого В. Н. Каразіна, а також літератури про нього публікувалися як у спеціальних довідкових виданнях¹, так і у структурі академічних збірників.² Здебільшого ці покажчики були побудовані за тематичним принципом (переважна увага приділялася ролі В. Н. Каразіна у заснуванні Харківського університету³, ботанічним дослідженням членів родини Каразіних⁴ та ін.).

Проте бібліографічні переліки літератури, хоча й давали певне уявлення про стан розвитку відповідних студій в історичній ретроспективі та в актуальний момент часу, домінуючі теми публікацій, їх географічне розповсюдження і т. п., все ж таки належали до реєстраційного рівня історико-наукових праць. Тому вони, цілком природно, не могли відтворити розмаїття характеристик і суджень з приводу ролі В. Н. Каразіна в історичному процесі та науково-технічному поступі нашої держави.

1. История Харьковского университета: сист. библиогр. указ. 1805–1917 гг. Ч. 1, вып. 1 / сост. М. Г. Швалб, М. М. Красиков, С. Б. Глибицкая; библиогр. ред. Ю. Ю. Полякова. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. — С. 31–36.

2. Див., наприклад: Василь Назарович Каразін — видатний громадський діяч, просвітител, науковець: зб. наук. праць / МОН України, Укр. акад. іст. наук, Укр. акад. політичних наук, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Миколаїв. держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. — С. 21–45 та ін.

3. История Харьковского университета: сист. библиогр. указ. 1805–1917 гг. Ч. 1, вып. 1 / сост. М. Г. Швалб, М. М. Красиков, С. Б. Глибицкая; библиогр. ред. Ю. Ю. Полякова. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. — С. 31–36.

4. Грама В. М. Василь Назарович, Іван Назарович, Іван Іванович та їх акліматизаційний сад: хронол. покажч. літ. / В. М. Грама // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 130–136.

Необхідність дослідження насиченої історії вивчення життєпису цього діяча, що налічує вже понад півтора сторіччя, та характеристики сконструйованих у літературі образів стали об'єктивними причинами появи історіографічних розвідок. Одним з перших цієї проблематики торкнувся С. М. Куделко, який проаналізував участь академіка Д. І. Багалія у процесі студіювання та популяризації спадщини В. Н. Каразіна.¹ Зазначимо, що вказана тема викликала інтерес і в подальші роки, про що свідчать публікації Т. Д. Кочубей, О. М. Майструк² та ін. Крім цього, серед історіографічних публікацій, які вийшли друком протягом аналізованого відрізка часу, фіксувалися розвідки, присвячені як вивченню окремих напрямків каразінської діяльності³; так і дослідженню розвитку каразінознавства у певних соціокультурних умовах⁴.

Одночасно з цим спостерігалася поява збірників, котрі мали звести воедино повний спектр підходів та оцінок, висловлених як людьми, що знали «українського Ломоносова» особисто, так і дослідниками подальших епох. Наприклад, до 225-річчя з дня народження В. Н. Каразіна вийшла друком брошура «Василь Назарович Каразін в оцінках сучасни-

1. Куделко С. М. Д. І. Багалій як біограф В. Н. Каразіна / С. М. Куделко // Актуальні питання історії України: тези доп. перших Багаліївських читань, присвяч. 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті акад. Д. І. Багалія. — Х., 1992. — С. 10–11.

2. Кочубей Т. Д. Просвітницькі погляди Василя Каразіна в рецепції досліджень Дмитра Багалія (початок 20-х років ХХ століття) / Т. Д. Кочубей, О. М. Майструк // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини / гол. ред. М. Т. Мартинюк. — Умань, 2012. — Ч. 3. — С. 141–146.

3. Див., наприклад: Майструк О. М. Науково-просвітницькі ідеї В. Н. Каразіна та їх оцінка з боку радянських дослідників / О. Майструк // Історико-педагогічний альманах. — 2010. — № 2. — С. 32–35 та ін.

4. Див., наприклад: Вовк О. І. Василь Каразін в інтелектуальному середовищі західної української діаспори: до питання історіографічного образу / О. І. Вовк // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 17. — С. 136–139 та ін.

ків та нащадків» (1998 р.)¹, в якій було наведено цитати з документів особового походження, а також каразінознавчих статей і монографій. Науково-довідковий апарат (іменний покажчик та короткі довідки про людей, чий висловлювання були відібрані для публікації, а також стислий бібліографічний перелік присвячених В. Н. Каразіну праць) зробив цю брошуру цінною не лише з точки зору любителів, які цікавляться каразінським життєписом, але й фахівців, для яких він є об'єктом безпосереднього дослідження.

З нагоди 210-річчя Харківського університету була видана збірка «В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали» (2015 р.)². До неї увійшли статті та екстракти з найяскравіших розвідок, що стали етапними подіями у більш ніж ста сімдесятилітньому процесі вивчення біографії В. Н. Каразіна. Цінність даного збірника полягає в тому, що він дав «друге життя» багатьом публікаціям, важливим з точки зору історії вивчення каразінського життєпису, які встигли стати бібліографічною рідкістю, а тому до нинішнього часу були малодоступні для дослідників. Однак головним завданням, яке ставили перед собою укладачі, була демонстрація динаміки розвитку історіографічного процесу та роль кожної окремої розвідки в цій системі. Тому відібрані тексти, до яких додано відомості про їхніх авторів, вступні історіографічні та прикінцеві фактографічні коментарі, можуть стати у нагоді під час проведення не лише історичного, але й історіографічного дослідження.

Збірник, до якого увійшли передруки праць, написаних з 1842 по 2013 рр., завершується спеціально для цього напи-

1. Василь Назарович Каразін в оцінках сучасників та нащадків (до 225-річчя з дня народження) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова. — Х.: Бізнес Інформ, 1998. — 44 с.

2. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — 272 с.

саною ґрунтовною статтею наукового редактора даного тому, декана історичного факультету Харківського університету професора С. І. Посохова «Непонятный» versus «непонятый» В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология».¹ Незабаром ця стаття у дещо переробленому і скороченому вигляді була опублікована у московському альманасі інтелектуальної історії «Диалог со временем».² Науковець здійснив спробу деконструкції наявних точок зору та проаналізував шляхи виникнення, побутування й еволюції специфічних інтелектуальних конструкцій — історіографічних міфів³ — які супроводжували ім'я Василя Назаровича протягом усього часу вивчення його біографії. Стаття С. І. Посохова, з одного боку, узагальнила основні напрямки дискусій, які точилися навколо постаті В. Н. Каразіна, а з іншого — накреслила перспективні підходи до подальших студій.

У лютому 2016 р. О. І. Вовк захистила кандидатську дисертацію «В. Н. Каразін (1773–1842) в історико-біографічних наративах»⁴, в якій дослідила історію вивчення біографії просвітителя. Вона стисло схарактеризувала прижиттєві «іпостасі» В. Н. Каразіна, основну увагу приділивши формуванню і розвитку історіографічних образів цього історичного діяча уже після його смерті.

Необхідно відзначити, що тема увічнення пам'яті про просвітителя далеко не була вичерпана двома вищеназваними

1. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — С. 248–271.

2. Посохов С. И. «Непонятный» vs «непонятый» В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология / С. И. Посохов // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. — М., 2015. — Вып. 51. — С. 64–93.

3. Див., наприклад: Репина Л. П. Память о прошлом и история / Л. П. Репина // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л. П. Репиной. — М., 2008. — С. 10 та ін.

4. Вовк О. І. В. Н. Каразін (1773–1842) в історико-біографічних наративах: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ольга Ігорівна Вовк. — Дніпропетровськ, 2015. — 20 с.

збірниками. Більше того, за кількістю публікацій (105) вона з великим відривом випередила всі інші тематичні напрямки, склавши майже третину від усіх опублікованих за досліджуваний період праць [див. Додаток А, табл. А.3, рис. А.3]. Багато в чому така тенденція була пов'язана з комемораційною активністю університетської спільноти, адже саме у вказаний період Харківський університет як ніколи жваво почав «прив'язувати» до себе особистість свого засновника та популяризувати його і на регіональному, й на загальнодержавному рівнях.

Наприклад, у 1995 р. біля входу до Головного корпусу університету в пам'ять про В. Н. Каразіна було встановлено меморіальну дошку.¹ Через два роки подарована університетом меморіальна дошка з'явилася і на стіні Кручанської загальноосвітньої школи (Богодухівський район Харківської області). А в 1998 р. з нагоди 225-річного ювілею від дня народження просвітителя «Укрпошта» випустила конверт з оригінальною маркою та спеціальним погашенням.² Після 1999 р., коли Харківському університету було присвоєно статус національного і надано ім'я В. Н. Каразіна, процес особливо активізувався, чому сприяло наближення 200-річного ювілею вищого навчального закладу. Тож за п'ять наступних років відбулося створення одразу кількох нових «місць пам'яті»³, серед яких — меморіальні дошки, відкриті у 2002 р. на будівлі Головного корпусу Харківського університету (стара камінна була замінена новою бронзовою) та у вестибюлі Богодухівського навчально-виховного комплексу, а також погруддя В. Н. Каразіна в с. Кручик, кошти на встановлення якого

1. Памяти В. Н. Каразина // Вечерний Харьков. — 1995. — 23 мая.

2. Столбецов О. На конверте — Каразин / О. Столбецов // Вечерний Харьков. — 1998. — 5 марта.

3. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция — память / П. Нора [и др.]. — СПб., 1999. — С. 39.

були зібрані університетською громадою. Університет також брав участь у реконструкції склепу В. Н. Каразіна на старому цивільному кладовищі Миколаєва.¹

Але найбільш помітною подією можна вважати чергове переміщення харківського пам'ятника, яке відбулося у 2004 р. Потрібно зазначити, що цей меморіальний об'єкт зазнав найбільшої кількості переміщень з-поміж інших аналогічних артефактів у Харкові. Ми вважаємо слушною тезу С. І. Посохова про те, що історія його мандрів містом є наочним втіленням «зигзагів пам'яті» про В. Н. Каразіна.² Монумент, який первісно був установлений у 1907 р. в Університетському саду з боку головної вулиці Харкова — Сумської, на початку 1930-х рр. був демонтований, поступившись місцем пам'ятникові Т. Г. Шевченку. Згідно з університетськими переказами, лише диво врятувало його від переплавки в якості металобрухту.³ Після відновлення університету (1933 р.) вже наступного року був відновлений і пам'ятник, але стояв він уже на Університетській вулиці, де тоді розміщувалися корпуси Харківського університету. У повоєнний час, після того, як було прийнято рішення про передання вищому навчальному закладу колишнього Будинку проектних організацій, на нове місце переїхав і пам'ятник. Відтоді він знаходився біля торця нового університетського корпусу, що можна трактувати як відбиття половинчастості відродження університетських традицій на межі 1950-х – 1960-х рр.⁴

1. Див., наприклад: Деус О. Біля могили В. Н. Каразіна / О. Деус // Харківський університет. — 2008. — 14 жовт. та ін.

2. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — С. 269.

3. Новикова О. Здравствуй, Каразин! / О. Новикова // Харківський університет. — 2002. — 17 верес.

4. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — С. 269.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990х рр., паралельно з підйомом суспільного інтересу до особистості В. Н. Каразіна, почали лунати думки про те, що пам'ятник засновникові одного з найстаріших вищих навчальних закладів нашої країни заслуговує більш гідного місця, ніж на «університетських задвірках».¹ Зокрема, було запропоновано встановити фігуру В. Н. Каразіна біля фасаду найбільш значущого «дітища» усього його життя – Харківського університету. У нового проекту з'явилися як прихильники, так і супротивники², які вказували на те, що стилістично пам'ятник може не «вписатися» до архітектури майдану Свободи та виявиться «задавленим» колосальною конструктивістською спорудою університетського Головного корпусу. Дебати, які тривали понад десятиліття, актуалізували інтерес до історії встановлення монументу і його функціонування в міському просторі Харкова, тому відчутно зросла кількість відповідних публікацій – не лише на сторінках місцевої преси, а й у наукових часописах.³

Зрештою, остаточне рішення було прийнято, і в 2004 р. пам'ятник В. Н. Каразіну знайшов пристанище поблизу центрального входу до Головного корпусу Харківського національного університету⁴, ставши одним із символів університетських урочистих актів. У наші дні на майданчику біля нього щорічно відбувається урочисте посвячення у студенти, починається хода випускників університету, проходять святкування днів факультетів тощо.

1. Див., наприклад: Ніколаєв Є. «...Люб'язній моїй Україні» / Є. Ніколаєв // Вечірній Харків. – 1989. – 2 берез. та ін.

2. Див., наприклад: Божко В. Нове місце для пам'ятника / В. Божко // Вечірній Харків. – 1990. – 22 лют. та ін.

3. Див., наприклад: Романовський В. Пам'ятник в Харкові та дискусії довкола нього / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. – Х., 2004. – Осень–зима. – С. 20–31 та ін.

4. Див., наприклад: Новикова О. Відтепер – назавжди / О. Новикова // Харківський університет. – 2004. – 31 серп.

Втім, комемораційні практики не обмежувалися виключно розширенням переліку каразінських «пам'ятних місць»: значна роль відводилася й меморіальним заходам. Наприклад, з 2001 р. традиційна весняна студентська конференція, що проходить на історичному факультеті Харківського університету, носить назву «Каразінські читання». З 2000 р. аналогічні наукові форуми відбуваються також на факультеті іноземних мов, а з 2008 р — на хімічному факультеті. На базі університетського ліцею з 2001 р. щорічно працює обласна конференція-конкурс учнів ліцеїв та гімназій «Каразінський колоквіум».¹ У 2010 р. було засновано найвищу нагороду Харківського університету — медаль імені В. Н. Каразіна.

Протягом останніх двадцяти п'яти років відбувалися і неперіодичні заходи. Наприклад, восени 2005 р. делегація харківських дослідників взяла участь у роботі конференції «Василь Назарович Каразін — видатний громадський діяч, просвітитель, науковець», що відбулася в Миколаєві.² 19 листопада 2013 р. у приміщенні Музею історії університету відбулася науково-практична конференція до 209-ї річниці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та 240-ї річниці з дня народження В. Н. Каразіна «Харківський університет у символах, емблемах, образах». В університеті відбувалися презентації присвячених просвітителю книг.³ Організовувалися виставки літератури й архівних до-

1. Див., наприклад: Калініна А. На всеукраїнський рівень: [про проведення чергового Каразінського колоквіуму] / А. Калініна // Харківський університет. — 2012. — 24 квіт. та ін.

2. Василь Назарович Каразін — видатний громадський діяч, просвітитель, науковець: зб. наук. праць / МОН України, Укр. акад. іст. наук, Укр. акад. політичних наук, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Миколаїв. держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. — 172 с.

3. Див., наприклад: Василь Каразін — вчений і громадський діяч // Урядовий кур'єр. — 2005. — 25 листоп. та ін.

кументів: так, у лютому 2013 р. спільними зусиллями істориків Харківського університету та фахівців Державного архіву Харківської області була проведена виставка «Засновнику Харківського університету присвячується (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна)».¹

Яскравою подією університетського життя стала постановка п'єси доцента Харківського університету філолога О. П. Чугуя «Зрадлива доля»², що відбулася в листопаді 2005 р. В. Н. Каразіну присвячували вірші професор Харківського університету педагог О. А. Кобенко³, студентка О. Анохіна⁴ та ін. Була розроблена й апробована екскурсія «В. Н. Каразін у пам'ятниках та пам'ятних місцях Харкова». Університетські науковці неодноразово виступали у засобах масової інформації з доповідями і коментарями каразінознавчої тематики⁵ тощо.

З часом зростає популярність В. Н. Каразіна і серед пересічного населення. Наприклад, у 2007–2008 рр. в Харкові за ініціативи місцевої газети «Главное в жизни города и области» було проведене масштабне народне голосування «Головні харків'яни — зірки Слобожанщини», в якому взяли участь більш ніж 18 тисяч громадян. Серед п'ятдесяти найбільш шанованих слобожан, які своєю працею створили славу місцевій громаді, респонденти назвали ім'я В. Н. Каразіна.

1. Засновнику Харківського університету присвячується (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна): каталог виставки / ред. Л. М. Юдіна; уклад. О. Сафонова, О. Вовк. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — 60 с.

2. Чугуй О. П. Зрадлива доля: драма в одну дію / О. П. Чугуй. — Х.: Просвіта, 2003. — 40 с.

3. Кобенко А. А. Василий Назарович Каразин / А. А. Кобенко // Прометей: История педагогики в стихах / А. А. Кобенко. — Х., 1999. — Ч. 1. — С. 44–45.

4. Анохіна О. Слово про В. Каразіна / О. Анохіна // Харківський університет. — 2003. — 21 січ.

5. Див., наприклад: Галаур С. Доктор історичних наук Сергій Посохов: «Якби не було Каразіна, не було б і університету» / С. Галаур // Урядовий кур'єр. — 2013. — 9 лют. та ін.

За результатами голосування було висунуто ідею про створення у Харкові Алеї славетних харків'ян, яка б демонструвала історичну та сучасну значущість для суспільства досягнень визначних жителів Слобідської України.¹ У 2013 р. співробітники харківського інформаційного порталу «Status Quo» також провели опитування серед місцевих мешканців і сформуваали топ–10 видатних мешканців Харкова та Слобожанщини. В. Н. Каразін у цьому рейтингу зайняв третю сходинку, поступившись лише Г. С. Сковороді та Л. Д. Ландау.²

Варто наголосити, що В. Н. Каразін не став «провінційно-містечковим» лідером та був належним чином оцінений не лише у Харкові, але й в Україні.³ Наприклад, у 2013–2014 навчальному році було проведене опитування серед 280 студентів чотирьох факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Респондентам було поставлене завдання: «Назвіть, будь ласка, найвідоміших представників української інтелектуальної еліти, які зробили вагомий внесок у цивілізаційний розвиток українського народу». Серед найбільш знаних українських інтелектуалів київські студенти назвали В. Н. Каразіна, поставивши його до одного ряду з В. І. Вернадським, С. П. Корольовим, І. І. Мечниковим та ін.⁴ Ім'я В. Н. Каразіна разом з чотирма десятками інших визначних діячів вітчизняної історії (Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко та ін.)

1. Меморандум про створення в Харкові Алеї славетних харків'ян / Главное в жизни города и области. — 2008. — 11 окт.

2. Азаров Д. «Харьков. Люди». Итоги [Электронный ресурс] / Д. Азаров. — Режим доступа: http://www.sq.com.ua/rus/news/_obschestvo/23.08.2013/harkov_lyudi_itogi/ (дата обращения: 04.08.2015 г.). — Название с экрана.

3. Див., наприклад: Пиріг П. В. Великий учений і реформатор Василь Каразін (до 240-річчя від дня народження) / П. Пиріг // Сіверянський літопис. — 2014. — № 1–3 (115–117). — С. 184–187 та ін.

4. Воропаєва Т. Цивілізаційний потенціал українства: інтелектуальний та культурний виміри / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 17. — С. 27.

було включене і до «українського пантеону» — своєрідного реєстру «кращих синів і доньок нашої землі, завдяки яким український народ зберіг свою ідентичність, мову, культуру, не загубившись в сутінках і загравах минулого тисячоліття».¹

На користь нашого припущення свідчать і результати аналізу географічного розповсюдження каразінознавчих публікацій з середини ХІХ до початку ХХІ ст. Так, до кінця ХХ ст. абсолютними лідерами за кількістю відповідних досліджень з-поміж українських міст були Харків та Київ, а вихід присвячених В. Н. Каразіну розвідок в інших регіонах (Львів, Миколаїв, Полтава) виглядав скоріше виключенням, ніж правилом. З 1991 по 2015 рр. ситуація докорінно змінилася. Хоча провідними центрами, як і раніше, залишалися Харків та Харківська область (184 публікації) і Київ (48), статті та монографії, в яких би акцентувалася увага на ролі В. Н. Каразіна у вітчизняній історії, були надруковані також у Миколаєві (24), Умані (8), Дніпропетровську (7), Одесі (5), Львові (3), Луганську (2), Глухові (1), Житомирі (1), Мелітополі (1), Переяславі-Хмельницькому (1), Хмельницькому (1), Чернігові (1) та Ялті (1) [див. Додаток А, табл. А.5].

Переважаюча більшість пам'ятних статей вийшла друком у публіцистиці, що за традицією найчастіше було приурочено до університетських або особистих каразінських ювілеїв. Причому впадає в око той факт, що, незважаючи на урочисті приводи для написання багатьох з таких творів, серед них вперше почали зустрічатися казуальні життєписи (зростання цього типу біографічних розвідок стало однією з характерних рис вітчизняної каразінознавчої історіографії досліджуваного періоду [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4]). Публіцисти почали відкрито говорити про одруження В. Н. Каразіна

1. Сегеда С. Український пантеон / С. Сегеда. — К.: Балгія-друк, 2013. — С. 3.

з 14-літньою кріпачкою та його намагання втекти за кордон; відвертість у спілкуванні з імператором Олександром І, яка з часом переросла у настирливість; купівлю колекції гравюр та естампів, що з точки зору сучасників виглядало марнотратством; негативне ставлення до декабризму і напружені стосунки з О. С. Пушкіним¹ тощо. Спільною рисою усіх цих публікацій є відсутність у тексті емоційних негативних або позитивних ціннісно-оціночних суджень, замість яких переважно зустрічаються констатаційні твердження. Тобто вони у більшості випадків не виглядають ні пасквілями, покликаними «облити брудом» описувану особистість, ні, тим більше, «життями святих», а демонструють характеристику В. Н. Каразіна в першу чергу як живої людини, що мала як сильні, так і слабкі сторони характеру, з якими безпосередньо були пов'язані усі її життєві перипетії.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що протягом 1991–2015 рр. в Україні спостерігався справжній бум інтересу до особистості В. Н. Каразіна. Як було показано у розділах II та III, для української історіографії він завжди був першоплановою фігурою, і ця тенденція набула особливої виразності після здобуття Україною незалежності. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбулося переосмислення особистості В. Н. Каразіна та його ролі в науковому та культурному поступі держави, а сам він був визнаний одним з тих людей, що вплинули на хід історичного розвитку України.

Відповідно в українській материковій історіографії досліджуваного періоду вагомі позиції займав апологетичний

1. Див., наприклад: Губин Д. Из-за кого Пушкин не был в Харькове? / Д. Губин // Вечерний Харьков. – 2003. – 11 февр. та ін.

напряму каразінознавчих досліджень. Його представники (у першу чергу, харківські та, зокрема, університетські науковці) доклали усіх зусиль для того, щоб В. Н. Каразін зайняв належне місце у вітчизняній історії. Одночасно з цим розвивався і критичний напрямок досліджень. Частина з цих публікацій стала еволюційним продовженням дискусії, яка розгорнулася у харківському суспільстві напередодні сотої річниці заснування університету (1905 р.). Однак більшості розвідок даного напрямку була притаманна достатньо «м'яка» критика діяльності В. Н. Каразіна і прагнення до неупередженої та всебічної оцінки усіх аспектів його біографії.

Потрібно зазначити, що однією з найбільш прикметних рис українського каразінознавства кінця ХХ – початку ХХІ ст. можна вважати його переорієнтацію на висвітлення персоналістичних рис В. Н. Каразіна, намагання осмислити та зрозуміти цю особистість у всій повноті та своєрідності її вчинків. Тому можна сказати, що в руслі як апологетичного, так і критичного каразінознавчих напрямів протягом 1991–2015 рр. почав формуватися образ «живої людини» зі своїми достоїнствами і вадами, яка прожила непросте, але яскраве та цікаве життя.

РОЗДІЛ VI

ОСОБИСТІСТЬ В. Н. КАРАЗИНА В РЕЦЕПЦІЇ ЗАКОРДОННИХ ДОСЛІДНИКІВ

6.1. Постаць В. Н. Каразіна в українській та російській діаспорній літературі

Протягом ХХ – ХХІ ст. біографія В. Н. Каразіна потрапляла до поля зору не лише вітчизняних дослідників, а й істориків та публіцистів за межами нашої держави. Звісно, кількість розвідок, що вийшли друком за кордоном, є на порядок меншою порівняно з «материковою» історіографією. Наприклад, за період з 1860 р. по 2015 р. зафіксовано 560 публікацій, маркованих нами як «вітчизняні», в той час як «закордонних та діаспорних» було налічено лише 49 [див. Додаток А, табл. А.1, рис. А.1]. Багато в чому така ситуація може бути пояснена тим, що, на відміну від «материкової» України, де в цій людині часто вбачали одного з «небагатьох дійсно гідних своїх «наріжних каменів»»¹, за кордоном у більшості випадків він поставав яскравим, проте не унікальним діячем: одним зі сподвижників Олександра І (США); знаним представником одного з балканських родів, що уславив своє ім'я на освітянській ниві (Болгарія) тощо.

Крім того, слід мати на увазі, що для європейських та американських науковців доступ до літератури і джерел з каразінознавчої тематики тривалий час був обмежений. Особливо це стосується неопублікованих матеріалів, які відклалися

1. Немає пророка у своїй вітчизні? / О. Узбек [та ін.] // Харків'яни. – 2003. – 3–9 квіт.; 10–16 квіт.

у фондах харківських, московських, петербурзьких (ленінградських) та інших архівосховищ, а тому через об'єктивні причини не були доступні. Вказані чинники закономірно могли накладати відбиток на валідність досліджень та обґрунтованість висновків. Варто зазначити, що взаємна ізолюваність «материкового» й «діаспорного та закордонного» дискурсів певною мірою позначилася і на тому, що інтерпретація особистості В. Н. Каразіна у працях зарубіжних дослідників на сьогоднішній день залишається одним з відносно малодосліджених аспектів сучасної української історіографії.

Зважаючи на розмитість самого терміну «закордонна історіографія», вважаємо за доцільне розділити наявний масив публікацій на кілька груп, а саме: публікації представників емігрантських кіл, вихідців з Російської й Австро-Угорської імперій та СРСР; розвідки науковців, що представляли країни Європи і Північної Америки; дослідження сучасних російських вчених. Застосування такої градації обумовлено специфікою політичного, соціокультурного, ідеологічного середовища, яке неминуче накладало свій відбиток на формування відповідного пласту наукових досліджень. Тому, на наше переконання, зрозуміти логіку розвитку каразінознавства у кожному з виокремлених наукових дискурсів можливо лише за умови осягнення більш загального соціально-політичного контексту, в якому відбувалося становлення гуманітарних студій.

Найбільша частка з-поміж досліджуваного нами масиву публікацій, які тим чи іншим чином торкалися особистості В. Н. Каразіна, належить діаспорній історіографії. Її формування можна розглядати як складову частину більш широких процесів розвитку діаспори. Потрібно сказати, що каразінознавча проблематика піднімалася як у середовищі

російської, так і української діаспори, шляхи виникнення яких хоча і взаємопов'язані, проте мають свої специфічні риси.

Історія вимушеної еміграції з російських земель може бути простежена ще з часів Середньовіччя та Ранняго Нового часу. Найчастіше вона обумовлена політичними чи релігійними переслідуваннями, проте кількість мігрантів у цей час була досить незначною. Збільшення російських поселенців у європейських країнах спостерігалось з середини — кінця XVIII ст., що було пов'язано з виїздом молодих людей дворянського походження на навчання за кордон.¹ Масштабні переселення (насамперед, освічених людей, вихідців з дворянського стану) почали спостерігатися у XIX ст. Г. В. Жирков пов'язав цю тенденцію з розгортанням у Російській імперії процесів політизації соціального життя, що призводило до посилення боротьби правлячого режиму з інакомисленням, а тому еміграція цього періоду в цілому може бути визнана політичною.² Головний осередок переселенців з Російської імперії у перші десятиліття базувався у Парижі, а після революції 1848 р. перемістився до Лондона, який вважається «колискою» російської емігрантської журналістики.³ Процес її становлення був безпосередньо пов'язаний з іменем О. І. Герцена (1812–1870), який у 1853 р. заснував у Лондоні «Вільну російську типографію». У ній видавалися заборонені в Росії твори, переважно демократичного спрямування, а також революційна газета «Колокол» і літературний та суспільно-політичний альманах «Полярная звезда». Саме на шпальтах останнього у 1862 р. було

1. Эмиграция и репатриация в России / В. А. Ионцев [и др.]. — М.: Попечительство о нуждах российских репатриантов, 2001. — С. 9–10.

2. Журналистика русского зарубежья XIX – XX веков / под ред. Г. В. Жиркова. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. — С. 5.

3. Эмиграция и репатриация в России / В. А. Ионцев [и др.]. — М.: Попечительство о нуждах российских репатриантов, 2001. — С. 11.

надруковано статтю «Император Александр I и В. Н. Каразин»¹ (див. розділ III, підрозділ 3.1). Втім, діяння О. І. Герцена знаходили відгук не лише в емігрантському середовищі, але, насамперед, справили великий ідейний вплив на суспільну думку всередині Російської імперії, а тому його творчість традиційно розглядається як складова вітчизняної, а не закордонної історіографії. Те ж саме стосується й укладеного Г. М. Геннаді (1826–1880) покажчика «Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г.»², що вийшов у 1880 р. в Берліні, де бібліограф провів останні роки свого життя у зв'язку з сімейними обставинами.

Протягом наступних майже п'ятдесяти років ім'я В. Н. Каразіна не зустрічалося на сторінках закордонного друкованого слова (принаймні, нами жодної відповідної публікації не зафіксовано) [див. Додаток А, табл. А.5, рис. А.5]. Можна припустити, що така ситуація склалася під впливом об'єктивних умов, у яких наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. опинилася емігрантська спільнота. Починаючи з 1880-х рр. в Російській імперії було нанесено потужний удар по нелегальним видавництвам. У зв'язку з цим зарубіжна періодика була орієнтована переважно на висвітлення тогочасних російських політичних проблем та ставала рупором ідейної боротьби.³ Тому можна припустити, що публікації на історичну тематику, якщо і з'яв-

1. Герцен А. И. Император Александр I и В. Н. Каразин / А. И. Герцен // Собрание сочинений: в 30 т. / А. И. Герцен; АН СССР; ред. кол.: В. П. Волгин [и др.]. – М., 1959. – Т. 16: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1862–1863 годов. / ред. Я. Э. Эльсберг; коммент. И. М. Белявской и Э. С. Виленской. – С. 38–77.

2. Геннаді Г. Н. Каразин Василий Назарович / Г. Н. Геннаді // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г. Н. Геннаді; доп. Н. Собко. – Берлин, 1880. – Т. 2. – С. 106–107.

3. Журналистика русского зарубежья XIX – XX веков / под ред. Г. В. Жиркова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2003. – С. 121–124.

лялися у таких виданнях, то були нечисленними. Одночасно у вказаний період спостерігається збільшення не політичної, а трудової міграції¹ населення з Російської та Австро-Угорської імперій (у т. ч. з етнічних українських територій). Саме вказаний період вважається початком формування окремих української діаспори у країнах Західної Європи, а особливо Північної Америки.² Міграція кінця XIX – початку XX ст. була пов'язана з прагненням незаможних верст населення перебраться на нові місця у пошуках кращого життя. Ця хвиля емігрантів, серед яких було чимало селян, дрібних ремісників, малокваліфікованих робітників тощо, не мала достатнього потенціалу для створення оригінальної інтелектуальної продукції. Хоча вже наприкінці XIX ст. спостерігається зростання громадської ініціативи, що, зокрема, ознаменувалося появою перших друкованих органів української діаспори.³

Наступна хвиля еміграції, що прокотилася у міжвоєнний період, мала під собою не лише соціально-економічне, а й політико-ідеологічне підґрунтя, була викликана докорінними геополітичними перетвореннями, які відбулися на світовій арені після завершення Першої світової війни. Освітній рівень людей, що покинули рідні землі в цей період, був набагато вищим порівняно із попередниками. Це дало змогу переселенцям не лише швидше адаптуватись у новому соціокультурному середовищі, а й зберегти інтелектуальні традиції.⁴

1. Эмиграция и репатриация в России / В. А. Ионцев [и др.]. — М.: Попечительство о нуждах российских репатриантов, 2001. — С. 15.

2. Дьолог О. Українська діаспора: історія формування та сучасність / О. Дьолог // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 11. — С. 31.

3. Чекалюк В. В. Українська національна ідея у періодичній пресі діаспори до Другої світової війни [Електронний ресурс] / В. В. Чекалюк. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1400> (дата звернення: 15.09.2014 р.). — Назва з екрану.

4. Дьолог О. Українська діаспора: історія формування та сучасність / О. Дьолог // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 11. — С. 30–33.

У цей період у Європі вийшли друком два наукових видання, які зробили внесок у розвиток каразінознавства. Так, у 1925 р. у Празі вийшла друком брошура «К истории реакционных настроений начала XIX века. По неизданным письмам В. Н. Каразина».¹ Її автор М. М. Кноррінг (1880–1967) був вихованцем історико-філологічного відділення Московського університету та тривалий час прожив у Харкові, де обіймав посаду директора чоловічої гімназії, був гласним Харківської міської думи. В роки Громадянської війни перебрався до Сімферополя, звідки у 1920 р. й виїхав на Захід, де брав активну участь у громадському житті емігрантів: виступав з доповідями у Руському народному університеті, Франко-руському інституті, Руському педагогічному товаристві тощо.² У розпорядженні М. М. Кноррінга опинився лист В. Н. Каразіна до Олександра І, датований 15 липня 1807 р., що раніше зберігався в архіві Таврійського університету (м. Сімферополь). Дослідник навів текст цього епістолярію та, проаналізувавши його, зробив висновки стосовно політико-ідеологічних переконань В. Н. Каразіна в перші роки після звільнення з державної служби. М. М. Кноррінг указував на те, що текст листа (сумбурний, досить емоційний та позбавлений будь-яких конкретних пропозицій) міг свідчити про зміни у світоглядній системі В. Н. Каразіна, які, втім, ще не отримали якоїсь чіткої форми.³

З-під пера іншого випускника Московського університету, педагога та книгознавця, професора Українсько-

1. Кноррінг Н. Н. К истории реакционных настроений начала XIX века. По неизданным письмам В. Н. Каразина / Н. Н. Кноррінг. — Прага: [б. и.], 1925. — [12 с.].

2. Кноррінг Николай Николаевич // Российское зарубежье во Франции, 1919–2000: биогр. слов.: в 3 т. / под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской. — М., 2008. — Т. 1. — С. 698.

3. Кноррінг Н. Н. К истории реакционных настроений начала XIX века. По неизданным письмам В. Н. Каразина / Н. Н. Кноррінг. — Прага: [б. и.], 1925. — [С. 7].

го високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі С. О. Сірополка (1872–1959)¹ вийшла монографія «Історія освіти в Україні», перше видання якої було здійснене в 1937 р. Дослідник представив на суд читача ґрунтовну працю, що фактично стала першою спробою викладення цілісної картини розвитку освіти на українських теренах з часів Київської Русі до 1920 р. Важливе місце в цій книзі було відведене історії створення Харківського університету та, зокрема, участі в цьому процесі В. Н. Каразіна. Науковець навів основні найважливіші відомості з життя Василя Назаровича, зазначивши, що він «завів різні полегкості для своїх кріпаків, відкрив у себе в Кручику першу на Україні народну школу, займався різними науковими працями».² Але у розвідці С. О. Сірополка наявні окремі фактичні огріхи: наприклад, у 1840 р. посаду позаштатного помічника бібліотекаря в Харківському університеті обійняв не В. Н. Каразін, а його син Василь Васильович³; помер просвітитель не в Ялті, а у Миколаєві та ін.

Незважаючи на те, що М. М. Кноррінг та С. О. Сірополко належали до різних національних емігрантських громад (російської та української відповідно), обидва їхні дослідження носили певний відбиток історіографічної традиції, започаткованої в Російській імперії (див. розділ III, підрозділ 3.2). При цьому якщо С. О. Сірополко конструював образ Каразіна-просвітителя та до певної міри його ідеалізував, то М. М. Кноррінг в першу чергу представляв його як громадського діяча, який на початку ХІХ ст. був наближений до Олександра І. Окрім вищевказаних наукових розвідок,

1. Сірополко С. Історія освіти в Україні / ред. Ю. Вільчинський, Л. Масенко. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 11.

2. Там само. — С. 237.

3. Див.: Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. — 2003. — № 1. — С. 62.

В. Н. Каразін спорадично згадувався на сторінках української діаспорної преси¹, де його ім'я також пов'язувалося з реформою університетської освіти.

Друга світова війна спричинила чергову хвилю еміграції, що майже повністю носила політичний характер. Окрім осіб, що були вивезені на примусові роботи до Німеччини або опинилися в таборах для військовополонених та через різні причини відмовилися повертатися на батьківщину, з країни виїздили перш за все представники інтелігенції, не згодні з ідеологічними доктринами радянського устрою.² Тож до початку 1950-х рр. у країнах Західної Європи та Північної Америки утворилася потужна українська діаспора. Високий середній інтелектуальний рівень переселенців підготував ґрунт для становлення та утвердження в емігрантському середовищі наукових інституцій (Українська вільна академія наук, Наукове товариство імені Тараса Шевченка та ін.), а їхня національна самосвідомість стала каталізатором зростання інтересу до історії і культури України. Тому саме з середини ХХ ст. в українській діаспорній історіографії спостерігається розквіт українознавчих студій. Так, за підрахунками Б. І. Винара, за період з 1928 р. по 1950 р. в західних країнах можна було нарахувати лише 12 англійських дисертацій українознавчого спрямування. З 1950 р. кількість подібних досліджень почала поступово зростати, і протягом 1971–1980 рр. сягнула рекордної цифри — 153.³

Відповідно почав зростати й інтерес до постаті В. Н. Каразіна. Одним із перших згадав про нього виходець зі Львова

1. Див., наприклад: Coleman A. P. The Ukrainian Literary Renaissance / A. P. Coleman // The Ukrainian Weekly. — 1941. — 9 May та ін.

2. Дьолог О. Українська діаспора: історія формування та сучасність / О. Дьолог // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 11. — С. 31.

3. Цит. за: Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / відп. ред. Г. В. Касьянов. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 20.

Б. І. Винар (1926–2013), що в 1944 р. виїхав на Захід, простудіював курси економічної теорії в Мюнхенському університеті (ФРН) та бібліотечної справи у Денверському університеті (США) та уславився як бібліотекознавець і фахівець з економічної історії.¹ Тому діяльність В. Н. Каразіна він розглядав насамперед крізь призму господарських відносин на українських теренах у першій половині XIX ст. Скажімо, в монографії «Економічний колоніялізм в Україні» (1958 р.)², а згодом і в енциклопедичній статті, що увійшла до словникової частини «Енциклопедії українознавства»³, він долучив В. Н. Каразіна до числа людей, які усвідомлювали недоліки «протекціонстичної» та «колоніальної» російської економічної системи, тож відкрито вказували на необхідність поширення промисловості на українських землях і розвиток зовнішньої торгівлі.

Найбільш яскравим явищем в українському діаспорному каразінознавстві став вихід монографії «Василь Каразін: архітект відродження»⁴, що була приурочена до 200-літнього ювілею В. Н. Каразіна. Автор цієї розвідки Ю. А. Лавріненко (1905–1987) — літературознавець, випускник ХІНО та аспірантури Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка (м. Харків), який у 1944 р. емігрував до Західної Європи, звідки незабаром перебрався до США. На думку самого Ю. А. Лавріненка, харківський період життя справив

1. Наумова О. Особиста книжкова колекція Богдана Винара у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка / О. Наумова // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. — 2011. — Вип. 6. — С. 118.

2. Винар Б. Економічний колоніялізм в Україні / Б. Винар. — Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1958. — С. 21.

3. Винар Б. Каразін Василь / Б. Винар // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. — К., 1996. — Т. 3. — С. 958.

4. Лавріненко Ю. Василь Каразін: архітект відродження (Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження (1773–1973)). — Мюнхен: Сучасність, 1975. — 191 с.

вирішальний вплив на формування одного зі стрижневих сюжетів його наукової біографії, а саме — дослідження творчо-мистецької ментальності українців у XVIII — на початку XX ст.¹. Інтерес до постаті В. Н. Каразіна також вперше з'явився у дослідника ще під час навчання у ХІНО², і відтоді не згасав аж до останніх днів життя. Науковець, «бачачи неухважність еміграційних істориків України до такої видатної історичної постаті»³, намагався якомога активніше популяризувати його доробок серед діаспорної громадськості, зокрема, шляхом виступів у засобах масової інформації.⁴ Квінтесенцією ж його рефлексії стосовно ролі В. Н. Каразіна у духовному відродженні української нації стала вищезначена праця, жанр якої автором був визначений як «дослідний есей».

На переконання Ю. А. Лавріненка, головний натхненник заснування Харківського університету «належав до того нечисленного в нас типу українця, що свій український патріотизм органічно і постійно поєднував з європейськістю. Інтелектуально він майже суцільно був європейцем».⁵ Виходячи з цього, дослідник твердив, що В. Н. Каразін ставив перед собою вкрай амбітну мету, а саме — здійснити «європеїзацію імперії з надією відкрити цим можливість і для національної

1. Цит. за: Шестопалова Т. П. Концептний шар «Місто» в полі теоретичної свідомості Ю. Лавріненка / Т. П. Шестопалова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство. — 2009. — Вип. XXII. — С. 46.

2. Лавріненко Ю. Чорна пурга та інші спомини / Ю. Лавріненко. — [б. м.]: Сучасність, 1985. — С. 59.

3. Там само. — С. 61.

4. Луцій С. Юрій Лавріненко: [анотація фонду в архіві відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України] / С. Луцій, Д. Єсипенко // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. — 2010. — Т. 5. — С. 529.

5. Лавріненко Ю. Василь Каразин: архітект відродження (Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження (1773–1973)). — Мюнхен: Сучасність, 1975. — С. 49.

емансипації України».¹ Одним із засобів вирішення поставленого завдання мало стати відкриття в Харкові «модерного європейського університету»² шляхом «організації власної української сили — громадського руху».³ І хоча університетські клопоти особисто для В. Н. Каразіна закінчилися крахом запаморочливої кар'єри та висилкою до рідного маєтку, проте в історію України він увійшов «формально й морально визнаним провідником руху, що став одним із перших камелів у фундаментах Українського Відродження».⁴

«Есей» Ю. Лавріненка став класичною каразінознавчею працею та повністю виконав поставлене автором завдання, а саме — нагадав читачам ім'я В. Н. Каразіна, привернув увагу до перипетій його життя. Водночас захоплення дослідника особистістю «архітекта Українського Відродження» призвело до деякої переоцінки ролі цього історичного діяча й гіперболізації його можливостей та устремлінь. Більше того, така інтерпретація постаті В. Н. Каразіна суперечила висновкам, які були отримані іншими науковцями в діаспорі. Наприклад, літературознавець Ю. О. Луцький (1919–2001) був схильний вбачати у В. Н. Каразіні насамперед регіонального патріота Слобожанщини, який дбав про виведення свого рідного краю на рівень найбільш розвинутої провінції в імперії, але водночас вельми скептично ставився до ідеї розвитку окремішньої української культури та літератури.⁵

Ще більш чітко висловився історик І. П. Лисяк-Рудницький (1919–1984), який відстоював думку про те,

1. Лавріненко Ю. Василь Каразин: архітект відродження (Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження (1773–1973)). — Мюнхен: Сучасність, 1975. — С. 14.

2. Там само. — С. 49.

3. Там само. — С. 79.

4. Там само. — С. 64.

5. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / ред. рада: В. О. Шевчук [та ін.]; вст. ст. М. Рябчука. — К.: Час, 1998. — С. 73–74.

що В. Н. Каразін був регіональним патріотом своєї «малі Батьківщини» — Слобожанщини і водночас — державним патріотом Російської імперії.¹ Втім, на думку історика, це «не принижує Каразіна, що був шляхетною, світлою, заслуженою людиною та безперечно належить до українського історичного процесу».² Полеміка між І. Лисяком-Рудницьким та Ю. Лавріненком, котра розгорнулася на шпальтах мюнхенського журналу «Сучасність»³, стала ще однією подією, яка привернула увагу наукових та громадських кіл до постаті В. Н. Каразіна.

Необхідно зазначити, що протягом кількох повоєнних десятиліть ім'я просвітителя можна було побачити у дослідженнях представників не лише української, а й російської діаспори. Насамперед йдеться про монографії Л. І. Страховського (1898–1963) «Alexander I of Russia. The Man Who Defeated Napoleon» («Олександр I в Росії. Людина, що перемогла Наполеона», 1947 р.)⁴ та А. Г. Мазура (1900–1982) «The First Russian Revolution 1825: The Decembrist Movement, Its Origins, Development, and Significance» («Перша російська революція 1825 р.: декабристський рух, його витоки, розвиток та значення», 1961 р.).⁵

У біографіях науковців та у запропонованих ними розвідках можна побачити деякі спільні риси. Обидва народилися

1. Лисяк-Рудницький І. Каразін і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. — 1977. — № 11. — С. 82.

2. Там само. — С. 84.

3. Див.: Лавріненко Ю. Не — щастя з Каразином (вимушена репліка) / Ю. Лавріненко // Сучасність. — 1977. — № 11. — С. 98–101; Лисяк-Рудницький І. Каразін і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. — 1977. — № 11. — С. 78–97.

4. Strakhovsky L. I. Alexander I of Russia. The Man Who Defeated Napoleon / L. I. Strakhovsky. — New York: W. W. Norton & Company, 1947. — 302 p.

5. Mazour A. G. The First Russian Revolution 1825: The Decembrist Movement, Its Origins, Development, and Significance / A. G. Mazour. — Stanford: Stanford University Press, 1961. — 328 p.

у Російській імперії в інтелігентних родинах, у юному віці були застигнуті революцією 1917 р., не сприйняли більшовицької влади та виїхали на Захід. Навчалися в університетах Західної Європи і США, де отримали ступінь доктора історії, згодом у вищих навчальних закладах Північної Америки читали курси зі всесвітньої та російської історії, а також слов'янської філології.¹ У монографіях обох вчених В. Н. Каразін виступає не головною дійовою особою, а одним з представників оточення імператора Олександра І, який з самого початку царювання молодого монарха привернув до себе увагу таємничою анонімною запискою, проте згодом був розжалуваний і покинув Петербург² (А. Г. Мазур ще побіжно згадав про арешт В. Н. Каразіна у 1820 р. у зв'язку з повстанням Семенівського полку³). Фрагменти монографій обох дослідників фактично являють собою стислі перекази статті О. І. Герцена «Император Александр I и В. Н. Каразин»⁴, проте ці тексти носять переважно констатуючий характер (на відміну від оригіналу, де можна побачити авторські ціннісно-оціночні судження).

З 1980-х рр. інтерес до каразінознавства в інтелектуальному емігрантському середовищі почав ущухати. Розвідок, написаних представниками російської діаспори, більше за-

1. Див.: Anatoly Gregory Mazour (1900–1982): [necrology] // Russian Review. — 1982. — Vol. 41, № 3 (Jul.) — P. 362–364; Leonid Ivanovich Strakhovsky (1898–1963): [necrology] // Russian Review. — 1963. — Vol. 22, № 3. — P. 338–339.

2. Strakhovsky L. I. Alexander I of Russia. The Man Who Defeated Napoleon / L. I. Strakhovsky. — New York: W. W. Norton & Company, 1947. — P. 18–19.

3. Mazour A. G. The First Russian Revolution 1825: The Decembrist Movement, Its Origins, Development, and Significance / A. G. Mazour. — Stanford: Stanford University Press, 1961. — P. 61.

4. Герцен А. И. Император Александр I и В. Н. Каразин / А. И. Герцен // Собрание сочинений: в 30 т. / А. И. Герцен; АН СССР; ред. кол.: В. П. Волгин [и др.]. — М., 1959. — Т. 16: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1862–1863 годов. / ред. Я. Э. Эльсберг; коммент. И. М. Белявской и Э. С. Виленской. — С. 38–77.

фіксовано не було. Що ж стосується української діаспори, то тут на зміну оригінальним науковим розвідкам прийшли публіцистичні матеріали, написані громадськими діячами, які переважно не мали історичної освіти (див., наприклад, статті психолога І. В. Головінського (1927–2013)¹, лікаря Ю. Г. Мовчана* (1913–2002)² тощо), а також словникові й енциклопедичні довідки.³ У цих публікаціях автори згадували ім'я просвітителя невіддільно від історії Харківського університету та в основному повторювали висловлені Ю. А. Лавріненком тези щодо виключної ролі В. Н. Каразіна у процесі становлення української національної самосвідомості. Такий тренд спостерігався і на рубежі ХХ – ХХІ ст.⁴, навіть незважаючи на кардинальні зміни, що відбулися в цей час на світовій геополітичній арені (розвал Радянського Союзу та падіння «залізної завіси»), одним із наслідків чого стало розширення мережі комунікативних каналів між «материковими» і «діаспорними» вченими і полегшення доступу західних дослідників до архівних та опублікованих матеріалів в Україні та Росії.

Таким чином, можна сказати, що розвиток діаспорного каразінознавства тривав у нерозривному зв'язку з процесом формування самого емігрантського середовища (як україн-

1. Головінський І. Значення Харківського університету / І. Головінський // Свобода: Український щоденник. — 1990. — 21 лип.

* Ю. Г. Мовчан протягом одинадцяти років (з 1930 по 1941 рр.) мешкав у Харкові, де навчався в Українському комуністичному інституті журналістики, згодом — у Другому Харківському медичному інституті, працював у редакціях місцевих газет. З 1941 р. мешкав у Львові, а в 1944 р. виїхав на Захід [600, с. 253–254].

2. Мовчан Ю. Харківському університетові — 180 років / Ю. Мовчан // Свобода: Український щоденник. — 1985. — 10 трав.

3. Див., наприклад: Holubnychy V. State of Research History of Economic Thought, and Statistics / V. Holubnychy // Ukraine: A Concise Encyclopaedia / ed. By V. Kubijovy. — Toronto, 1988. — Vol. 2. — P. 669–689 та ін.

4. Див., наприклад: Karazyn Vasyl // Historical Dictionary of Ukraine / Z. E. Kohut [etc.]. — Lanham, 2013. — P. 250–251 та ін.

ського, так і російського). В основному представлені життєписи належать до контекстуального типу [див. Додаток А, табл. А.4, рис. А.4], в яких біографія В. Н. Каразіна виступає переважно як ілюстрація зовнішніх культурно-історичних обставин. Серед досліджень домінують ті, в яких постать В. Н. Каразіна висвітлена побіжно, стисло вписана до загального контексту, а не виступає предметом спеціального історико-біографічного пошуку. Фахова приналежність авторів є вельми строкатою, серед них переважають представники соціогуманітарного знання (літературознавці, історики, економісти та ін.); характерною рисою біографій окремих з них є безпосередній зв'язок із Харковом та Слобожанщиною, що переводить їхній інтерес до постаті головного натхненника відкриття Харківського університету в особистісну площину.

Разом з тим, аналіз змісту залучених до дослідження розвідок демонструє відмінність підходів до тлумачення постаті В. Н. Каразіна з боку російських та українських емігрантських дослідників. Так, історики, що належали до кола російської діаспори (М. М. Кноррінг, Л. І. Страховський та ін.) звертали увагу переважно на суспільно-політичну діяльність В. Н. Каразіна, розглядаючи її в контексті російської історії першої чверті XIX ст. Українська діаспорна історіографія, хоч й орієнтувалася переважно на висвітлення провітницької місії В. Н. Каразіна, була більш неоднорідною, що дозволяє розділити наявні публікації на дві групи. До першої з них можна віднести ті, автори котрих (І. П. Лисяк-Рудницький, Ю. О. Луцький та ін.) обстоюють тезу щодо поєднання у світогляді В. Н. Каразіна регіонального слобідсько-українського та загальнодержавного патріотизму. Ця точка зору в цілому корелює з тезами, що були обґрунтовані провідними каразінознавцями «материкової» України

протягом XIX та XX ст. (Д. І. Багалієм, А. Г. Слюсарським та ін.). До другої групи слід віднести розвідки, автори яких (Б. О. Балан, Ю. А. Лавріненко та ін.) бачать в особистості В. Н. Каразіна в першу чергу свідомого українця, який своєю діяльністю намагався подолати залежність України від Російської імперії та навернути її на європейський шлях розвитку. Така позиція є дискусійною та знаходить мало підтверджень у джерелах. Проте саме вона дістала значного поширення в публіцистиці та науково-довідковій літературі, тим самим справивши безпосередній вплив на формування образу В. Н. Каразіна серед широких верств української діаспорної громадськості.

6.2. Висвітлення біографії В. Н. Каразіна науковцями країн Європи та Північної Америки

Закордонні науковці поза емігрантським середовищем (представники країн Центральної Європи та Північної Америки) у своїх розвідках неодноразово вказували на В. Н. Каразіна в контексті внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії часів правління Олександра I. Одним з перших про «особистого друга молодого царя»¹ згадав чеський історик, філософ і громадський діяч Т. Г. Масарик (1850–1937) у своїй книзі «Росія та Європа» (вперше була видана в Німеччині у в 1913 р.).² Фундаментальне дослідження з російської історії, філософії та літератури, матеріали для якого автор збирав протягом кількох десятиліть, було замислене як спроба висвітлення історії Російської імперії та гострих політичних проблем, що стояли перед цією країною наприкінці XIX – на початку XX ст., крізь призму твор-

1. Масарик Т. Г. Россия и Европа / отв. ред. М. А. Абрамов. — СПб.: РХГИ, 2000. — С. 82.

2. Там само. — С. 2.

чості Ф. М. Достоевського.¹ Однією з ключових проблем, якій приділив увагу Т. Г. Масарик, стала ідея русофільського панславізму, яка, одночасно з антагоністичною їй теорією австрославізму, відчутно впливала на розвиток чеської політичної думки середини XIX – початку XX ст.²

Не дивлячись на інтерес до постаті Ф. М. Достоевського, автор досить побіжно торкнувся літературних, естетичних та філософських проблем його творчості. По суті своїй критика була політичною, а кризь аналіз доробку російського письменника Т. Г. Масарик висловив власну незгоду з програмою русофільського панславізму. Зокрема, він указував на те, що концепція приєднання слов'янства до Російської імперії не мала достатнього обґрунтування та не знаходила достатньо вагомих підвалин в історії та сьогоденні цієї країни. На думку вченого, основним гальмівним чинником у даному процесі був царизм, який не лише робив неможливою думку про допомогу слов'янським народам з боку Росії, а й заважав розвитку самої держави. Примітно, що Т. Г. Масарик підтримав першу російську революцію 1905 р., вбачаючи в ній потенціал для повалення абсолютизму, хоча не сприйняв більшовицький переворот 1917 р.³

Зважаючи на такі політичні переконання чеського науковця, вагоме місце у книзі «Росія та Європа» приділене історії російського лібералізму, в тому числі, першим рокам правління Олександра І. Увагу автора, так само як і вже згаданих вище А. Г. Мазура й Л. І. Страховського, привернув анонімний лист, переданий Олександрю І у перші дні його воцаріння на престолі. Проте російські діаспорні дослідники

1. Егорова К. Б. Т. Г. Масарик: от «русского вопроса» к «Русской акции» / К. Б. Егорова // К истории идей на Западе: «Русская идея» / под ред. В. Е. Багно и М. Э. Маликовой. — СПб., 2010. — С. 351.

2. Там само. — С. 347.

3. Там само. — С. 353.

досить абстрактно характеризували зміст цього документа, вказуючи передусім на викладені там пропозиції реформ в управлінні імперією, насамперед у сфері освіти й науки. У свою чергу, Т. Г. Масарик назвав його «планом установлення конституційної монархії»¹, який, втім, виявився нежиттєздатним та через деякий час став непотрібним, так само, як і його автор В. Н. Каразін.

Після Першої світової війни та падіння Російської імперії, відповідно краху зазнала й ідея русофільського панславізму. Але не можна сказати, що «російське питання» зникло з порядку денного новоствореної незалежної Чехословацької республіки, першим президентом якої став Т. Г. Масарик. Політичні та економічні потрясіння призвели до відтоку мігрантів з підпорядкованих Росії територій до інших країн. Велика їх частка опинилася саме у Чехословаччині завдяки програмі «Російська акція», одним з ідеологів якої став особисто Т. Г. Масарик.² Програма була розрахована не тільки на «укорінення» російських біженців у чехословацькому культурному середовищі, а й на збереження їх самобутньої науки та культури. Багато в чому така політика посприяла швидкому розвитку українських та російських гуманітарних студій в еміграції, які, зокрема, торкалися й питань каразінознавства (див. підрозділ 6.1).

Після закінчення Другої світової війни підйом історичного слов'язнознавства намітився у країнах Західної Європи та Північної Америки. З. С. Ненашева пов'язувала цю тенденцію зі зростанням міжнародного авторитету СРСР та розширенням сфери його впливу на слов'янські країни Цен-

1. Масарик Т. Г. Россия и Европа / отв. ред. М. А. Абрамов. — СПб.: РХГИ, 2000. — С. 82.

2. Егорова К. Б. Т. Г. Масарик: от «русского вопроса» к «Русской акции» / К. Б. Егорова // К истории идей на Западе: «Русская идея» / под ред. В. Е. Багно и М. Э. Маликовой. — СПб., 2010. — С. 354.

тральної та Південно-Східної Європи.¹ Починаючи з другої половини 1940-х рр. у Франції, Великобританії, США та інших державах розширилася мережа славістичних дослідницьких центрів, які часто займалися підготовкою кадрів не стільки для університетів, скільки фахівців у галузі радянознавчої експертизи для урядових організацій (в першу чергу це було характерно для США).² Відповідно західно-європейські та північноамериканські спеціалісти в основному займалися вивченням проблем нової та новітньої історії, у тому числі історії суспільних та національно-визвольних рухів, ідейно-політичного та духовного життя у слов'янських країнах і т. д., а тому особистість В. Н. Каразіна потенціально потрапляла до їхнього поля зору.

Британський історик А. Палмер, з-під пера якого вийшла низка розвідок, присвячених біографіям європейських правителів ХІХ ст., згадав про В. Н. Каразіна у монографії «Alexander I: Tsar of War and Peace» («Олександр І: цар війни та миру», 1974 р.).³ Дослідник традиційно зупинився на епізоді з анонімним листом, який був покладений на стіл молодого імператора одразу після його сходження на російський престол. А. Палмер пояснив стрімкість, з якою зміг вибудувати свою кар'єру В. Н. Каразін, розгубленістю та пригніченістю молодого монарха, який побачив у цій бентежній особистості «споріднену душу» та наблизив її до себе. Швидкість, з якою В. Н. Каразін був відсторонений від державних справ, була розтлумачена виключно як результат інтриг з боку представників найвищих урядових кіл. Таким чином, історія В. Н. Каразіна була подана як свого роду фе-

1. Ненашева З. С. Историография истории южных и западных славян / З. С. Ненашева. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — С. 235.

2. Там само. — С. 247.

3. Palmer A. Alexander I: Tsar of War and Peace / A. Palmer. — New York: Harper&Row, 1974. — 487 p.

номен, атипове явище в історії російського монаршого двору, й не більше того.

На відміну від названих нами європейських дослідників, для яких В. Н. Каразін залишався тільки однією з багатьох постатей олександрівської епохи, американські вчені присвятили йому кілька спеціальних розвідок. Так, історик із США Дж. Флінн у 1969 р. виступив на сторінках журналу «*Slavic Review*» («Слов'янський огляд») зі статтею «*V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University*» («В. Н. Каразін, дворянство та Харківський університет»)¹, у якій дослідив діяльність Василя Назаровича в апараті Міністерства народної освіти, та його роль у реформуванні системи вищої освіти в Росії. Вчений відстоював думку про те, що патріотичне прагнення В. Н. Каразіна до перетворення рідного йому Харкова на університетське місто відповідало інтересам окремих можновладців (наприклад, А. Чарторийського), а тому було підхоплене та зрештою втілене в життя. Тож відкриття Харківського університету дослідник пропонував розглядати не як особисту каразінську заслугу, а як результат співпадіння інтересів центральної влади та місцевого суспільства. На рубежі ХХ–ХХІ ст. точка зору Дж. Флінна була розвинена українським істориком В. В. Кравченком (див. розділ V, підрозділ 5.1).

Найвідомішою розвідкою в американській історіографії, де згадувалося б ім'я В. Н. Каразіна, стала монографія професора Джорджтаунського університету, спеціаліста з історії Росії Ф. Фаднера «*Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karazin to Danilevskii*» («Сімдесят років панславізму в Росії: від Каразіна до Данилевського», 1962 р.)² У цій праці автор

1. Flynn J. T. *V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University* // J. T. Flynn // *Slavic Review*. — 1969. — Vol. 28, № 2 (Jun.). — P. 209–220.

2. Fadner F. *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karazin to Danilevskii* // F. Fadner. — Washington: Georgetown University Press, 1962. — 429 p.

висвітлив шляхи розвитку ідеї об'єднання слов'ян у Росії протягом XIX ст., причому одним із зачинателів російського панславізму оголосив В. Н. Каразіна. Свою точку зору Ф. Фаднер обґрунтував, детально зупинившись на поданому В. Н. Каразіним проєкті створення слов'янської держави на Балканах під російським протекторатом, який був написаний у 1804 р. під впливом розгорнутої сербським народом національно-визвольної боротьби проти турецького поневолення. Монографія викликала жваве обговорення у середовищі західної наукової громадськості, а висунені її автором положення були прокоментовані багатьма знаними славістами і дістала високу оцінку. Так, почесний професор Мічиганського університету, спеціаліст у галузі слов'янських мов та літератур Г. В. Дьюї (1920–1992) визнавав, що це було солідне дослідження, яке спиралося на ґрунтовну документальну базу та мало всі шанси стати настільною книгою славістів.¹ Директор Слов'янського інституту при Університеті Маркетт у Мілуокі (США), президент Головної Ради Наукового товариства імені Тараса Шевченка Р. С. Смаль-Стоцький (1893–1969) також назвав монографію Ф. Фаднера прекрасною розвідкою з історії російської дипломатії. Втім, як указував рецензент, вона мала і слабкі сторони (неточність транслітерації окремих прізвищ або географічних назв без урахування специфіки російської вимови; плутанину в термінах тощо), що, втім, не применшувало її значення для американської славістики.²

1. Dewey H. W. [Review] / H. W. Dewey // *The Slavic and East European Journal*. — 1964. — Vol. 8, № 1 (Spring). — P. 99–100. — Review of the book: Fadner F. *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karazin to Danilevskii* / F. Fadner. — Washington: Georgetown University Press, 1962. — P. 100.

2. Smal-Stocky R. [Review] / R. Smal-Stocky // *The Catholic Historical Review*. — 1964. — Vol. 49, № 4. — P. 574–576. — Review of the book: Fadner F. *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karazin to Danilevskii* / F. Fadner. — Washington: Georgetown University Press, 1962. — P. 576.

Висунуті Ф. Фаднером положення знайшли відгук і в радянській історіографії, щоправда, вони були сприйняті досить критично. Московська дослідниця, історик-славист І. С. Достян (1920–2012) прокоментувала тезу американського вченого щодо наявності в Російській імперії першої половини XIX ст. «політичного панславізму», представником якого нібито був В. Н. Каразін. Авторка відзначила поверховість, яку проявив Ф. Фаднер під час аналізу поглядів російських ідеологів на проблему слов'янської єдності. На переконання І. С. Достян, хоча дослідник із Джорджтаунського університету і здійснив спробу групування російських ідеологів панславізму на «правих» і «лівих», однак у цілому підійшов до розгляду проектів об'єднання слов'янських народів, що висувалися на початку XIX ст. в Російській імперії, без урахування принципових відмінностей у їхній соціальній та політичній спрямованості, ідейних переконань їхніх авторів і т. д.¹ Втім, за даними Джонг Хі Сок, цей недолік був притаманний більшості західних розвідок, присвячених вивченню ідеї слов'янської інтеграції, що виходили друком протягом XX ст.² І. С. Достян переконувала, що В. Н. Каразін, висуваючи ідеї політичної допомоги сербському народові шляхом створення «Царства слов'ян» (держави, яка б через певний час мала об'єднати усі населені сербами землі), керувався не лише державними, але і власними інтересами. Зокрема, одним із чинників, що спонукали В. Н. Каразіна до написання відповідного проекту, стало бажання відновити чесність свого імені при дворі та отримати нове призначення, що, втім, не здійснилося. Цей факт, а також те, що після 1804 р. просвітитель біль-

1. Достян И. С. Русская общественная мысль и балканские народы от Радищева до декабристов / И. С. Достян. — М.: Наука, 1980. — С. 69–70.

2. Джонг Хи Сок. Идея славянской интеграции в российской общественно-политической мысли XIX века: автореф. дисс. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / Хи Сок Джонг. — М., 1996. — С. 3.

ше не розвивав ідею допомоги сербському народові, на думку І. С. Достян, роблять непереконливою тезу Ф. Фаднера щодо можливості долучення В. Н. Каразіна до предтеч панславізму в Російській імперії¹ (див. розділ IV, підрозділ 4.2).

Таким чином, в історіографії країн Центральної та Західної Європи і Північної Америки не склався єдиний підхід до характеристики особистості та діяльності В. Н. Каразіна. В основному він був репрезентований як історичний діяч олександрівської епохи, що прагнув до проведення реформ як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики Російської імперії, проте швидко зійшов з державної арени й не зміг втілити всі свої задуми у життя.

Більш цілісне враження справляє болгарська історіографія, в якій каразінознавчі розвідки почали систематично з'являтися з 1940х рр. [див. Додаток А, табл. А.5, рис. А.5]. Перша зафіксована нами відповідна публікація датується 40-ми рр. ХХ ст. У вказаний період болгарська історична наука перебувала на стадії свого інституційного і методологічного становлення, тому ще не мала достатньо потужного потенціалу для створення загальної концепції національної історії та написання синтетичних праць. Історики в основному бачили свою задачу в тому, щоб шукати і публікувати нові джерела, накопичувати та уточнювати факти. Тематично у центрі уваги болгарських дослідників перебувала в основному історія національного відродження, боротьби проти турецького поневолення тощо.² Необхідно відзначити, що ця ж проблематика привертала значну увагу науковців і у другій половині ХХ ст.³

1. Достян І. С. Русская общественная мысль и балканские народы от Радищева до декабристов / І. С. Достян. — М.: Наука, 1980. — С. 75–76.

2. Ненашева З. С. Историография истории южных и западных славян / З. С. Ненашева. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — С. 122.

3. Там само. — С. 134.

Відомо, що представники роду Каразіних брали безпосередню участь у національно-визвольній боротьбі болгарського народу. Наприклад, батько просвітителя Н. О. Каразін, будучи офіцером російської армії, у 1768 р. провів кілька політичних місій на Балканському півострові з тим, щоб дізнатися про настрої балканських християн напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр.¹ Онук Василя Назаровича, художник та публіцист М. М. Каразін, брав участь в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., яка завершилася звільненням Болгарії від османського іґа.² Тому не викликає здивування той факт, що у більшості випадків розвідки болгарських науковців, які вийшли друком до початку ХХІ ст., стосувалися не самого В. Н. Каразіна, а його предків та нащадків, які безпосередньо брали участь у творенні історії болгарського народу. Наприклад, у національній енциклопедії «Болгарія» (видавалася з 1978 по 1996 рр.) наявна стаття лише про Назара Олександровича Каразіна, в якій, щоправда, згадано, що цей історичний діяч, окрім інших заслуг, став батьком засновника Харківського університету.³

Зважаючи на велику роль Каразіних в історії Болгарії, ще одним важливим завданням цієї національної історіографії стало обґрунтування належності представників родини Каразіних до болгарського етносу. Складність даної задачі, яка остаточно не вирішена і до сьогоднішнього дня, полягає в тому, що члени каразінського роду (в т. ч. і сам Василь Назарович) не залишили достеменних відомостей стосовно

1. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — X., 1866. — С. 101–102.

2. Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. — 2003. — № 1. — С. 66.

3. Каразин Назар Александрович // Енциклопедия «България» / ред. кол.: В. Георгиев [и др.]. — София, 1982. — Т. 3. — С. 332.

свого етнічного походження: на сьогоднішній день в літературі існують сербська, грецька та болгарська версії. Одним з перших у болгарському каразінознавстві до цієї проблеми звернувся Д. Попов у статті «Каразиновци. Родът на Софійския владика Григорий» («Каразіни. Родина Софійського єпископа Григорія», 1941 р.), яка вже у 1942 р. була видана окремою брошурою.¹ Він здійснив детальний аналіз родоводу Каразіних та одним з перших серйозно поставив питання щодо походження Григорія Караджі, який, за переказом, став засновником цього давнього роду.

Дослідник висунув припущення про те, що Григорій Караджа був болгарином з міста Чипровці, й ототожнив його із софійським митрополитом Григорієм, який став владикою у 1692 р. Причому, на думку автора, Григорій Караджа до того, як обійняв софійську кафедру, міг бути не православним священиком, а католицьким. Своє припущення Г. Попов пояснює тим, що православний митрополит, перш ніж стати владикою, повинен був зберігати чернечий сан, а тому навряд чи міг мати сина — О. Г. Каразіна (?–1753), діда Василя Назаровича, тоді як для католицького священика це було припустимим. Крім того, католицька чипровецька громада, яка була однією з найсильніших у Болгарії, була зацікавлена в тому, щоб бачити свого ставленика керівником Софійської митрополії.² Відомо, що через деякий час владика Григорій відмовився від кафедри. Причина відставки, на думку Д. Попова, крилася саме у болгарському походженні митрополита: «його життя стало неможливим як у кордонах султанського царства, так і в атмосфері духовної влади Фенеру». Тому зрештою він «замінив свій трон владика на

1. Попов Д. Каразиновци. Родът на софійския владика Григорий / Д. Попов // Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София, 2005. — С. 231.

2. Там само. — С. 235–236.

долю політичного вигнання»¹ і подався до Росії, «обравши новою вітчизною країну, що вже відкрито виступала проти Туреччини».²

Д. Попов наводить ще один аргумент на користь своєї гіпотези. Він апелює до статті Г. П. Данилевського «Василий Назарьевич Каразин (1773–1842)» і наводить рядки зі щоденника В. Н. Каразіна, який «народився напівмертвим і був названий Богданом, а під час хрещення це ім'я було замінено Василем».³ Автор резонно зауважує, що в таких трагічних обставинах батьки не могли наректи первістка випадково, без урахування віри або традицій. Однак при цьому він називає ім'я Богдан «типово болгарським за формою»⁴ та навіть «примітно чипровецьким»⁵, зауважуючи, що так само звали й одного з видних католицьких чипровецьких духовників Петра Богдана. Д. Попов вважає, що це ж ім'я могли носити й інші знані члени чипровецької громади, тобто воно могло бути традиційним родовим ім'ям в окремих чипровецьких сім'ях.

На нашу думку, вищенаведене припущення болгарського дослідника не може вважатися абсолютно обґрунтованим. Ім'я Богдан бере свої витоки зі старослов'янської мови.⁶ Воно зустрічається не лише у Болгарії (де, до речі, більш пошире-

1. Попов Д. Каразиновци. Родът на софийския владика Григорий / Д. Попов // Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София, 2005. — С. 235.

2. Там само.

3. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 101.

4. Попов Д. Каразиновци. Родът на софийския владика Григорий / Д. Попов // Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София, 2005. — С. 238.

5. Там само.

6. Див., наприклад: Петровский Н. А. Словарь русских личных имен / спец. науч. ред. О. Д. Митрофанова. — М.: Русский язык, 1984. — С. 64 та ін.

ною є форма Божидар), а й в Україні, Росії, Білорусі, Польщі та інших слов'янських країнах, а тому його носій не може бути апріорі віднесений до якогось конкретного етносу. Варто нагадати також і те, що мати В. Н. Каразіна, Варвара Яківна, була українкою і походила з козацького роду Ковалевських, а один з її предків Іван Ковалевський міг бути довіреною особою Богдана Хмельницького. На ці факти звернув увагу український діаспорний дослідник Ю. А. Лавріненко, пояснюючи початковий вибір імені для первістка Н. О. Каразіна та В. Я. Ковалевської.¹

Висунені Д. Поповим тези на початку ХХІ ст. були прокоментовані харківським дослідником М. Г. Станчевим. Вчений був переконаний, що точка зору болгарського дослідника може розглядатися не більше як гіпотеза, адже більшість теоретичних побудов автора ґрунтуються не на документальних свідченнях, а на його власних припущеннях. М. Г. Станчев зауважує, що світське ім'я Григорія — Караджа — не зустрічається у джерелах. Не знаходить своїх підтверджень у літературі та архівних фондах і теза про російську імміграцію Григорія Караджі та його сина Олександра. Як слушно зазначає дослідник, коли б митрополит Григорій прибув до Росії, то про приїзд такого високопоставленого духовного чина було б відомо, а сам би він отримав призначення, яке б відповідало його сану. Тому, на думку науковця, питання щодо походження Григорія Караджі залишається відкритим.²

Протягом ХХ ст. лише одна брошура, опублікована болгарською мовою, була спеціально присвячена біографії

1. Лавріненко Ю. Василь Каразин: архітект відродження (Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження (1773–1973)). — Мюнхен: Сучасність, 1975. — С. 36.

2. Станчев М. Г. «Этнические образы» В. Н. Каразина в истории и историографии / М. Г. Станчев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2004. — № 633: Серія: Історія. — Вип. 36. — С. 38.

В. Н. Каразіна.¹ Її автором став учений-хімік з Харківського університету С. М. Кузьменко, тож увага дослідника була переважно спрямована на висвітлення ролі «українського Ломоносова» у розвиткові науки і техніки на теренах Російської імперії. Втім, за усіма ознаками ця публікація може бути віднесена скоріше до радянської, ніж до болгарської національної історіографії (див. розділ IV, підрозділ 4.1).

Розвідка С. М. Кузьменка демонструє, що співпраця між болгарськими та харківськими вченими у напрямку дослідження біографії В. Н. Каразіна мала місце вже у 1960-х рр. Особливо бурхливий підйом такої наукової кооперації спостерігався починаючи з 1990-х рр., що закономірним чином призвело до зростання числа відповідних публікацій [див. Додаток А, табл. А.5, рис. А.5].

Багато в чому це стало можливим завдяки діяльності професора Харківського університету, академіка Болгарської АН М. Г. Станчева (див. розділ V, підрозділ 5.2). Його наукові інтереси концентрувалися навколо вивчення генеалогії роду Караджі-Каразіних і з'ясування етнічної належності В. Н. Каразіна та його предків, і, зокрема, розробка болгарської версії. Разом з цим науковець чимало зробив для популяризації імені Василя Назаровича у Болгарії, особливо напередодні 200-річчя заснування Харківського університету.²

Найбільш яскравою подією у болгарському каразінознавстві початку ХХІ ст. став вихід редактованого М. Г. Станчевим збірника «Василий Каразин: живот и дейност» («Василь Каразін: життя та діяльність», 2005 р.). До нього увійшли

1. Кузьменко С. М. В. Н. Каразин / С. М. Кузьменко. — София: Нар. просвета, 1961. — 48 с.

2. Див., наприклад: Станчев М. Г. Васил Каразин и основаването на Харковския университет: [200 години от създаването му] / М. Станчев // Исторически преглед. — 2004. — Кн. 3–4. — С. 184–198 та ін.

статті як болгарських (Л. Димитров, А. Запрянова, Д. Мінчев та ін.), так і українських (О. А. Узбек та ін.) авторів, а також передруки низки болгарськомовних розвідок (Д. Попов та ін.), що вже встигли стати бібліографічною рідкістю, а тому були майже недоступні каразінознавцям з інших країн.¹ Окрім публікацій науково-дослідницького характеру у збірнику були оприлюднені також і нові джерела, що проливали світло на історію каразінського роду: спогади та листи членів родини Каразіних (Л. О. Дешко, Л. О. Каразіної та ін.), архівні документи, фотографії тощо. Особливий інтерес викликає стаття провідного болгарського геральдиста Хр. Дерменджиєва, який відновив герб родини Каразіних.² До збірника був доданий бібліографічний перелік каразінознавчої літератури, у т. ч. тієї, яка вийшла друком у Болгарії. Видання дістало схвальні відгуки з боку фахівців Болгарії³ та України.⁴

Таким чином, початок ХХІ ст. у болгарській історіографії ознаменувався збільшенням наукового інтересу не тільки до роду Караджі-Каразіних взагалі, а й В. Н. Каразіна зокрема. Внаслідок цього збільшилася поінформованість широкої читацької аудиторії про життя та діяння цієї історичної фігури. В. Н. Каразін дістав суспільне визнання, наочним при-

1. Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София: Акад. изд-во «Марин Дринов», 2005. — 376 с.

2. Там само. — С. 360–365.

3. Григоров Л. Монография на забравен многовековен български род: [рецензия] / Л. Григоров // Родознание. — 2005. — № 3. — С. 55–56. — Рец. на кн.: Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София: Акад. изд-во «Марин Дринов», 2005. — 376 с.

4. Куделко С. М. Василий Каразин, его предки и потомки в контексте украинской, российской и болгарской истории: [рецензия] / С. М. Куделко // Дриновський збірник. — 2007. — Т. 1. — С. 242–243. — Рец. На кн.: Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София: Акад. изд-во «Марин Дринов», 2005. — 376 с.

кладом чого можна вважати включення біографічних статей про В. Н. Каразіна до провідних сучасних болгарських енциклопедій¹, а також появу статей у публіцистиці.²

Станом на кінець ХХ ст. з-поміж усіх закордонних держав найгрунтовніша традиція вивчення біографії В. Н. Каразіна склалася у Російській Федерації. Даний сегмент зарубіжної історіографії є, напевне, найбільш близьким та відомим для українських учених. З одного боку, це обумовлено особливостями розвитку історичної науки обох країн, які протягом тривалого часу були інтегровані до єдиного інтелектуального простору спочатку Російської імперії, а потім — Радянського Союзу, тож розвиваються на єдиному методологічному ґрунті та проходять схожі еволюційні етапи. З іншого боку, географічна близькість і схожість мов дозволяли науковцям майже без перешкод здійснювати обмін найновішою літературою з досліджуваної проблематики, працювати в архівних закладах та бібліотеках, що складало всі умови для взаємовигідного наукового співробітництва. Важливу роль у розвитку каразінознавства зіграв і ширший інтерес до постаті В. Н. Каразіна з боку російської громадськості, підтвердженням чого можуть виступити відповідні біографічні статті в універсальних³ та галузевих⁴ довідково-енциклопедичних виданнях.

Російські дослідники кінця ХХ — початку ХХІ ст. продовжили започаткований попередниками підхід до висвітлення біографії В. Н. Каразіна. Тому, за виключенням поодиноких

1. Див., наприклад: Каразин Василий Назарович // Съвременна българска енциклопедия / ред. кол.: И. Габеров [и др.]. — София, 1994. — Т. 2. — С. 547 та ін.

2. Георгиев Л. Българин основава Харковския университет / Л. Георгиев // Дума. — 2005. — 29 януари.

3. Каразин Василий Назарович // Большая Российская энциклопедия / отв. ред. С. Л. Кравец. — М., 2005. — Т. 13. — С. 125.

4. Григорьев Р. Г. Каразин Василий Назарович / Р. Г. Григорьев // Русские писатели. 1800–1917: биограф. словарь / гл. ред. П. А. Николаев. — М., 1992. — Т. 2. — С. 466–468.

науково-популярних статей, в яких мова йшла про діяльність Василя Назаровича у структурі державного апарату на початку XIX ст.¹ або про його експерименти у природничих та технічних науках², науковці в першу чергу розробляли проблеми, пов'язані з роллю В. Н. Каразіна у суспільному житті Російської імперії.³

Особливо слід відмітити внесок Ю. Є. Грачової, яка у 2008 р. захистила в Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова кандидатську дисертацію на тему: «Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России I трети XIX века».⁴ У дисертаційному дослідженні, а також низці статей, де були викладені його основні положення⁵, авторка здійснила спробу дати різнопланову характеристику В. Н. Каразіна та визначити особливості світогляду цього історичного діяча. Беззаперечною заслугою московської дослідниці треба визнати скрупульозну обробку фондів московських (ГАРФ, РГВИА та ін.) та петербурзьких (Архів «Пушкінського Дому», Відділ рукописів РНБ та ін.) архівосховищ. Це дозволило їй, спираючись на солідну документальну базу, уточнити наявні погляди на особистість В. Н. Каразіна та його роль в історії Російської імперії.

1. Долгих А. Н. Ходивший на две стороны: Василий Каразин и его карьера / А. Н. Долгих // Родина. — 2008. — № 11. — С. 58–60.

2. Прядильщиков Г. Этот удивительный Каразин / Г. Прядильщиков // Техника молодежи. — 1992. — № 11. — С. 60.

3. Див., наприклад: Николаенко П. Д. Как невиновный В. Н. Каразин по высочайшему повелению оказался в Шлиссельбургской крепости / П. Д. Николаенко // Клио. — 2012. — № 1 (61). — С. 112–115 та ін.

4. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России I трети XIX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Юлия Евгеньевна Грачева. — М., 2008. — 26 с.

5. Див., наприклад: Грачева Ю. Е. Из истории общественно-политической жизни России: В. Н. Каразин в 1820 г. / Ю. Е. Грачева // Вестник Московского университета. Серия 8: История. — 2008. — № 1. — С. 42–54 та ін.

Авторці вдалося виважено і виразно продемонструвати суперечливість та навіть парадоксальність каразінської натури. В. Н. Каразін у дослідженні Ю. Є. Грачової представлений як «один з головних провідників реформ народної освіти в Росії початку ХІХ ст.»¹, енергійний організатор, завдяки клопотам якого було відкрито Харківський університет — і одночасно нестримана особистість, що широко користувалася довірою до себе з боку молодого імператора Олександра І, чим постійно налаштовувала проти себе оточуючих і в результаті стала жертвою бюрократичних інтриг; діяч, який у юності захоплювався ідеями Французької революції й виношував ідеї щодо звільнення селян — а у зрілому віці став відвертим консерватором, переконаним прибічником збереження кріпосного ладу, який у ліквідації «привілейованого становища дворянства» вбачав «неминуче падіння самодержавства та загибель самої російської державності»²; непересічний винахідник і невтомний експериментатор, який поклав усі зусилля на розвиток вітчизняної науки й укріплення економічного становища південних губерній Російської імперії — однак цієї мети «не досяг навіть частково».³

На основі свого дисертаційного дослідження Ю. Є. Грачова через кілька років видала монографію «"Позвольте мне быть полезным!". Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России пер-

1. Грачева Ю. Е. В. Н. Каразин на службе в Министерстве народного просвещения (1802–1804) / Ю. Е. Грачева // XVI ежегодная Богословская конф. ПСТГУ [9–11 окт. 2005 г. и 26–28 янв. 2006 г.] / [гл. ред. протоиерей В. Воробьев]. — М., 2006. — Т. 2. — С. 219.

2. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин и петербургское общество на рубеже 1810–1820 гг. ХІХ в. / Ю. Е. Грачева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. — 2008. — №1 (26). — С. 41.

3. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России I трети ХІХ века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Юлия Евгеньевна Грачева. — М., 2008. — С. 25.

вой трети XIX в.» (2012 р.)¹, яка була схвально сприйнята не лише в російському, але і в українському науковому середовищі² та справедливо визнана «першою ґрунтовною роботою про Каразіна у сучасній російській історіографії».³

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що зарубіжна каразінознавча література являє собою не надто обширний і водночас достатньо еkleктичний масив публікацій. Підходи до висвітлення особистості головного натхненника заснування Харківського університету, які склалися в різних країнах світу, відрізнялися неоднорідністю. Далеко не в усіх випадках можна вести мову про наявність у різних національних історіографіях цілісних каразінознавчих напрямів, сформованість оригінальних образів В. Н. Каразіна. Наприклад, для науковців з Великобританії, Німеччини, Чехії, США він, цілком очевидно, так і залишився не надто відомою фігурою — всього лише одним з багатьох придворних діячів у перші роки правління Олександра I, який у переважній більшості випадків навіть не заслужив окремішнього життєпису. Примітно, що сукупність публікацій, вироблених у російському діаспорному середовищі, має аналогічні характеристики.

Масив болгарської каразінознавчої літератури справляє враження більш монолітного та структурованого, про-

1. Грачева Ю. Е. «Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в. / Ю. Е. Грачева. — М.: Изд-во ПСТГУ, 2012. — 183 с.

2. Посохов С. И. [Рецензия] / С. И. Посохов // Вестник ПСТГУ. Серия: История. История Русской Православной Церкви. — 2012. — № 1 (44). — С. 135–136. — Рец. на кн.: Грачева Ю. Е. «Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в. / Ю. Е. Грачева. — М.: Изд-во ПСТГУ, 2012. — 183 с.

3. Там само. — С. 136.

те і тут ми не знаходимо зрілого історіографічного образу. Причиною цього можна назвати той факт, що дослідники з Болгарії більшою мірою цікавилися історією родини Каразіних, яка мала балканське коріння, а її представники брали безпосередню участь у вирішальних епізодах національної історії. Тож В. Н. Каразін найчастіше згадувався як один з талановитих представників не менш достойного давнього болгарського роду. Тенденція ж до написання спеціальних розвідок, присвячених В. Н. Каразіну, що особливо чітко проявилася на початку ХХІ ст., була безпосередньо пов'язана з діяльністю харківських науковців, тож ці публікації мають риси української материкової історіографії.

Сучасна російська історіографія продовжила курс, який був закладений ще у 1960-х – 1980-х рр. у Радянському Союзі. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. російські дослідники дотримувалися «середньої лінії» у висвітленні діяльності В. Н. Каразіна, не ідеалізуючи і не демонізуючи його. Каразін був представлений як бентежна й неспокійна особистість, породжена не менш суперечливою епохою, що дає підстави говорити про наявність історіографічного образу «людина свого часу».

Постать В. Н. Каразіна знайшла найбільш яскраве висвітлення у середовищі західної української діаспори. Аналіз наявних публікацій дозволяє сказати, що українські дослідники в екзилі долучилися до розвитку апологетичного напрямку каразінознавства. Найбільш поширеним образом Каразіна, сконструйованим у діаспорній історіографії, може вважатися образ свідомого українського патріота і духовного провідника нації.

ВИСНОВКИ

Сучасна біографістика може бути визнана галуззю знань, яка динамічно розвивається й активно шукає шляхів свого подальшого руху. Наочним проявом цього процесу може вважатися трансформація концептуальних підвалів біографістики, що нині спостерігається у вітчизняному історіописанні. Змінюються підходи та стандарти до написання творів історико-біографічного характеру, що вимагає від дослідників вирішення низки теоретико-методологічних питань. Серед них можна назвати такі, як осмислення ролі біографістики у системі соціогуманітарного знання та її міждисциплінарних зв'язків; співвідношення між екзистенціальним виміром буття особистості й соціокультурним контекстом, у якому їй доводиться жити і творити; взаємодія «головного героя» життєпису й біографа та пов'язане з цим питання етики біографічного дослідження; визначення «масштабу» конкретної людини в історичному процесі; розробка схем класифікації і типологізації біографічних творів.

Додатковій актуалізації вказаних питань сприяє невпинне кількісне зростання публікацій біографічного характеру, створених не лише професійними істориками, філософами, літераторами, психологами, соціологами, політологами та представниками інших сфер знання, а й аматорами. Зважаючи на сказане, історіографічний аспект дослідження історико-біографічних творів також виступає перспективним напрямком сучасної історичної науки. Цілком очевидною видається необхідність осмислення й упорядкування накопиченого масиву біографічної інформації, його аналіз

та оцінка, співвіднесення з результатами розвитку на попередніх етапах. Проведення такого дослідження може не лише збагатити теорію та історію біографістики, а й виявити перспективні шляхи її подальшого поступу.

У ході виконання дослідження було реконструйовано процес вивчення життєпису знаного діяча вітчизняної історії, науки та культури В. Н. Каразіна (1773–1842), що розпочався у середині XIX ст. і триває до сьогоднішнього дня. Одним з головних інструментів, якими користувалася авторка під час виконання дослідження, стала електронна база даних, що включила каразінознавчі публікації (609 позицій), оприлюднені в Україні та за кордоном протягом 1860–2015 рр. На основі аналізу бази даних було сформовано таблиці й побудовано графіки, які дають наочне уявлення про темпоральну динаміку трансформацій каразінознавчих досліджень у стильовому, жанровому, тематичному, типологічному й географічному зрізах. Подальше поєднання кількісного аналізу з якісним дозволило з'ясувати причини цих трансформацій і показати історію дослідження життєпису В. Н. Каразіна у розмаїтті причино-наслідкових зв'язків.

Всебічне вивчення наявного масиву публікацій, які тим чи іншим чином торкаються різноманітних аспектів життя й діяльності В. Н. Каразіна або увічнення пам'яті про цю людину, дозволило розробити періодизацію процесу вивчення біографії В. Н. Каразіна. В історії дослідження біографії В. Н. Каразіна виділено три періоди: I. середина XIX – початок XX ст.; II. 20-ті – 80-ті рр. XX ст.; III. кінець XX – початок XXI ст., кожен з яких складається з низки етапів. Запропонована періодизація дала змогу в динаміці простежити процес розвитку каразінознавчих студій, вписавши їх до більш загального контексту розвитку науки і суспільства середини XIX – початку XXI ст.

Було з'ясовано, що протягом усього часу існування каразінознавства в літературі простежуються два магістральні контроверсійні напрями висвітлення життєпису В. Н. Каразіна, які дістали умовні назви «апологетичний» і «критичний», які фундується на прижиттєвих образах В. Н. Каразіна. Для розвідок, котрі можуть бути віднесені до апологетичного напрямку, характерне акцентування уваги на заслугах В. Н. Каразіна перед державою та уславлення цієї людини. Для публікацій критичного напрямку притаманні більш жорсткі, подекуди навіть радикально негативні оцінки ролі та місця В. Н. Каразіна в історії України зокрема та Російської імперії в цілому. Можна припустити, що така дихотомія бере свої витoki ще з прижиттєвого суперечливого іміджу В. Н. Каразіна, який завдяки своєму постійному прагненню до реформаторства не лише здобував прихильників і друзів, а й наживав недоброзичливців і навіть відвертих ворогів. Апологетичний і критичний напрями вибудувалися паралельно і в різні періоди знаходили більшу або меншу кількість спільних «точок дотику». При цьому апологетичний напрям знаходив більше прихильників в умовах, коли В. Н. Каразін виступав «першоплановою» історичною постаттю, а критичний — коли ця особистість відходила в історичному процесі на фоновий план.

В українській історіографії протягом усього досліджуваного відрізка часу послідовно розвивався перш за все апологетичний напрям каразінознавства, в руслі якого історіографічний образ В. Н. Каразіна зазнав низки видозмін. «Пікові точки» інтересу до цієї особистості співпадали з ювілейними датами Харківського університету (100-річчя, що було відзначене у 1905 р.; 150-річчя, святкування якого відбулося у 1955 р.; та 200-річчя, яке припало на 2005 р.). Наприкінці XIX – на початку XX ст. у літературі був сконструйований

образ Каразіна — просвітителя, метою життя якого було поширення освіти серед усіх прошарків населення, а головною заслугою стала безпосередня участь у заснуванні Харківського університету. До середини ХХ ст. він трансформувався і перетворився на образ Каразіна — науковця-новатора, який особисто постраждав від свавілля царату, а тому, окрім клопотів з організації науки та освіти, ще й активно виступав за скасування кріпосного ладу. У 80-х рр. ХХ ст. в українській історіографії були переглянуті деякі оцінки діяльності цього історичного діяча і спростовані тези щодо його антикріпосницького світогляду. На цьому етапі можна говорити про формування образу Каразіна — «представника своєї епохи», що була такою ж мінливою і суперечливою, як і він сам. В кінці ХХ — на початку ХХІ ст. отримав нове життя образ Каразіна — просвітителя, «батька-засновника» Харківського університету. Особливий акцент в цей час робився на ключовій ролі В. Н. Каразіна у розвитку української освіти, науки і культури, що дозволило йому зайняти почесне місце у когорті найбільш відомих і шанованих діячів вітчизняної історії. Гіперболізованим варіантом такого трактування можна вважати підхід, що склався в історіографії західної української діаспори, представники якої репрезентували образ Каразіна — свідомого українського патріота, духовного провідника нації. На початку ХХІ ст. також зросла увага до особистісного виміру буття В. Н. Каразіна, що дало початок формуванню образу «живої людини», котра, так само як і всі інші люди, мала свої достоїнства і недоліки.

Для російської історіографії протягом усього аналізованого відтинку часу була характерна розробка насамперед критичного напрямку каразінознавства, в межах якого інтерпретація постаті В. Н. Каразіна також не була статичною. У період кінця ХІХ — початку ХХ ст. домінував образ

Каразіна — консервативно налаштованого громадського діяча, який був переконаним прихильником монархії та стояв на позиціях збереження кріпосного ладу. У 30-х рр. ХХ ст. це трактування ще більш загострилося, тож у наукових публікаціях відбився образ Каразіна — реакціонера-радикала, відвертого супротивника декабристського руху, донощика й особистого ворога багатьох прогресивно налаштованих діячів, у тому числі й О. С. Пушкіна. У 1950-х — 1960-х рр. оцінки дещо пом'якшилися, що призвело до формування образу Каразіна — консерватора зі специфічним світоглядом, який, з одного боку, був нерозбірливим у виборі засобів впливу, а з іншого — щиро вболівав за долю своєї Батьківщини. Протягом наступних кількох десятиліть відбувалося поступове зближення критичного каразінознавчого напрямку з апологетичним. Врешті-решт це призвело до створення компромісного образу Каразіна — небайдужої «людини свого часу», трансляція якого продовжується у російській історіографії й сьогодні.

Варто зазначити, що схарактеризовані вище образи В. Н. Каразіна, які склалися в українській та російській історіографіях, закріплювалися не лише в академічній, але і в масовій історичній свідомості. Щоправда, це відбувалося з певним хронологічним лагом, тривалість якого з плином часу демонструвала стабільну тенденцію до зменшення.

В історіографіях інших країн світу (Болгарія, США, Чехія тощо), а також російській діаспорній історіографії на сьогоднішній день відсутні цілісні каразінознавчі напрями і, відповідно, не спостерігаються сформовані образи В. Н. Каразіна. На нашу думку, найбільш зрілою з цієї точки зору виглядає болгарська історіографія, котра розглядає біографію В. Н. Каразіна в контексті історії знаного дворянського роду, який, вірогідно, мав болгарське коріння. Можна припустити,

що з плином часу болгарське фахове співтовариство ще міцніше «закріпить» цю постать у національній історіографії, і це зрештою посприє виробленню її окремішнього образу. Що ж стосується американських, британських, чеських та інших дослідників, то для них В. Н. Каразін був і залишається другорядною і малопримітною історичною фігурою Російської імперії першої половини ХІХ ст., тож у перспективі каразінознавча історіографія в цих країнах навряд чи зазнає якісних змін.

В українській історіографії, навпаки, рівень інтересу до постаті В. Н. Каразіна, цілком очевидно, буде залишатися стабільно високим. На нашу думку, перспективним напрямком майбутніх досліджень можуть виявитися психобіографічні розвідки, результати яких могли б дати ключі до кращого розуміння мотивів діяльності та підоснови вчинків цієї неординарної особистості. Ще одним аспектом каразінознавства, який потребує додаткової уваги, може бути визнане вивчення науково-дослідницького доробку В. Н. Каразіна та його оцінка з позицій науки початку ХХІ ст. Вказана проблематика востаннє піддавалася серйозному історико-науковому аналізу понад шість десятиліть тому, тож потребує уточнення і концептуального переосмислення. Нарешті, третім актуальним завданням сучасного каразінознавства варто визнати потребу в перевидання розширеного і доповненого зібрання листів, записок і творів В. Н. Каразіна, текстуально опрацьованих та забезпечених науковими коментарями. Можна сподіватися, що реалізація вищезначених заходів дозволить наочніше продемонструвати масштаб постаті В. Н. Каразіна і сприятиме кращому розумінню ролі та значення цієї непересічної індивідуальності в історії вітчизняної науки та культури.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашник В. А. Философско-правовые взгляды В. Н. Каразина (1773–1842) / В. А. Абашник // Грані. — 2012. — № 6 (86). — С. 21–24.
2. Абашнік В. О. В. Н. Каразін (1773–1842) та запрошення Й. Г. Фіхте до Харкова / В. О. Абашнік // Гілея: науковий вісник. — 2012. — Вип. 60 (№ 5). — С. 418–423.
3. Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я. В. Абрамов. — СПб.: Тип. Товарищ. «Обществ. польза», 1891. — 96 с.
4. Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классика жанра в истории жанра / С. С. Аверинцев. — М.: Наука, 1973. — 280 с.
5. Азаров Д. «Харьков. Люди». Итоги [Электронный ресурс] / Д. Азаров. — Режим доступа: http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/23.08.2013/harkov_lyudi_itogi/ (дата обращения: 04.08.2015 г.). — Название с экрана.
6. Акимова А. Жизнь писателя / А. Акимова // Вопросы литературы. — 1966. — № 12. — С. 175–190.
7. Александров Е. П. Историческая биография как историографическая проблема: к изучению вопроса / Е. П. Александров // Ученые записки Российского государственного социального университета. — 2008. — № 4. — С. 223–227.
8. [Анастасевич В. Г.]. Записка о Василии Назарьевиче Каразине / В. А. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1861. — Кн. 3. — Смесь. — С. 192–199.
9. Андреева Е. В. Наука о погоде на службе родины / Е. В. Андреева. — М.: Гидрометеиздат, 1949. — 144 с.

10. Андросова-Байда Д. О. «Образ історика»: генеалогія поняття / Д. О. Андросова-Байда // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки.— К., 2010/2011. — Вип. 5. — С. 320–332
11. Анохіна О. Слово про В. Каразіна / О. Анохіна // Харківський університет. — 2003. — 21 січ.
12. Архіпастирське послання до 350-річного ювілею міста Харкова Митрополита Харківського і Богодухівського Никодима, Священноархімандрита Свято-Покровського чоловічого монастиря м. Харкова, 23 серпня 2004 р. // 350 років: Харків Православний / [Харківська і Богодухівська єпархія Української Православної Церкви]. — [Х.: б. в., 2004]. — С. 3–6.
13. Бабкин Д. С. А. Н. Радищев: литературно-общественная деятельность / Д. С. Бабкин. — М.; Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1966. — 362 с.
14. Багалей Д. И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В. Н. Каразина / Д. И. Багалей. — Х.: [б. и.], 1905. — 84 с.
15. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. — Х.: [б. и.], 2004. — Т. 2. — 982 с.
16. Багалей Д. И. К биографии В. Н. Каразина / Д. И. Багалей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1891. — Т. 3. — С. 307–311.
17. Багалей Д. И. Как готовится Харьковский университет к своему столетнему юбилею / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 441–446.
18. Багалей Д. И. Каразин Василий Назарович / Д. И. Багалей // Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. — СПб., 1895. — Т. 14. — С. 424–425.
19. Багалей Д. И. Назарий Александрович Каразин и его колокол / Д. И. Багалей // Киевская старина. — 1892. — № 11. — С. 163–175.

20. Багалей Д. И. Научная критика, памфлет или пасквиль? (По поводу брошюры г. И-ва «В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета») / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 584–599.
21. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д. И. Багалей. — Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг, 1893–1904. — Т. 1: 1802–1815 гг. — 203 с.
22. Багалей Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багалей. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. — 31 с.
23. Багалей Д. И. Разбор медальных сочинений о В. Н. Каразине / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 572–583.
24. Багалей Д. И. [Рецензия] / Д. И. Багалей // Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 499–503. — Рец. на кн.: Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я. В. Абрамов. — СПб.: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1891. — 96 с.
25. Багалей Д. И. Роль В. Н. Каразина, С. О. Потоцкого и И. Ф. Тимковского в первоначальном устройении Харьковского университета / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 305–314.
26. Багалей Д. И. Чем обязан В. Н. Каразину Харьковский университет / Д. И. Багалей // Харьковские губернские ведомости. — 1889. — 27 мая.
27. Багалей Д. И. Pro domo sua. По поводу брошюры г. И-ва «В. Н. Каразин — мнимый основатель Харьковского университета» / Д. И. Багалей // Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х., 1911. — Т. 1: Статьи по истории просвещения. — С. 600–603.

28. Баженова Е. А. Жанры научной речи / Е. А. Баженова, М. П. Котюрова // Речевое общение: (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения): Специализированный вестник. — 2006. — Вып. 8–9 (16–17). — С. 140–144.
29. Базанов В. Г. Вольное общество любителей российской словесности / В. Г. Базанов. — Петрозаводск: Гос. изд-во Карело-Финской ССР, 1949. — 420 с.
30. Базанов В. Г. Ученая республика / В. Г. Базанов. — М.; Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1964. — 463 с.
31. Бакиров В. С. Василий Каразин: Новый взгляд? Старый бред! / В. С. Бакиров, Л. О. Каразина, С. И. Посохов // Вечерний Харьков. — 2003. — 1 дек.
32. Бакіров В. С. Спочатку він дивився на Сумську ... / В. С. Бакіров // Слобідський край. — 2003. — 19 квіт.
33. Бартенев И. Письмо в редакцию: [о могиле В. Н. Каразина на городском кладбище в Николаеве] / И. Бартенев // Южный край. — 1889. — 27 янв.
34. [Бартенев Ю. П.] В. Н. Каразин и господство над природою / [Ю. П. Бартенев] // Русский архив. — 1892. — Кн. 5. — С. 75–90. — Без подписи.
35. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М. М. Бахтин. — М., 1975. — С. 234–407.
36. Белгородская Л. В. Образ Российской империи на страницах британских и американских справочно-энциклопедических изданий XX века: автореф. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Людмила Вениаминовна Белгородская. — СПб., 2009. — 41 с.
37. Беленький И. Л. Биография и биографистика в отечественной культурно-исторической традиции / И. Л. Беленький // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. — М., 2001. — Вып. 5. — С. 13–45.
38. Беляков Н. Ученый, опередивший свое время / Н. Беляков // Советская Украина. — 1950. — № 1. — С. 107–123.

39. Березюк Н. М. Достойные своего рода: (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Университети=Universitates. — 2003. — № 1. — С. 58–68.
40. Березюк Н. М. В. Н. Каразин — основатель первой университетской библиотеки Украины / Н. М. Березюк // Панорама. — 1998. — № 14. — С. 14.
41. Березюк Н. М. Слід добрий і вічний на землі Слобожанській: (Іван Назарович Каразін та його нащадки) / Н. М. Березюк // Университети=Universitates. — 2003. — № 2. — С. 26–33.
42. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. — К., 2010. — С. 13–38.
43. Беркович Э. С. В. Н. Каразин, 1773–1842: биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. унта, 1953. — 154 с.
44. Библиографический отдел: История, биографии и история искусства // Русская мысль. — 1891. — № 5. — С. 220–226.
45. Бодянский О. М. Объяснения [О. М. Бодянского по поводу выступления Ф. В. Каразина в связи с опубликованием статьи В. Г. Анастасевича «Записка о В. Н. Каразине»] / О. М. Бодянский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1865. — Кн. 2. — Смесь. — С. 196–201.
46. Бодянский О. М. Попытка В. Н. Каразина бежать за границу / О. М. Бодянский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1866. — Кн. 3. — Смесь. — С. 31–37.
47. Божко В. Нове місце для пам'ятника / В. Божко // Вечірній Харків. — 1990. — 22 лют.
48. Бойко І. Д. Короткий нарис історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького / І. Д. Бойко // Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Горького: ювілейне видання, 1805–1940 / І. Д. Бойко, С. М. Королівський, Н. Я. Фрідьєва. — Х., 1940. — С. 3–42.

49. Бойчук С. «Я смело могу стать перед судом потомков»: [240 лет со дня рождения Василия Каразина] / С. Бойчук // Южная правда. — 2013. — 2 февр.
50. Болдырь С. П. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С. П. Болдырь, Е. А. Чернов // Харківський історіографічний збірник. — 1997. — Вип. 2. — С. 91–102.
51. Болебрух А. Г. Два листи В. Н. Каразіна 1820 р. / А. Г. Болебрух // Харківський історіографічний збірник. — 2003. — Вип. 6. — С. 159–163.
52. Болебрух А. Г. До характеристики світогляду В. Н. Каразіна / А. Г. Болебрух // Український історичний журнал. — 1987. — № 8. — С. 85–95.
53. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. — Х.: Авто-Енергія, 2005. — 348 с.
54. Бондаренко В. Д. Живе коріння роду / В. Д. Бондаренко, М. М. Ведмідь // Лісовий і мисливський журнал. — 1996. — № 4. — С. 45–46.
55. Боровой С. Я. [Рецензия] / С. Я. Боровой // Вопросы истории. — 1954. — № 10. — С. 148–149. — Рец. на кн.: В. Н. Каразин, 1773–1842: Биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1953. — 154 с.
56. Бочаров В. А. Классификация / В. А. Бочаров // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. — М., 2010. — Т. 2. — С. 255–256.
57. Буцинский П. М. Брошюра г. И-ва «В. Н. Каразин — мнимый основатель Харьков. у-та» и ответ проф. Д. Багалея в «Южн. Крае» № 8, 467 / П. Буцинский. — Х.: [б. и.], 1905. — 23 с.
58. Бысов И. Основателю Харьковского университета посвящается / И. Бысов // Харківський університет. — 1990. — 26 січ.

59. Бычков А. Ф. Мнения современников об А. С. Пушкине. В. Н. Каразин и А. С. Пушкин / А. Ф. Бычков // Русская старина. — 1899. — № 5. — С. 277–279.
60. Валевский А. Л. Основания биографики / А. Л. Валевский. — К.: Наукова думка, 1993. — 110 с.
61. Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського / В. В. Ващенко. — Д.: Вид-во ДНУ, 2007. — 324 с.
62. Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії / В. В. Ващенко // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 475–486.
63. Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / В. В. Ващенко. — Д.: Вид-во ДНУ, 2002. — 408 с.
64. Ващенко В. В. Психобіографія / В. Ващенко // Історіографічний словник / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева [та ін.]; за ред. С. І. Посохова. — Х., 2004. — С. 222–228.
65. Вейтков Ф. В. Каразин / Ф. Вейтков // Техника молодежи. — 1947. — № 6. — С. 21–23.
66. Венгеров С. А. Василий Назарович Каразин / С. А. Венгеров // Источники словаря русских писателей / С. А. Венгеров. — СПб., 1910. — Т. 2. — С. 582–584.
67. Видання. Основні види. Терміни та визначення: ДСТУ 3017–95. — [Чинний від 01-01-96]. — К.: Держстандарт України, 1995. — 47 с.
68. Виленкин В. Л. Замечательные географы — наши земляки / В. Л. Виленкин // Материалы Харьк. отд. Геогр. о-ва Украины. — 1971. — Вып. 8. — С. 237.

69. Вильсон А. Биография как история: [из докладов XIII Международного конгресса исторических наук, Москва, 16–23 августа 1970 г.] / А. Вильсон. — М.: Наука, 1970. — 16 с.
70. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні / Б. Винар. — Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1958. — 186 с.
71. Винар Б. Каразин Василь / Б. Винар // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. — К., 1996. — Т. 3. — С. 958.
72. Вовк О. И. Деятельность В. Н. Каразина по сохранению культурного наследия Слободской Украины / О. И. Вовк // Проблемы музеезнания, збереження та відновлення історичної пам'яті (до 85-річчя Харківської державної академії культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейного відділення ХДАК): матеріали всеукр. наук.-теорет. конф., 14–15 трав. 2014 р. / [ред. кол.: В. М. Шейко та ін.]. — Х., 2014. — С. 58–59.
73. Вовк О. И. Василий Каразин о духовном образовании в Харьковском университете (к 240-летию со дня рождения) / О. И. Вовк // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования: материалы III Междунар. научно-практ. конф. — Х., 2013. — С. 33–35.
74. Вовк О. І. Археографічна діяльність В. Н. Каразіна / О. І. Вовк // Тези доп. VII наук.-техн. конф. НДІ мікрографії «Сучасний стан та проблемні питання страхового фонду документації, перспективи розвитку та взаємодії» (22–23 трав. 2014 р., м. Харків). — Х., 2014. — С. 61–62.
75. Вовк О. І. «Борець за панування людини над силами природи, агроном та видатний винахідник, природодослідник, що значно випередив свій час»: образ В. Н. Каразіна у дзеркалі радянської історіографії (1920-ті — 1980-ті рр.) [Електронний ресурс] / О. І. Вовк // Історія науки і біографістика. — 2014. — № 3. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/INB_Title_2014_3_4.pdf (дата звернення: 27.08.2015 р.). — Назва з екрану.

76. Вовк О. І. Вшанування 240-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна / О. І. Вовк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2014. — № 1117: Серія: Історія. — Вип. 48. — С. 247–249.
77. Вовк О. І. До 210-річчя Харківського університету. Особистість В. Н. Каразіна: спроба психобіографічного дослідження / О. І. Вовк // Психіатрія, неврологія та медична психологія. — 2015. — Т. 2, № 1(3). — С. 131–139.
78. Вовк О. І. Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики / наук. ред. С. М. Куделко. — Х.: Сага, 2012. — 114 с.
79. Вовк О. І. Засновник Харківського університету В. Н. Каразін в іконографії (до 240-річчя з дня народження) / О. І. Вовк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — 2013. — Вип. 16. — С. 178–186.
80. Вовк О. І. В. Н. Каразін (1773–1842) в історико-біографічних нарративах: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ольга Ігорівна Вовк. — Дніпропетровськ, 2015. — 20 с.
81. Вовк О. І. В. Н. Каразін (1773–1842) та питання жіночої освіти в Російській імперії / О. І. Вовк // Гендерна політика міст: історія і сучасність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова, Харків, 23–25 жовт. 2013 р.): наук. зб. — Х., 2013. — С. 27–31.
82. Вовк О. І. В. Н. Каразін у пам'ятниках та пам'ятних місцях Харкова / О. І. Вовк // «Луньовські читання». Матеріали наук.-практ. семінарів (2010–2014 рр.) / уклад. С. М. Куделко, О. Г. Павлова. — Х., 2014. — С. 168–174.
83. Вовк О. І. В. Н. Каразін як красзнавець / О. Вовк // Дні науки історичного факультету: матеріали VI Міжнар. конф. молодих учених (м. Київ, 25 квіт. 2013 р.). — К., 2013. — Вип. 6, ч. 8. — С. 9–10.
84. Вовк О. І. В. Н. Каразін як електротехнік: дискусійне питання історіографічного образу / О. І. Вовк // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. — 2014. — № 30 (1073). — С. 45–54.

85. Вовк О. І. Василь Каразін в інтелектуальному середовищі західної української діаспори: до питання історіографічного образу / О. І. Вовк // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 17. — С. 136–139.
86. Вовк О. І. Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця XIX — початку XXI ст. / О. І. Вовк // Харківський історіографічний збірник. — 2013. — Вип. 12. — С. 144–159.
87. Вовк О. І. Репрезентація постаті В. Н. Каразіна в історіографії країн Європи та Північної Америки / О. Вовк // Evropský filozofický a historický diskurz. — 2015. — Svazek 1, vydání 2. — S. 7–13.
88. Вольпер И. М. Дезодорация масел — русское открытие / И. М. Вольпер // Маслосбойно-жировая промышленность. — 1953. — № 10. — С. 10–11.
89. Вольпер И. М. Основоположник пищевых концентратных технологий (к 200-летию со дня рождения В. Н. Каразина) / И. М. Вольпер // Консервная и овощесушильная промышленность. — 1973. — № 2. — С. 27.
90. Воропаєва Т. Цивілізаційний потенціал українства: інтелектуальний та культурний виміри / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 17. — С. 24–29.
91. Вязигин А. Несколько слов о В. Н. Каразине / А. Вязигин // Мирный труд. — 1905. — № 5. — С. 212–222.
92. Галаур С. Доктор історичних наук Сергій Посохов: «Якби не було Каразіна, не було б і університету» / С. Галаур // Урядовий кур'єр. — 2013. — 9 лют.
93. Гарскова И. М. Анализ историографии исторической информатики как научного направления / И. М. Гарскова // Харківський історіографічний збірник. — 2010. — Вип. 10. — С. 138–171.
94. Гаухман Р. П. Каразин Василий Назарович (1773–1842) / Р. П. Гаухман // Материалы к библиографии по истории русской науки: Физика / Р. П. Гаухман; под ред. Н. А. Карпова. — М., 1948. — С. 76.

95. Гачева А. Г. Комментарии / А. Г. Гачева, С. Г. Семенова // Собрание сочинений: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., подгот. текста и коммент. А. Г. Гачевой и С. Г. Семеновой. — М., 1995. — Т. 2. — С. 438–493.
96. Геннади Г. Н. Каразин Василий Назарович / Г. Н. Геннади // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г. Н. Геннади; доп. Н. Собко. — Берлин, 1880. — Т. 2. — С. 106–107.
97. Генсірук С. А. Історія лісівництва в Україні / С. А. Генсірук, О. І. Фурдичко, В. С. Бондар. — Львів: Світ, 1995. — 424 с.
98. Георгиев Л. Каразини-Караджи-Караджови — потомци на древен български род / Л. Георгиев // Исторически преглед. — 2004. — № 3–4. — С. 208–225.
99. Герцен А. И. Император Александр I и В. Н. Каразин / А. И. Герцен // Собрание сочинений: в 30 т. / А. И. Герцен; АН СССР; ред. кол.: В. П. Волгин [и др.]. — М., 1959. — Т. 16: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1862–1863 годов. / ред. Я. Э. Эльсберг; коммент. И. М. Белявской и Э. С. Виленской. — С. 38–77.
100. Гетманова А. Д. Логика / А. Д. Гетманова. — М.: Новая школа, 2000. — 164 с.
101. Гладун Г. Б. Погляд у минуле: історія степового і захисного лісорозведення / Г. Гладун // Лісовий і мисливський журнал. — 2005. — № 4. — С. 32–33.
102. Головінський І. Значення Харківського університету / І. Головінський // Свобода: Український щоденник. — 1990. — 21 лип.
103. Голубков М. М. Утраченные альтернативы. Формирование монистической концепции советской литературы: 20–30-е годы / М. М. Голубков. — М.: Наследие, 1992. — 201 с.
104. Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа биографии в социогуманитарном знании) / И. В. Голубович. — Одесса: СПД Фридман, 2007. — 294 с.

105. Гончарук Т. Г. В. Н. Каразин (1773–1842 рр.) та Одеса: до історії зв'язків засновника Харківського університету та «Нової Пальміри» / Т. Г. Гончарук // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. — 2012. — Вип. 26. — С. 148–158.
106. Грама В. М. Василь Назарович, Іван Назарович, Іван Іванович та їх акліматизаційний сад: хронол. покажч. літ. / В. М. Грама // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек ; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 130–136.
107. Грачева Ю. Е. Из истории общественно–политической жизни России: В. Н. Каразин в 1820 г. / Ю. Е. Грачева // Вестник Московского университета. Серия 8: История. — 2008. — № 1. — С. 42–54.
108. Грачева Ю. Е. В. Н. Каразин на службе в Министерстве народного просвещения (1802–1804) / Ю. Е. Грачева // XVI ежегодная Богословская конф. ПСТГУ [9–11 окт. 2005 г. и 26–28 янв. 2006 г.] / [гл. ред. протоиерей В. Воробьев]. — М., 2006. — Т. 2. — С. 213–219.
109. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин и петербургское общество на рубеже 1810–1820 гг. XIX в. / Ю. Е. Грачева // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. — 2008. — №1 (26). — С. 24–41.
110. Грачева Ю. Е. Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России I трети XIX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Юлия Евгеньевна Грачева. — М., 2008. — 26 с.
111. Грачева Ю. Е. «Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в. / Ю. Е. Грачева. — М.: Изд-во ПСТГУ, 2012. — 183 с.
112. Григоров Л. Монография на забравен многовековен български род: [рецензия] / Л. Григоров // Родознание. — 2005. — № 3. — С. 55–56. — Рец. на кн.: Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София: Акад. изд-во «Марин Дринов», 2005. — 376 с.

113. Григорьев Р. Г. Каразин Василий Назарович / Р. Г. Григорьев // Русские писатели. 1800–1917: биогр. словарь / гл. ред. П. А. Николаев. — М., 1992. — Т. 2. — С. 466–468.
114. Губин Д. Из-за кого Пушкин не был в Харькове? / Д. Губин // Вечерний Харьков. — 2003. — 11 февр.
115. Данилевич В. Е. К биографии В. Н. Каразина. Отзыв о книге г. Н. Тихого «В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. К. 1905 г.» и о рукописных приложениях к ней / В. Е. Данилевич. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — 20 с. — Рец. на кн.: Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — 302, 28, IV с.
116. Данилевский В. В. Русская техника / В. В. Данилевский. — [Л.]: Лениздат, 1948. — 547 с.
117. Данилевский Г. П. Василий Назарович Каразин (материалы для биографии) / Г. П. Данилевский // Северная пчела. — 1860. — 29 янв.; 30 янв.; 1 февр.; 5 февр.; 8 февр.
118. Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 99–169.
119. Данилейко В. Піонер української науки / В. Данилейко // Знання та праця. — 1960. — № 12. — С. 8–9.
120. Державин Г. Р. Записки. 1743–1812: Полный текст / сост., подгот. текста Ю. В. Сокогорова. — М.: Мысль, 2000. — 334 с.
121. Десять лет советской науки / под ред. Ф. Н. Петрова. — М.; Л.: ГИЗ, 1927. — 479 с.
122. Деус О. Біля могили В. Н. Каразіна / О. Деус // Харківський університет. — 2008. — 14 жовт.
123. Дешко Л. О. Каразіни. Основа: зб. ст. / Л. О. Дешко. — К.: Видавець Андрощук П. В., 2014. — 172 с.
124. Дешко Л. О. П'ять поколінь Каразіних. Історична розвідка / Л. О. Дешко. — К.: [б. в.], 2012. — 24 с.

125. Джонг Хи Сок. Идея славянской интеграции в российской общественно-политической мысли XIX века: автореф. дисс. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / Хи Сок Джонг. — М., 1996. — 49 с.
126. Для справок: [О приеме пожертвований на памятник В. Н. Каразину] // Киевская старина. — 1889. — № 7. — С. 291–292.
127. Добровольский Д. А. Биографистика / Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков, Н. В. Некрасова // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. — М., 2014. — С. 33.
128. Довнар-Запольский М. В. Крепостники в первой четверти XIX в. / М. В. Довнар-Запольский // Великая реформа: 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / М. В. Довнар-Запольский. — М., 1911. — Т. 2. — С. 140–154.
129. Довнар-Запольский М. В. На заре крестьянской свободы. Публичные чтения о крепостном праве накануне раскрепощения и краткий ход реформы / М. В. Довнар-Запольский. — К.: Тип. И. И. Чокалова, 1911. — 242 с.
130. Долгих А. Н. Ходивший на две стороны: Василий Каразин и его карьера / А. Н. Долгих // Родина. — 2008. — № 11. — С. 58–60.
131. Доленосна промова // Харківський університет. — 2012. — 4 верес.
132. Достян И. С. Русская общественная мысль и балканские народы от Радищева до декабристов / И. С. Достян. — М.: Наука, 1980. — 328 с.
133. Дубинский Г. П. Заметки о В. Н. Каразине / Г. П. Дубинский // Лес и степь. — 1951. — № 8. — С. 89.
134. Дубинский Г. П. Метеорология и климатология в Харьковском университете / Г. П. Дубинский // Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — 1955. — Т. 56: Труды географического факультета. — Т. 2. — С. 57–68.

135. Дубинский Г. П. Роль В. Н. Каразина в развитии отечественной метеорологии / Г. П. Дубинский // Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — 1952. — Т. 41: Труды географического факультета. — Т. 1. — С. 65–78.
136. Дубровин Н. Ф. Граф А. Х. Бенкендорф и В. Н. Каразин / Н. Ф. Дубровин // Русская старина. — 1903. — № 4. — С. 5–27.
137. Дудик П. С. Стилістика української мови / П. С. Дудик. — К.: Академія, 2005. — 368 с.
138. Дунаева Ю. В. Историческая биография: упадок или возрождение? (Аналитический обзор) / Ю. В. Дунаева // Историческая биография: современные подходы и методы исследования: сб. обзоров и реф. / ред. кол.: Ю. В. Дунаева, З. Ю. Метлицкая, М. Б. Раренко. — М., 2011. — С. 8–34.
139. Дьолог О. Українська діаспора: історія формування та сучасність / О. Дьолог // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 11. — С. 30–33.
140. Егорова К. Б. Т. Г. Масарик: от «русского вопроса» к «Русской акции» / К. Б. Егорова // К истории идей на Западе: «Русская идея» / под ред. В. Е. Багно и М. Э. Маликовой. — СПб., 2010. — С. 339–357.
141. Журналистика русского зарубежья XIX – XX веков / под ред. Г. В. Жиркова. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. — 318 с.
142. Забытая могила В. Н. Каразина // Южный край. — 1903. — 5 февр.
143. Зарицкий П. В. Эксперименты по «алмазотворению» В. Н. Каразина и К. Д. Хрущова и синтезу алмаза других наших земляков / П. В. Зарицкий // Університети=Universitates. — 2007. — № 1. — С. 56–59.
144. Засновнику Харківського університету присвячується (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна): каталог виставки / ред. Л. М. Юдіна; уклад. О. Сафонова, О. Вовк. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — 60 с.

145. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. — Львів: ПАІС, 2007. — 312 с.
146. Злупко С. М. «Домоводство» В. Н. Каразіна — українська паралель європейських економічних концепцій / С. М. Злупко // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек ; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 89–93.
147. Злупко С. М. Василь Каразін / С. Злупко // Історія України в особах: ХІХ століття / кол. авт.: В. С. Шандра (керівник), І. І. Глизь, О. М. Донік та ін. — К., 2015. — С. 42–46.
148. Злупко С. М. Одним рядком про Каразіна / С. Злупко // Слобідський край. — 1996. — 5 груд.
149. Зубак Л. Новела Івана Франка «Неначе сон»: спроба психобіографічного прочитання / Л. Зубак // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (літературознавство). — 2009. — Вип. 85. — С. 183–193.
150. Зыков О. П. Биографика журналистики: терминологический аспект / О. П. Зыков // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. — 2012. — № 4 (107). — С. 25–31.
151. И-в. В. Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета, или Повесть о том, как историк может сделать из мухи слона / И-в. — Х.: Т-во «Печ. С. П. Яковлева», 1905. — 45 с.
152. Иванов Е. М. К биографии В. Н. Каразина (Высылка его из Москвы в Кручик и подневольное пребывание на родине). 1831–1837 гг. / Е. М. Иванов. — Х.: Тип. «Печ. Дело», 1909. — 16 с.
153. Иванова Е. И. Теоретические основы и актуальные проблемы жанра биографии / Е. И. Иванова // Известия Саратовского университета. Новая серия. — 2014. — Т. 12: Серия: Филология. Журналистика. — Вып. 3. — С. 43–49.

154. Иконников В. С. Граф Н. С. Мордвинов. Историческая монография, составленная по печатным и рукописным источникам / В. С. Иконников. — СПб.: Тип. А. Траншеля, 1873. — XXVI, 548, X, [2] с.
155. Интересный дар университету // Южный край. — 1904. — 24 февр.
156. История русской литературы: в 10 т. Т. 6. Литература 1820–1830-х годов / ред. кол.: Д. Д. Благой, Б. П. Городецкий, Б. С. Мейлах. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — 612 с.
157. История русской литературы: в 4 т. Т. 2. От сентиментализма к романтизму и реализму / ред. кол.: Н. И. Пруцков [и др.]. — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1981. — 656 с.
158. История Харьковского университета: сист. библиогр. указ. 1805–1917 гг. Ч. 1, вып. 1 / сост. М. Г. Швалб, М. М. Красиков, С. Б. Глибицкая ; библиогр. ред. Ю. Ю. Полякова. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. — 184 с.
159. К открытию памятника В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1903. — 26 сент.
160. К сооружению памятника В. Н. Каразину // Киевская старина. — 1903. — № 11. — С. 79.
161. Калініна А. На всеукраїнський рівень: [про проведення чергового Каразінського колоквиуму] / А. Калініна // Харківський університет. — 2012. — 24 квіт.
162. Калугин Д. Я. Искусство биографии: изображение личности и ее оправдание в русских жизнеописаниях середины XIX века / Д. Калугин // Новое литературное обозрение. — 2008. — № 91. — С. 84–113.
163. Каразин В. Н. Беспристрастный взгляд на южный берег Тавриды и на его произведения / В. Н. Каразин // Русская старина. — 1872. — № 4. — С. 661–669.
164. Каразин В. Н. Записка, предоставленная императору Александру I через министра внутренних дел гр. В. П. Кочубея / В. Н. Каразин // Русская старина. — 1871. — № 1. — С. 16–38.

165. Каразин В. Н. О возможности приложить электрическую силу верхних слоев атмосферы к потребностям человека / В. Н. Каразин; прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1873. — № 2. — С. 228–234.
166. Каразин В. Н. Объяснительная записка министру внутренних дел графу Виктору Павловичу Кочубею / В. Н. Каразин; прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1875. — № 12. — С. 548–566.
167. Каразин В. Н. Письмо к доктору Реману / В. Н. Каразин; перевод и прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1875. — № 4. — С. 750–758.
168. Каразин В. Н. Письмо к императору Александру о невмешательстве в дела Европы / В. Н. Каразин // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1863. — Кн. 3. — Смес. — С. 121–130.
169. Каразин В. Н. Письмо к императору Николаю I / В. Н. Каразин // Русская старина. — 1875. — № 12. — С. 532–548.
170. Каразин В. Н. Письмо к князю А. Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвованию на Харьковский университет / сообщ. И. Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки. — Полтава, 1914. — С. 179–185.
171. Каразин В. Н. Письмо к князю Адаму Чарторьскому; Записка, читанная в императорском Московском обществе естествоиспытателей действительным членом оного В. Н. Каразиним / В. Н. Каразин; прим. Ф. В. Каразина // Русская старина. — 1871. — № 6. — С. 700–719.
172. Каразин В. Н. Польский вопрос в 1839 году / В. Н. Каразин // Русская старина. — 1870. — № 9. — С. 312–313.
173. В. Н. Каразин / Ч. // Южный край. — 1881. — 17 янв.
174. В. Н. Каразин и его опыты в применении атмосферного электричества // Харьковские губернские ведомости. — 1892. — 9 июня.

175. Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София: Акад. изд-во «Марин Дринов», 2005. — 376 с.
176. Василий Назарович Каразин // Русская старина. — 1871. — № 3. — С. 326–366.
177. Василий Назарович Каразин. О подписке на сооружение ему памятника // Русская старина. — 1889. — № 1. — С. 207–208.
178. Каразин Василий Назарович // Биографический словарь деятелей естествознания и техники / отв. ред. А. А. Зворькин. — М., 1958. — Т. 1. — С. 396.
179. Каразин Василий Назарович // Большая Российская энциклопедия / отв. ред. С. Л. Кравец. — М., 2005. — Т. 13. — С. 125.
180. Каразин Василий Назарович // Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова. — СПб., 1907. — Т. 10. — С. 516.
181. Каразин Василий Назарович // Съвременна българска енциклопедия / ред. кол.: И. Габеров [и др.]. — София, 1994. — Т. 2. — С. 547.
182. Каразин Назар Александрович // Энциклопедия «България» / ред. кол.: В. Георгиев [и др.]. — София, 1982. — Т. 3. — С. 332.
183. [Каразин Ф. В.] Василий Назарович Каразин — основатель Харьковского университета / [Ф. В. Каразин] // Русская старина. — 1875 — № 2. — С. 329–338 ; № 5. — С. 61–80 ; № 9. — С. 185–200 ; № 11. — С. 470–477.
184. Каразин Ф. В. Письмо Филадельфа Васильевича Каразина об отце его. 17 ноября 1842 года / Ф. В. Каразин // Русский архив. — 1894. — Кн. 4. — С. 564–572.
185. Каразин В. Н. О воспитании женского пола в низших состояниях / В. Н. Каразин; вступ. ст. О. М. Майструк // Историко-педагогичний альманах. — 2013. — Вип. 1. — С. 87–89.

186. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — 272 с.
187. Василь Каразін — вчений і громадський діяч // Урядовий кур'єр. — 2005. — 25 листоп.
188. Василь Назарович Каразін в оцінках сучасників та нащадків (до 225-річчя з дня народження) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова. — Х.: Бізнес Інформ, 1998. — 44 с.
189. Василь Назарович Каразін — видатний громадський діяч, просвітитель, науковець: зб. наук. праць / МОН України, Укр. акад. іст. наук, Укр. акад. політичних наук, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Миколаїв. держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. — 172 с.
190. Карев В. Энциклопедии в современном мире / В. Карев // Высшее образование в России. — 2005. — № 3. — С. 145–147.
191. Кепшен П. И. Еще некоторые сведения о В. Н. Каразине / П. И. Кепшен // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1863. — Кн. 3. — Смесь. — С. 131–132.
192. Кнорринг Н. Н. К истории реакционных настроений начала XIX века. По неизданным письмам В. Н. Каразина / Н. Н. Кнорринг. — Прага: [б. и.], 1925. — [12 с.].
193. Кнорринг Николай Николаевич // Российское зарубежье во Франции, 1919–2000: биогр. слов.: в 3 т. / под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской. — М., 2008. — Т. 1. — С. 698.
194. Кобенко А. А. Василий Назарович Каразин / А. А. Кобенко // Прометеи: История педагогики в стихах / А. А. Кобенко. — Х., 1999. — Ч. 1. — С. 44–45.
195. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л. А. Коваленко. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. — 168 с.

196. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М.: Наука, 2003. — 486 с.
197. Козловский В. И. Экономические взгляды В. Н. Каразина: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Владимир Иванович Козловский. — К., 1964. — 23 с.
198. Козловський В. І. Питання розвитку в ітчизняної промисловості в поглядах В. Н. Каразіна / В. І. Козловський // Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства: (На матеріалах Української РСР). — К., 1963. — С. 242–260.
199. Колодинская Е. В. Историческое прошлое как предмет высказывания: современная англоязычная проза и постмодернистская историография (Г. Свифт, Дж. Барнс): автореф. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / Екатерина Владимировна Колодинская. — М., 2004. — 22 с.
200. Кондуфор Ю. Ю. Книга про В. Н. Каразіна: [рецензія] / Ю. Ю. Кондуфор // Соціалістична Харківщина. — 1953. — 17 січ. — Рец. на кн.: Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин / под ред. Д. Ф. Острянина. — Х.: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1952. — 68 с.
201. Кочубей Т. Д. Просвітницькі погляди Василя Каразіна в реценсії досліджень Дмитра Багалія (початок 20-х років ХХ століття) / Т. Д. Кочубей, О. М. Майструк // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини / гол. ред. М. Т. Мартинюк. — Умань, 2012. — Ч. 3. — С. 141–146.
202. Кравченко В. В. Про Харківський університет, Василя Каразіна та провінційне суспільство / В. Кравченко // Харків'яни. — 2003. — 9–15 січ.; 16–22 січ.; 23–29 січ.
203. Кравченко В. В. Університет для України / В. В. Кравченко // Схід — Захід: іст.-культурол. зб. / за ред. В. В. Кравченка; Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських; Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна; Харк. держ. акад. культури. — Х. ; К., 2005. — Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії. — С. 120–166.

204. Красиков М. М. Василь Каразін у легендах земляків / М. М. Красиков // Другі Сумцовські читання: тези наук. конф. (Харків, 18 квіт. 1996 р.). — Х., 1996. — С. 45–47.
205. Кривошеев Ю. А. Изгнание науки: российская историография в 20х – начале 30-х годов XX века / Ю. А. Кривошеев, А. Ю. Дворниченко // Отечественная история. — 1994. — № 3. — С. 143–158.
206. Куделко С. М. Д. І. Багалій як біограф В. Н. Каразіна / С. М. Куделко // Актуальні питання історії України: тези доп. перших Багаліївських читань, присвяч. 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті акад. Д. І. Багалія. — Х., 1992. — С. 10–11.
207. Куделко С. М. Записка В. Н. Каразіна до видання «Отечественного архива» / С. М. Куделко // Харківський історіографічний збірник. — 2003. — Вип. 6. — С. 156–158.
208. Куделко С. М. К 200-летию образования Министерства Народного просвещения в России / С. М. Куделко // Багаліївські читання в НУА: програма та матеріали V Багаліївських читань (Харків, 5 листоп. 2002 р.) / ХГУ «НУА». — Х., 2002. — Ч. 5: Вік XX: реформи в українській вищій школі. — С. 72–74.
209. Куделко С. М. Василий Каразин, его предки и потомки в контексте украинской, российской и болгарской истории: [рецензия] / С. М. Куделко // Дриновський збірник. — 2007. — Т. 1. — С. 242–243. — Рец. на кн.: Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София: Акад. изд-во «Марин Дринов», 2005. — 376 с.
210. Куделко С. М. Василий Назарович Каразин в оценке современников и потомков / С. М. Куделко // Освітні традиції Слобожанщини на межі тисячоліть: матеріали наук.-метод. конф. (Перші Каразінські читання, Богодухів, 11 трав. 2001 р.) — Х., 2001. — С. 8–14.
211. Кузменко С. Н. В. Н. Каразин / С. Н. Кузменко. — София: Нар. просвета, 1961. — 48 с.

212. Лавріненко Ю. Василь Каразин: архітект відродження (Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження (1773–1973)). – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 191 с.
213. Лавріненко Ю. Не – щастя з Каразином (вимушена репліка) / Ю. Лавріненко // Сучасність. – 1977. – № 11. – С. 98–101.
214. Лавріненко Ю. Чорна пурга та інші спомини / Ю. Лавріненко. – [б. м.]: Сучасність, 1985. – 186 с.
215. Лавровский Н. А. Воспоминания о Василии Назаровиче Каразине (1773–1873) / Н. А. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – № 2. – С. 294–311.
216. Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета / Н. А. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – № 1 – С. 57–106; № 2. – С. 197–247.
217. Лапина М. С. В. Н. Каразин и «дело о ремесленниках» (об истоках развития торгово-промышленного Харькова, его культуры и благоустройства) / М. С. Лапина // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050: Серія: Історія. – Вип. 46. – С. 115–132.
218. Лапина М.С. «Коллекция Аделунга» и В.Н.Каразин (к вопросу об отставке В.Н.Каразина от университетских дел) / М. С. Лапина // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2000. – № 485: Серія: Історія. – Вип. 32. – С. 242–259.
219. Латиш Ю. В. Декабристи в Україні. Історіографічні студії / Ю. В. Латиш. – К.: Логос, 2014. – 238 с.
220. Лащенко Н. А. Василий Назарович Каразин как помещик с. Кручика / Н. А. Лащенко // Харьковский сборник. – Х., 1887. – Вип. 1. – С. 53–64.
221. Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина: в 4 т. / отв. ред. Я. Л. Левкович; сост. М. А. Цявловский. – М.: СЛОВО / SLOVO, 1999. – Т. 1: 1799–1824 – 592 с.

222. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. — 1977. — № 11. — С. 78–97.
223. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) / Т. Ф. Литвинова. — Д.: ЛІРА, 2011. — 732 с.
224. [Ловягин А. М.] Памяти Василия Назарьевича Каразина / А. М. Л. // Исторический вестник. — 1892. — № 12. — С. 776–780.
225. Лосиевский И. Я. Научная биография писателя: проблемы интерпретации и типологии / И. Я. Лосиевский. — Х.: Крок, 1998. — 425 с.
226. Лосиевский И. Я. Первая ссылка Пушкина и В. Н. Каразин / И. Лосиевский // Русская литература. — 1992. — № 1. — С. 95–113.
227. Лосиевский И. Я. Русская лира с Украины: русские писатели Украины первой четверти XIX в. / И. Я. Лосиевский. — Х.: ОКО, 1993. — 222 с.
228. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века) / Ю. М. Лотман. — СПб.: Искусство, 1994. — 576 с.
229. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / ред. рада: В. О. Шевчук [та ін.]; вст. ст. М. Рябчука. — К.: Час, 1998. — 255 с.
230. Луцій С. Юрій Лавріненко: [анотація фонду в архіві відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України] / С. Луцій, Д. Єсипенко // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. — 2010. — Т. 5. — С. 528–537.
231. Львов В. Жизнь Каразина / В. Львов // Нева. — 1978. — № 3. — С. 3–56; № 4. — С. 33–110.
232. Майструк О. М. Науково-просвітницькі ідеї В. Н. Каразіна та їх оцінка з боку радянських дослідників / О. Майструк // Историко-педагогічний альманах. — 2010. — № 2. — С. 32–35.

233. Майструк О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність В. Н. Каразіна / О. Майструк // Історико-педагогічний альманах. — 2011. — № 2. — С. 31–35.
234. Майструк О. М. Роль Василя Каразіна у заснуванні вітчизняних освітніх інституцій / О. Майструк // Міждисциплінарність як методологія гуманітарних наук: мова, освіта, культура: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Умань, 26–27 квіт. 2012 р.). — Умань, 2012. — Ч. 1. — С. 186–188.
235. Масарик Т. Г. Россия и Европа / отв. ред. М. А. Абрамов. — СПб.: РХГИ, 2000. — 448 с.
236. Межов В. И. Русская историческая библиография за 1865–1876 включительно: в 8 т. / В. И. Межов. — СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1888. — Т. 7. — IV, 133 с.
237. Мейлах Б. С. Пушкин и русский романтизм / Б. С. Мейлах. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — 294 с.
238. Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России / И. С. Мелехов. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 208 с.
239. Мельникова О. М. Науково-просвітницька та управлінська діяльність В. Н. Каразіна (1773–1842 рр.): автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ольга Миколаївна Мельникова. — Умань, 2014. — 22 с.
240. Меморандум про створення в Харкові Алеї славетних харків'ян / Главное в жизни города и области. — 2008. — 11 окт.
241. Миллер Д. П. Арест и ссылка В. Н. Каразина / Д. П. Миллер // Исторический вестник. — 1900. — № 3. — С. 1047–1053.
242. Миллер Д. П. В. Н. Каразин и князь П. И. Трубецкой / Д. П. Миллер. — [б. м.: б. и., 1900. — 3 с.].
243. Мининков Н. А. Человек «второго плана» в контексте современной историографии: пять лет спустя / Н. А. Мининков, А. В. Корневский, А. Е. Иванеско // В тени великих: образы и судьбы: сб. науч. ст. Серия «Человек второго плана в истории» / отв. ред. Л. П. Репина. — СПб., 2010. — С. 19–28.

244. Мовчан Ю. Харківському університетові — 180 років / Ю. Мовчан // Свобода: Український щоденник. — 1985. — 10 трав.
245. Можейко И. Прогноз по-харьковски / И. Можейко // Харьковские известия. — 2007. — 24 марта.
246. Морозов Ю. К вопросу о сооружении памятника В. Н. Каразину / Ю. Морозов. — [Х.: б. и., б. г.]. — 4 с.
247. Муза Е. Не занимательности ради / Е. Муза // Литературная газета. — 1975. — 10 сент.
248. Мызгин К. Василий Каразин: «В воображении я более предвижу...» / К. Мызгин // Слобода. — 2001. — 10 июля.
249. Нарис історії філософії на Україні / ред. кол.: Д. Х. Остринин [та ін.]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1966. — 656 с.
250. Наумова О. Особиста книжкова колекція Богдана Винара у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка / О. Наумова // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. — 2011. — Вип. 6. — С. 116–130.
251. Неизданные сочинения В. Н. Каразина // Южный край. — 1903. — 14 дек.
252. Некрасова Н. В. Биографика / Н. В. Некрасова // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. — М., 2014. — С. 31–33.
253. Немає пророка у своїй вітчизні? / О. Узбек [та ін.] // Харків'яни. — 2003. — 3–9 квіт.; 10–16 квіт.
254. Ненашева З. С. Историография истории южных и западных славян / З. С. Ненашева. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 261 с.
255. Нестелеєв М. А. Психобіографічний аспект у вивченні творчості М. Хвильового / М. А. Нестелеєв // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2010. — № 4 (191). — С. 54–60.

256. Николаенко П. Д. Как невиновный В. Н. Каразин по высочайшему повелению оказался в Шлиссельбургской крепости / П. Д. Николаенко // Клио. — 2012. — № 1 (61). — С. 112–115.
257. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет ХІХ — початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / уклад. Б. П. Зайцев [та ін.] ; вступ. ст. В. Ю. Іващенко; наук. ред. С. І. Посохов. — Х., 2010. — Т. 1. — С. 57–89.
258. Ніколаєв Є. «...Люб'язній моїй Україні» / Є. Ніколаєв // Вечірній Харків. — 1989. — 2 берез.
259. Ніколаєнко Н. О. Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В. Н. Каразіна: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Наталія Олександрівна Ніколаєнко. — Миколаїв, 2004. — 19 с.
260. Ніколаєнко Н. О. Ліберально-патріотичні погляди В. Н. Каразіна щодо перетворення Російської імперії у першій половині ХІХ ст. / Н. О. Ніколаєнко // Проблеми історії та сучасного стану науки української держави. — 2002. — Т. 1: Історичні дисципліни та українознавство. — С. 185–190.
261. Ніколаєнко Н. О. Питання зовнішньої політики на сторінках доповідних записок В. Н. Каразіна / Н. О. Ніколаєнко // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: зб. наук. праць. — Миколаїв; Одеса, 2003. — С. 152–155.
262. Новикова О. Відтепер — назавжди / О. Новикова // Харківський університет. — 2004. — 31 серп.
263. Новикова О. Здравствуй, Каразин! / О. Новикова // Харківський університет. — 2002. — 17 верес.
264. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция — память / П. Нора [и др.]. — СПб., 1999. — С. 17–50.
265. О памятнике В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1904. — 3 окт.

266. О сооружении памятника Вас. Наз. Каразину // Русская старина. — 1873. — № 3. — С. 418.
267. Огурцов А. П. Типология / А. П. Огурцов // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. — М., 2010. — Т. 4. — С. 69–71.
268. Ольгіна Я. Подарунок Василя Назаровича / Я. Ольгіна // Харківський університет. — 2014. — 18 лист.
269. Основы науковедения / под ред. С. Микулинского [и др.]. — М.: Наука, 1985. — 432 с.
270. Открытие памятника В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1907. — 21 июня.
271. Павлова О. Г. В. Н. Каразін та розвиток художньої освіти у Харкові у першій половині ХІХ ст. / О. Г. Павлова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць молодих вчених. — Х., 1998. — С. 140–144.
272. Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР / Т. А. Павлова // Новая и новейшая история. — 1990. — №2. — С. 37–48.
273. Памяти В. Н. Каразина // Вечерний Харьков. — 1995. — 23 мая.
274. Памятник В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1888. — 10 нояб.
275. Памятник В. Н. Каразину // Южный край. — 1892. — 29 февр.
276. Памятник В. Н. Каразину // Южный край. — 1903. — 18 июля.
277. Памятник В. Н. Каразину // Южный край. — 1905. — 28 окт.
278. Пам'ятник Каразіну: Коли було відкрито пам'ятник Каразіну у Харкові // Слобідський край. — 1996. — 2 лип.
279. Панин С. В. Жанр биографии в русской литературе XVIII – первой трети XIX вв.: истоки, формирование, типология: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Сергей Викторович Панин. — М., 2002. — 24 с.

280. Парамонов А. Ф. В. Н. Каразин и его долги / А. Ф. Парамонов // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 44–48.
281. Парамонов А. Ф. Иван Назарович Каразин и его семья в документах Государственного архива Харьковской области / А. Ф. Парамонов // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 7–19.
282. Парамонов А. Ф. «...Он писал и пишет, под печатью тайны, как нежный сын отцу, которого обожает» / А. Ф. Парамонов // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 4.
283. Петровская И. Ф. Биографика: введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов / И. Ф. Петровская. — СПб.: Издательский дом «Петрополис», 2010. — 384 с.
284. Петровский Н. А. Словарь русских личных имен / спец. н ауч. ред. О. Д. Митрофанова. — М.: Русский язык, 1984. — 384 с.
285. Пиксанов Н. К. Два века русской литературы. Темы для литературных работ. Систематическая библиография. Руководящие вопросы / Н. К. Пиксанов. — М.; Пг.: Госиздат, 1923. — 280 с.
286. Пікалов В. Г. Історіографія як наукознавча дисципліна / В. Г. Пікалов, С. І. Посохов // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). — Х., 1995. — С. 72–76.
287. По вопросу сооружения памятника В. Н. Каразину // Южный край. — 1903. — 1 окт.
288. Подписка на памятник Василию Назаровичу Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1890. — 14 марта.
289. Полухіна О. М. Василь Каразін — друг просвітництва та слов'ян / О. М. Полухіна // Славянський альманах. — 2002. — № 5. — С. 14–22.

290. Поляков В. Т. Практическое использование атмосферного электричества [Электронный ресурс] / В. Т. Поляков. — Режим доступа: <http://qpr.ru/articles/56-ra3aae-articles/391-atm-practic> (дата обращения: 12.10.2013 г.). — Название с экрана.
291. Померанцева Г. Е. Биография в потоке времени. ЖЗЛ: замыслы и воплощение серии / Г. Е. Померанцева. — М.: Книга, 1987. — 336 с.
292. Пономаренко Є. [Рецензія] / Є. Пономаренко // Харків. — 1953. — Кн. 3. — С. 199–200. — Рец. на кн.: Василий Назарович Каразин / А. Г. Слюсарський; под ред. Д. Ф. Остринина. — Х.: Харьк. кн.-газ. изд-во, 1952. — 68 с.
293. По поводу предстоящей годовщины Харьковского университета / Эф-Эс-Ге // Южный край. — 1881. — 15 янв.
294. По поводу предшествующих статей о В. Н. Каразине // Харьковский сборник. — Х., 1887. — Вып. 1. — С. 70–71.
295. Попов Д. Каразиновци. Родът на софийския владика Григорий / Д. Попов // Василий Каразин: живот и дейност: [сборник] / съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов [и др.]. — София, 2005. — С. 231–239.
296. Попова Т. Н. Историография в человеческом измерении / Т. Н. Попова // Історіографічні дослідження в Україні. — 2012. — Вип. 22. — С. 265–292.
297. Попова Т. Н. Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция..? (поговорим о наболевшем, или утоли мои печали!) / Т. Н. Попова // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2005. — Вип. 1. — С. 138–163.
298. Порудоминский В. Из заметок биографа / В. Порудоминский // Вопросы литературы. — 1982. — № 6. — С. 196–213.
299. Поршнева О. С. Междисциплинарности принцип / О. С. Поршнева // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. — М., 2014. — С. 259–261.

300. Посохов С. И. «Непонятный» vs «непонятый» В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология / С. И. Посохов // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. — М., 2015. — Вып. 51. — С. 64–93.
301. Посохов С. И. [Рецензия] / С. И. Посохов // Вестник ПСТГУ. Серия: История. История Русской Православной Церкви. — 2012. — № 1 (44). — С. 135–136. — Рец. на кн.: Грачева Ю. Е. «Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в. / Ю. Е. Грачева. — М.: Изд-во ПСТГУ, 2012. — 183 с.
302. Посохов С. І. Образ / С. Посохов // Історіографічний словник / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева [та ін.]; за ред. С. І. Посохова. — Х., 2004. — С. 179–182.
303. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 368 с.
304. Посохов С. І. Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії: автореф. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Сергій Іванович Посохов. — Дніпропетровськ, 2006. — 34 с.
305. Потапов И. Я. Вопросы использования атмосферного электричества в трудах В. Н. Каразина и Н. П. Мышкина / И. Я. Потапов // Очерки истории геолого-географических знаний / Яросл. гос. пед. ин-т им. К. Д. Ушинского, Яросл. отд. Геогр. о-ва СССР; [ред. кол.: А. Б. Дитмар (отв. ред.) и др.]. — Ярославль, 1968. — С. 133–141.
306. Почапский А. М. Развитие философской мысли на Украине (первая половина XIX века) / А. М. Почапский. — К.: Вища школа, 1984. — 127 с.
307. Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века / А. В. Предтеченский. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 456 с.

308. Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / відп. ред. Г. В. Касьянов. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 182 с.
309. Про відзначення 240-річчя з дня народження Василя Каразіна: Постанова Верховної Ради України від 16 трав. 2013 р., № 260-VII // Відомості Верховної Ради України. — 2014. — № 1. — Ст. 33.
310. Про надання статусу національного Харківському державному університету: Указ Президента України від 11 жовт. 1999 р., № 1313/99 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 41. — Ст. 2038.
311. Пронин А. А. Российская эмиграция в диссертационных исследованиях 1980–2005 гг.: библиометрический анализ / А. А. Пронин. — Екатеринбург: Рос. гос. проф.-пед. ун-т, 2009. — 360 с.
312. Прядильщиков Г. Этот удивительный Каразин / Г. Прядильщиков // Техника молодежи. — 1992. — № 11. — С. 60.
313. Пыпин А. Н. Общественное движение в России при Александре I / А. Н. Пыпин. — СПб.: Академический проект, 2001. — 557 с.
314. Редакційна інструкція Українського біографічного словника // Українська біографістика. — 1996. — Вип. 1. — С. 50–58.
315. Репина Л. П. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. П. Репина // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 437–464.
316. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI веков: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. — М.: Кругъ, 2011. — 560 с.
317. Репина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. — М., 2005. — С. 55–74.

318. Репина Л. П. Память о прошлом и история / Л. П. Репина // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / под ред. Л. П. Репиной. — М., 2008. — С. 7–18.
319. Річ В. І. Алмаз, народжений у Богодухові / В. Річ, М. Черненко // Прапор. — 1964. — № 11. — С. 75–77.
320. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. — СПб.: Гос. типография, 1902. — 786 с.
321. Романовський В. Пам'ятник в Харкові та дискусії довкола нього / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. — X., 2004. — Осень—зима. — С. 20–31.
322. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час / відп. ред. і упоряд. В. В. Кравченко; пер. з нім. В. Л. Маслійчук, Н. А. Оніщенко. — Х.: Майдан, 2001. — 236 с.
323. Рославский-Петровский А. П. Указатель сочинений, напечатанных в типографии императорского Харьковского университета в 1805–1814 годах / А. П. Рославский-Петровский. — Х.: В Университетской тип., 1866. — 54 с.
324. Рудометов И. И. Василий Назарович Каразин (1773–1842) / И. И. Рудометов // Русские электротехники: Краткие очерки жизни и деятельности / И. И. Рудометов. — М.; Л., 1947. — С. 34–38.
325. Рудько В. Засновникові університету / В. Рудько // Вечірній Харків. — 1984. — 1 серп.
326. Савенко І. Л. Жанрово-стильові особливості біографічного роману-пошуку: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Ірина Леонідівна Савенко. — Тернопіль, 2006. — 19 с.
327. Сафонова О. В. Ім'я в архівних документах (до 240-річчя від дня народження засновника Харківського університету Василя Каразіна) / О. В. Сафонова. — Архіви України. — 2013. — № 4. — С. 126–136.
328. [Сахаров И. П.] Записки И. П. Сахарова / [И. П. Сахаров] // Русский архив. — 1873. — Кн. 1. — Стб. 941–980.

329. Светлов Л. Б. Каразин Василий Назарович / Л. Б. Светлов // Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М., 1973. — Т. 11. — С. 379.
330. Свич В. А. В. Н. Каразин — основатель Харьковского университета / В. А. Свич // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек ; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 77–81.
331. Світленко С. І. Суспільний рух в Україні кінця XVIII — початку XX століття: образи історичної дидактики / С. І. Світленко // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 307–316.
332. Сегеда С. Український пантеон / С. Сегеда. — К.: Балтія-друк, 2013. — 184 с.
333. Сейко Н. А. Василь Каразин і Тадеуш Чацький — фундатори вищої освіти України початку XIX століття / Н. А. Сейко // Вісник Житомирського державного університету. — 2004. — № 17. — С. 5–8.
334. Семевский В. И. Каразин Василий Назарович / В. И. Семевский // Энциклопедический словарь / Бр. А. и И. Гранат и К°. — М., [1913]. — Т. 23. — Стб. 439–444.
335. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В. И. Семевский. — СПб.: Товарищ. «Обществ. Польза», 1888. — Т. 1: Крестьянский вопрос в XVIII и первой четверти XIX века. — 518 с.
336. Семевский В. И. Несколько слов о В. Н. Каразине / В. И. Семевский // Вестник Европы. — 1893. — № 2. — С. 531–544.
337. Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов / В. И. Семевский. — СПб.: Тип. 1 СПб. труд. артели, 1909. — 696 с.
338. Сенченко І. В. Н. Каразин: До 135-річчя заснування Харківського університету / І. Сенченко // Соціалістична Харківщина. — 1940. — 17 черв.
339. Сірополко С. Історія освіти в Україні / ред. Ю. Вільчинський, Л. Масенко. — К.: Наукова думка, 2001. — 912 с.

340. Скирда В. В. В. Н. Каразін і археологія / В. В. Скирда // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць молодих вчених. — Х., 1998. — С. 156–159.
341. Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский; под ред. Е. С. Хотинского. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — 158 с.
342. Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин / под ред. Д. Ф. Острянина. — Х.: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1952. — 68 с.
343. Слюсарський А. Г. Василь Каразін / А. Г. Слюсарський // Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. / за ред. І. О. Гуржія. — К., 1960. — С. 258–263.
344. Слюсарський А. Г. Суспільно-економічні погляди В. Н. Каразіна / А. Г. Слюсарський // Нариси з історії економічної думки на Україні / відп. ред. Д. Ф. Вірник. — К., 1956. — С. 117–133.
345. Соломатін П. Український Ломоносов: [сьогодні минає 200 років з дня народження В. Н. Каразіна] / П. Соломатін // Ленінське плем'я. — 1973. — 10 лют.
346. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин; сост. Д. И. Багалей. — Х.: В Университетской тип., 1910. — XIX, 927 с.
347. Срезневский В. И. Каразин Василий Назарович / В. И. Срезневский // Русский биографический словарь / изд. под наблюдением А. А. Половцова. — СПб., 1897. — [Т. 8]. — С. 486–499.
348. Станчев М. Г. Васил Каразин и основаването на Харковския университет: [200 години от създаването му] / М. Станчев // Исторически преглед. — 2004. — Кн. 3–4. — С. 184–198.

349. Станчев М. Г. Нові документальні свідчення про походження Василя Каразіна / М. Станчев // Схід — Захід: іст.-культурол. зб. / за ред. В. В. Кравченка; Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських; Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна; Харк. держ. акад. культури. — Х.; К., 2005. — Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії. — С. 274–278.
350. Станчев М. Г. «Этнические образы» В. Н. Каразина в истории и историографии / М. Г. Станчев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2004. — № 633: Серія: Історія. — Вип. 36. — С. 28–43.
351. Столбецов О. На конверте — Каразин / О. Столбецов // Вечерний Харьков. — 1998. — 5 марта.
352. Страшнюк С. Ю. Василий Каразин и первое сербское восстание 1804–1813 гг. / С. Ю. Страшнюк // Ние в науката и науката в нас: По повод на 50-годишнината на проф. д-р Петко Ст. Петков. — Велико Търново, 2013. — С. 157–170.
353. Сумцов Н. Ф. О памятнике В. Н. Каразину / Н. Ф. Сумцов // Харьковские губернские ведомости. — 1880. — 19 июня.
354. Владислав Таранюк про Івана Пулюя, Василя Єрошенка, Василя Каразіна, Агатангела Кримського, Лазаря Заменгофа / В. Таранюк. — К.: Грані, 2009. — 88 с.
355. Тимочко М. Юліан Мовчан — лікар і громадський діяч (до 100-річчя з дня народження) / М. Тимочко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. — 2013. — Вип. 21. — С. 253–257.
356. Титарь В. П. К вопросу о коллекции Ф. Аделунга и «художниках», присланных В. Н. Каразиным в Харьковский университет / В. П. Титарь // Харьковский исторический альманах. — Х., 2004. — Осень–зима. — С. 32–37.
357. Тихий Н. И. Вопрос о памятнике В. Н. Каразину / Н. И. Тихий. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — 4 с.

358. Тихий Н. И. В. Н. Каразин, виновник учреждения университета в Харькове: по поводу брошюры г. И-ва: «В.Н.Каразин, мнимый основатель Харьковского университета» / Н. И. Тихий. — Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберга, 1905. — 80 с.
359. Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — 302, 28, IV с.
360. Тихий Н. И. Кручик теперь (описание поездки в бывшее родовое имение В. Н. Каразина в 1903 г.) / Н. И. Тихий. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — 9 с.
361. Тихий Н. И. Политические воззрения В. Н. Каразина (1801–1826) / Н. Тихий. — Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1907. — 26 с.
362. Трифильев Е. П. В ссылке. К биографии Василия Назаровича Каразина / Е. П. Трифильев. — Х.: Тип. «Печатное дело», 1910. — 11 с.
363. Трифильев Е. П. К биографии В. Н. Каразина. Дело о закладной / Е. П. Трифильев. — Х.: Тип. «Печатное дело», 1913. — 8 с.
364. Трифильев Е. П. К биографии Василия Назаровича Каразина. Попытка бегства за границу. Эпизод из истории царствования императора Павла / Е. Трифильев. — Х.: Типо-литогр. М. Зильберберга, 1901. — 11 с.
365. Тургенев Н. И. Россия и русские / пер. с фр. С. В. Житомирская; коммент. А. Р. Курилкин. — М.: ОГИ, 2001. — 744 с.
366. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитонова. — Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 2002. — 528 с.
367. Узбек Е. А. Род Караджи / Е. А. Узбек // Греки Харківщини: зб. іст.-біогр. ст. / ред. О. А. Узбек ; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 66–74.
368. Узбек О. А. Василь Каразін з роду Караджі / О. А. Узбек. — Х.: Майдан, 2002. — 132 с.

369. Українець М. А. Проблема внутріжанрової типології произведень англоязычної біографічної прози / М. А. Українець // Вестник Московського державного обласного університету. Серія: Лінгвістика. — 2010. — № 1. — С. 82–85.
370. Урсу Д. П. Істориографія як точна наука / Д. П. Урсу // Харківський істориографічний збірник. — 2010. — Вип. 10. — С. 99–125.
371. Федоров Н. Ф. Два юбілея / Н. Ф. Федоров // Збірник сочинень: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., підгот. тексту і комент. А. Г. Гачевої і С. Г. Семенової. — М., 1997. — Т. 3. — С. 127–143.
372. Федоров Н. Ф. К вопросу о памятнике В. Н. Каразину / Н. Ф. Федоров, И. А. Борисов // Збірник сочинень: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., підгот. тексту і комент. А. Г. Гачевої і С. Г. Семенової. — М., 1997. — Т. 3. — С. 125–127.
373. Федоров Н. Ф. Каразин як метеороург, а не метеоролог / Н. Ф. Федоров // Збірник сочинень: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., підгот. тексту і комент. А. Г. Гачевої і С. Г. Семенової. — М., 1995. — Т. 2. — С. 260–264.
374. Федоров Н. Ф. О соединении школы-храма (религии) со школою-музеем (наукою) / Н. Ф. Федоров // Збірник сочинень: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., підгот. тексту і комент. А. Г. Гачевої і С. Г. Семенової. — М., 1997. — Т. 3. — С. 146–147.
375. Федоров Н. Ф. Разоружение. Как орудие разрушения обратить в орудие спасения / Н. Ф. Федоров // Збірник сочинень: в 4 т. / Н. Ф. Федоров; сост., підгот. тексту і комент. А. Г. Гачевої і С. Г. Семенової. — М., 1995. — Т. 2. — С. 267–276.
376. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров [та ін.]. — Х.: Фоліо, 2004. — 750 с.

377. Харьковец. Вниманию университетской комиссии по сооружению памятника В. Н. Каразина / Харьковец // Южный край. — 1903. — 28 сент.
378. Харьковский государственный университет 1805–1980. Исторический очерк / ред. кол.: Я. С. Блудов [и др.]. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1980. — 160 с.
379. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / ред. кол.: С. М. Короливский [и др.]. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. — 386 с.
380. Харьковский университет и В. Н. Каразин / С. Р. // Харьковские губернские ведомости. — 1891. — 17 янв.; 6 февр.
381. Ход подписки на памятник В. Н. Каразину // Харьковские губернские ведомости. — 1890. — 29 апр.
382. Хотинский Е. С. Василий Назарович Каразин — естествоиспытатель и технолог / Е. С. Хотинский // Из истории отечественной химии: Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. — Х., 1952. — С. 209–224.
383. Хридошкин А. В. Историко-политические представления В. Н. Каразина / А. В. Хридошкин // Грані. — 2001. — № 4 (18). — С. 54–58.
384. Хридошкин А. В. Крестьянский вопрос в трактовке В. Н. Каразина / А. В. Хридошкин // Грані. — 2001. — № 5–6 (19–20). — С. 73–76.
385. Хридошкін А. В. Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрій Вікторович Хридошкін. — Дніпропетровськ, 2001. — 20 с.
386. Чабан А. М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII — начала XIX в. и Французское просвещение / А. М. Чабан. — К.: Наукова думка, 1979. — 120 с.

387. Чекалюк В. В. Українська національна ідея у періодичній пресі діаспори до Другої світової війни [Електронний ресурс] / В. В. Чекалюк. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1400> (дата звернення: 15.09.2014 р.). — Назва з екрану.
388. Черкашина Т. Ю. Наративні виміри художньо-біографічної прози / Т. Ю. Черкашина. — Луганськ: [б. в.], 2009. — 200 с.
389. Чествование памяти В. Н. Каразина в Харьковском университете по случаю 50-летия со дня его кончины // Киевская старина. — 1892. — № 11. — С. 438–452.
390. Чествование памяти В. Н. Каразина по случаю 50-летия со дня его смерти // Южный край. — 1892. — 9 нояб.
391. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. — К.: БМТ, 1996. — 239 с.
392. Чугуй О. П. Зрадлива доля: драма в одну дію / О. П. Чугуй. — Х.: Просвіта, 2003. — 40 с.
393. Шателен М. А. Василий Назарович Каразин / М. А. Шателен // Электричество. — 1940. — № 10. — С. 50–52.
394. Шафрановский И. И. Алмазы / И. И. Шафрановский. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — 152 с.
395. Шаховський С. Фундатор Харківського університету / С. Шаховський // Соціалістична Харківщина. — 1937. — 26 трав.
396. Пашков С. С. Движение русской общественной мысли в начале XIX века / С. С. Пашков // Дело. — 1871. — № 6. — С. 150–168.
397. Шестопалова Т. П. Концептний шар «Місто» в політеоретичної свідомості Ю. Лавріненка / Т. П. Шестопалова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство. — 2009. — Вип. XXII. — С. 44–51.
398. Шильдер Н. К. Император Александр I, его жизнь и царствование: в 4 т. / Н. К. Шильдер. — СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1905. — Т. 4. — 632 с.

399. Шкляревський Г. Професійна малограмотність? Навмисний наклеп?! / Г. Шкляревський // Харківський університет. — 2001. — 28 серп.
400. Шмидт С. О. Размышления об «историографии историографии» / С. О. Шмидт // Исторические записки. — 2005. — Вып. 8 (126). — С. 296–363.
401. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский — педагог прошлого времени / Н. Шугуров // Киевская старина. — 1891. — № 8. — С. 212–236; № 9. — С. 375–406.
402. Шулейкин В. В. Столетие главной геофизической обсерватории / В. В. Шулейкин // Правда. — 1949. — 1 сент.
403. Щитова К. Скандал по-харьковски: кто такой Василий Каразин / К. Щитова // Комсомольская правда в Украине. — 2003. — 12–19 дек.
404. Эмиграция и репатриация в России / В. А. Ионцев [и др.]. — М.: Попечительство о нуждах российских репатриантов, 2001. — 490 с.
405. Ярославский В. И. Еще о В. Н. Каразине: [из воспоминаний] / В. И. Ярославский // Харьковский сборник. — X., 1887. — Вып. 1. — С. 65–69.
406. Ясь О. В. Біографістика / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: в 5 т. / ред. кол.: В. А. Смолій [та ін.]. — К., 2003. — Т. 1. — С. 295–296.
407. Coleman A. P. The Ukrainian Literary Renaissance / A. P. Coleman // The Ukrainian Weekly. — 1941. — 9 May.
408. Dewey H. W. [Review] / H. W. Dewey // The Slavic and East European Journal. — 1964. — Vol. 8, № 1 (Spring). — P. 99–100. — Review of the book: Fadner F. Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karazin to Danilevskii / F. Fadner. — Washington: Georgetown University Press, 1962. — 429 p.
409. Edel L. Writing Lives: Principia Biographica / L. Edel. — New York: Norton, 1987. — 270 p.
410. Elms A. C. Freud as Leonardo: Why the First Psychobiography Went Wrong / A. C. Elms // Journal of Personality. — 1988. — Vol. 56, № 1. — P. 19–40.

411. Fadner F. *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karazin to Danilevskii* / F. Fadner. — Washington: Georgetown University Press, 1962. — 429 p.
412. Flynn J. T. V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University / J. T. Flynn // *Slavic Review*. — 1969. — Vol. 28, № 2 (Jun.). — P. 209–220.
413. Gernsback H. *Power from the Air* / H. Gernsback // *Science and Inventions*. — 1921. — Vol. 2, № 10. — P. 3.
414. Holubnychy V. *State of Research History of Economic Thought, and Statistics* / V. Holubnychy // *Ukraine: A Concise Encyclopaedia* / ed. by V. Kubijovyč. — Toronto, 1988. — Vol. 2. — P. 669–689.
415. Karazyn Vasyl // *Historical Dictionary of Ukraine* / Z. E. Kohut [etc.]. — Lanham, 2013. — P. 250–251.
416. Kövary Z. *Psychobiography As a Method. The Revival of Studying Lives: New Perspectives in Personality and Creativity Research* / Z. Kövary // *Europe's Journal of Psychology*. — 2011. — № 7 (4). — P. 739–777.
417. Lässig S. *Toward a Biographical Turn? Biography in Modern Historiography — Modern Historiography in Biography* / S. Lässig // *German Historical Institute Bulletin*. — 2004. — № 35. — P. 147–155.
418. Magarey S. *Three Questions for Biographers: Public or Private? Individual or Society? Truth or Beauty?* / S. Magarey // *Journal of Historical Biography*. — 2008. — Vol. 4. — P. 1–26.
419. Mazour A. G. *The First Russian Revolution 1825: The Decembrist Movement, Its Origins, Development, and Significance* / A. G. Mazour. — Stanford: Stanford University Press, 1961. — 328 p.
420. Anatply Gregory Mazour (1900–1982): [necrology] // *Russian Review*. — 1982. — Vol. 41, № 3 (Jul.) — P. 362–364.
421. Palmer A. *Alexander I: Tsar of War and Peace* / A. Palmer. — New York: Harper&Row, 1974. — 487 p.
422. Parke C. N. *Biography: Writing Lives* / C. N. Parke. — New York: Twayne Publishers, 1996. — 175 p.

423. Runyan W. M. Evolving Conceptions of Psychobiography and the Study of Lives / W. M. Runyan // *The Handbook of Psychobiography* / ed. by W. T. Schultz. — New York, 2005. — P. 19–42.
424. Schultz W. T. Introducing Psychobiography / W. T. Schultz // *The Handbook of Psychobiography* / ed. by W. T. Schultz. — New York, 2005. — P. 3–18.
425. Shiner L. Psychobiography / L. Shiner // *The International Dictionary of Psychoanalysis* / ed. by A. de Mijolla. — Detroit, 2005. — P. 1388.
426. Smal-Stocky R. [Review] / R. Smal-Stocky // *The Catholic Historical Review*. — 1964. — Vol. 49, № 4. — P. 574–576. — Review of the book: Fadner F. *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karazin to Danilevskii* / F. Fadner. — Washington: Georgetown University Press, 1962. — 429 p.
427. Smith L. M. Biographical Method / L. M. Smith // *Handbook of Qualitative Research* / ed. by N. K. Denzin, Y. S. Lincoln. — London, 1994. — P. 286–305.
428. Strakhovsky L. I. Alexander I of Russia. The Man Who Defeated Napoleon / L. I. Strakhovsky. — New York: W. W. Norton & Company, 1947. — 302 p.
429. Leonid Ivanovich Strakhovsky (1898–1963): [necrology] // *Russian Review*. — 1963. — Vol. 22, № 3. — P. 338–339.

ДОДАТОК А

**Квантитативний аналіз
масиву публікацій,
присвячених В. Н. Каразіну**

Таблиця А.1

Стилістичний аналіз біографічних творів,
присвячених В. Н. Каразіну

Хронологічний проміжок	Вітчизняні публікації				Закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)			
	Стилі мовлення							
	Науковий	Публіцистичний	Художній	Офіційно-діловий	Науковий	Публіцистичний	Художній	Офіційно-діловий
1860–1870	12	2	–	–	–	–	–	–
1871–1880	19	4	–	–	–	–	–	–
1881–1890	6	20	–	–	–	–	–	–
1891–1900	18	31	–	–	–	–	–	–
1901–1910	25	24	–	–	–	–	–	–
1911–1920	6	–	–	–	1	–	–	–
1921–1930	2	–	–	–	1	–	–	–
1931–1940	4	2	–	–	1	1	–	–
1941–1950	8	7	–	–	2	1	–	–
1951–1960	21	2	–	–	1	–	–	–
1961–1970	12	5	–	–	6	–	–	–
1971–1980	11	8	1	–	6	–	–	–
1981–1990	5	13	1	–	5	2	–	–
1991–2000	26	36	1	1	3	1	–	–
2001–2010	79	67	2	–	13	1	–	–
2011–2015	64	14	–	1	4	–	–	–
Всього	318	235	5	2	43	6	–	–
Загальна кількість	560				49			

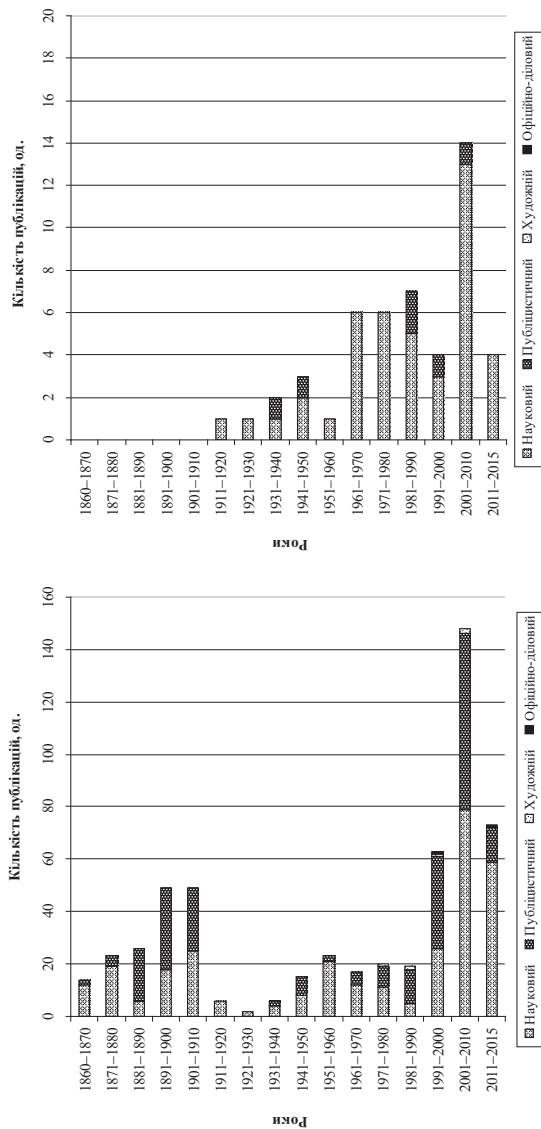

Рис. А.1. Стилістичний аналіз публікацій, присвячених В. Н. Каразіну

а) вітчизняні публікації

б) закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)

Таблиця А.2

Жанровий аналіз наукових публікацій, присвячених В. Н. Каразіну

Хронологічний проміжок	Вітчизняні публікації										Закордонні публікації (у т.ч. діаспори)									
	Жанри наукових публікацій										Жанри наукових публікацій									
	Монографії, збірники тематичні	Статті, повідомлення	Тези доповідей	Рецензії, відгуки	Автореферати дисертацій	Довідково-енциклопедичні видання	Бібліографічні покажчики	Навчально-наукові публікації	Монографії, збірники тематичні	Статті, повідомлення	Тези доповідей	Рецензії, відгуки	Автореферати дисертацій	Довідково-енциклопедичні видання	Бібліографічні покажчики	Навчально-наукові публікації				
1860–1870	2	9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1871–1880	2	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1881–1890	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1891–1900	2	11	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1901–1910	11	5	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1911–1920	4	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1921–1930	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1931–1940	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1941–1950	3	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1951–1960	8	7	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
1961–1970	5	3	–	–	1	3	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–				
1971–1980	4	5	–	–	–	2	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–				
1981–1990	2	2	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	5	–				
1991–2000	4	11	4	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–				
2001–2010	7	44	12	2	2	7	2	3	2	8	–	1	1	1	–	–				
2011–2015	6	36	15	2	2	2	–	1	1	1	–	–	–	2	–	–				
Всього	62	160	31	16	5	27	9	8	13	11	–	7	1	11	–	–				
Загальна кількість	318										43									

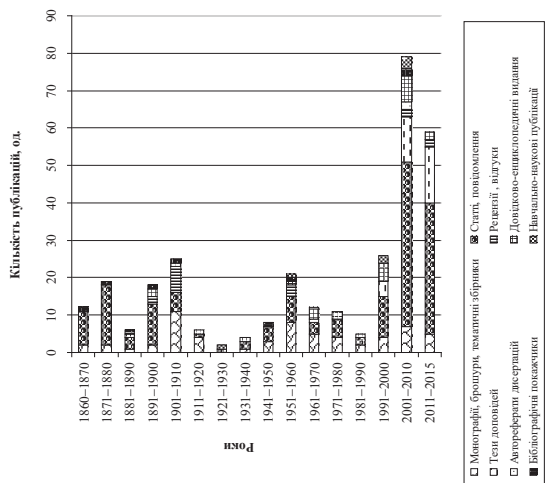
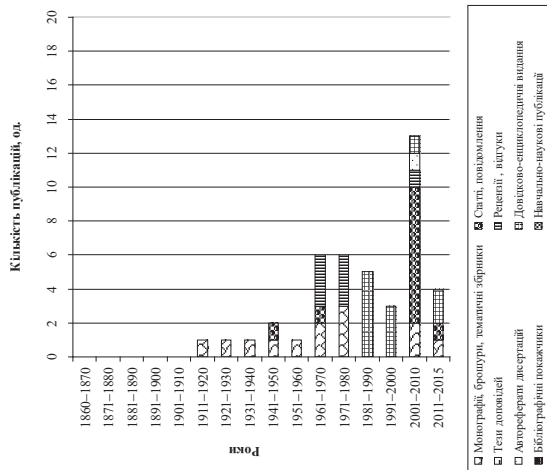

Рис. А.2. Жанровий аналіз наукових публікацій, присвячених В. Н. Каразіну

а) вітчизняні публікації

б) закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)

Таблиця А.3

Тематичний спектр публікацій, присвячених В. Н. Каразину

Хронологічний проміжок	Вітчизняні публікації										Закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)									
	Тематичні напрямки досліджень																			
	Комплексні дослідження	Державознавчі публікації	Генезалогія	Державна та просвітницька діяльність	Науково-дослідницька діяльність	Суцільно-політичні погляди	Риси особистості	Увічнення пам'яті	Історіографічні дослідження	Комплексні дослідження	Державознавчі публікації	Генезалогія	Державна та просвітницька діяльність	Науково-дослідницька діяльність	Суцільно-політичні погляди	Риси особистості	Увічнення пам'яті	Історіографічні дослідження		
1860–1870	3	10	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
1871–1880	1	13	–	4	–	3	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
1881–1890	1	1	–	5	–	2	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
1891–1900	5	5	3	9	4	1	22	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
1901–1910	6	4	1	10	1	2	25	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
1911–1920	1	1	–	2	–	2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–		
1921–1930	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–		
1931–1940	1	–	–	3	1	1	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–		
1941–1950	1	–	–	1	10	1	2	–	–	–	1	2	–	–	–	–	–	–		
1951–1960	8	–	–	1	10	4	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–		
1961–1970	4	–	–	1	3	4	5	–	–	–	–	1	–	5	–	–	–	–		
1971–1980	3	–	–	2	3	6	6	–	–	–	–	4	–	2	–	–	–	–		
1981–1990	1	–	–	4	1	5	–	–	–	–	1	5	–	–	–	–	–	–		
1991–2000	5	–	2	16	7	6	26	2	2	–	1	1	1	–	–	–	–	–		
2001–2010	24	5	16	18	8	13	59	5	3	1	1	4	–	3	–	1	–	–		
2011–2015	5	2	2	18	9	3	4	20	16	2	–	–	–	2	–	–	–	–		
Всього	69	41	24	95	58	54	4	192	23	8	1	4	19	1	15	–	1	–		
Загальна кількість	559										49									

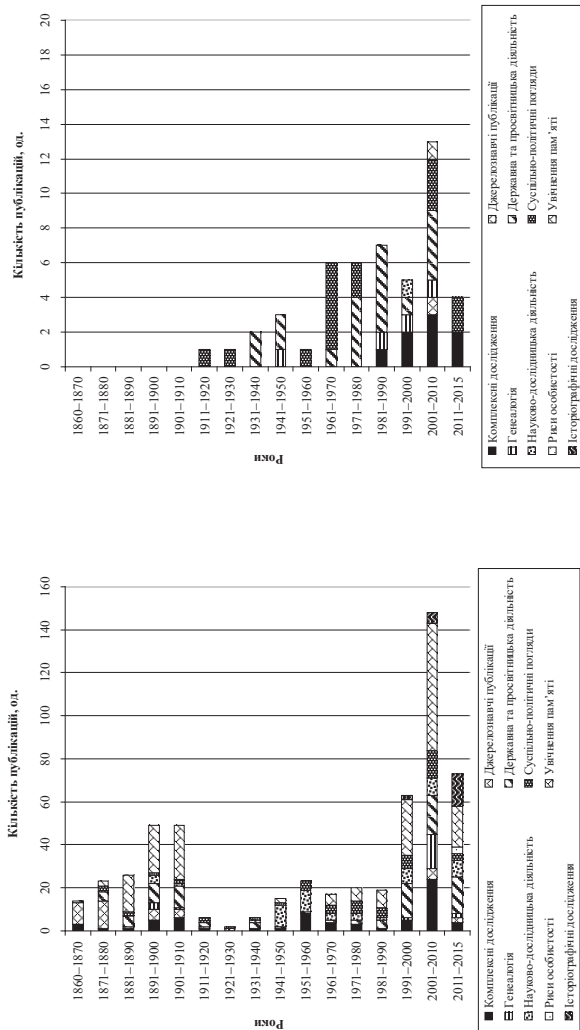

Рис. А.3. Тематичний спектр публікацій, присвячених В. Н. Каразіну

а) вітчисняні публікації

б) закордонні публікації (у т.ч. дисерторні)

Таблиця А.4

**Типологічний аналіз біографічних творів,
присвячених В. Н. Каразіну**

Хронологічний проміжок	Вітчизняні публікації				Закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)			
	Типи біографій (за класифікацією Дж. Леві)							
	Модальна	Контексту- альна	Казуальна	Герменев- тична	Модальна	Контексту- альна	Казуальна	Герменев- тична
1860–1870	–	3	–	–	–	–	–	–
1871–1880	–	7	–	–	–	–	–	–
1881–1890	–	3	–	1	–	–	–	–
1891–1900	–	15	2	1	–	–	–	–
1901–1910	1	6	5	2	–	–	–	–
1911–1920	–	4	1	–	–	1	–	–
1921–1930	–	1	–	–	–	1	–	–
1931–1940	1	4	1	–	–	1	–	–
1941–1950	–	13	1	–	–	2	–	1
1951–1960	1	16	2	–	–	1	–	–
1961–1970	3	13	1	–	–	4	–	–
1971–1980	2	16	1	1	–	2	–	1
1981–1990	1	10	3	–	2	5	–	–
1991–2000	6	26	10	2	2	2	–	–
2001–2010	10	56	6	6	–	8	3	1
2011–2015	–	36	3	8	2	1	1	–
Всього	25	229	36	21	6	28	4	3
Загальна кількість	311				41			

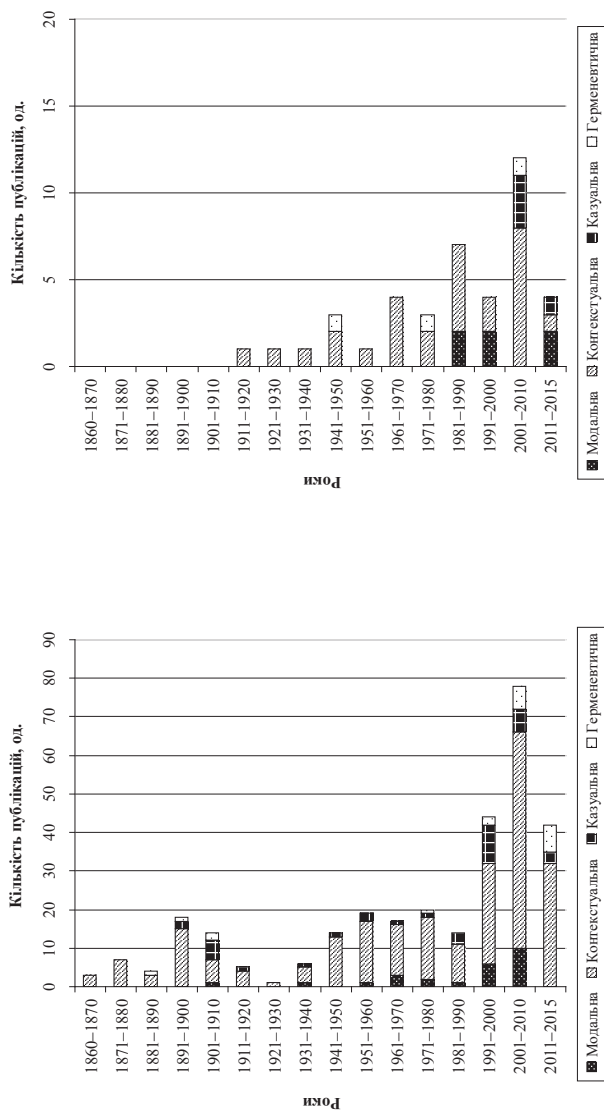

Рис. А.4. Типологічний аналіз біографічних творів, присвячених В. Н. Каразіну

а) вітчизняні публікації

б) закордонні публікації (у т.ч. діаспорні)

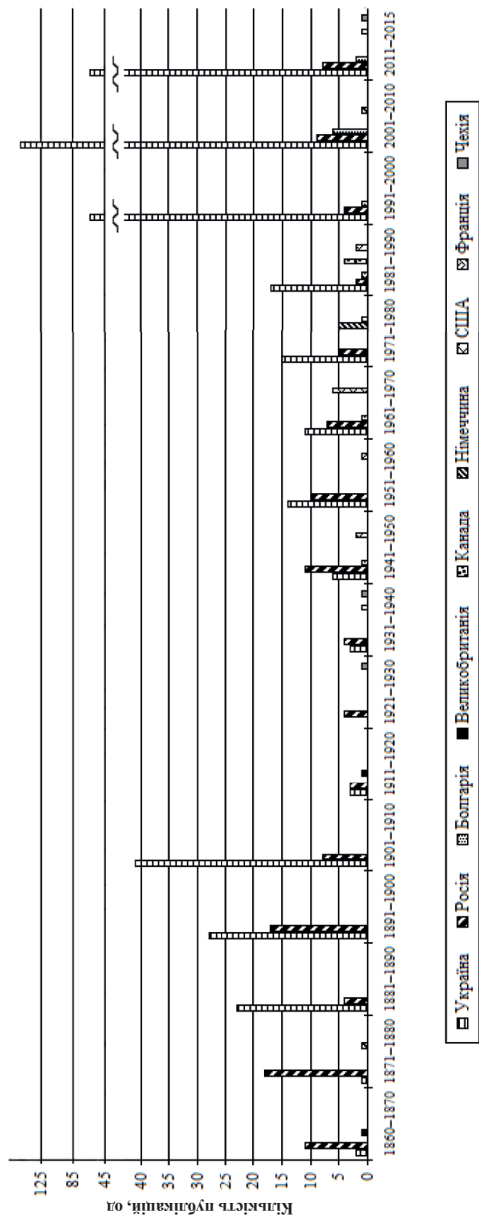

Рис. А.5. Географічне розповсюдження публікацій, присвячених В. Н. Каразіну

ДОДАТОК Б

**Візуальні образи
та увічнення пам'яті
про В. Н. Каразіна**

В. Н. Карзін у юному віці та на схилі років

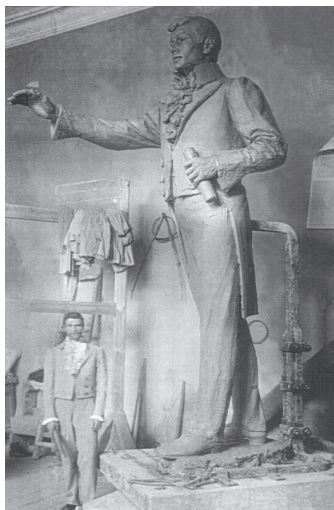
В. І. Ковтун, В. В. Погорєлов, Ю. М. Вінтаєв, В. М. Чаус.
«Ідея університету»
(частина триптиху «Народження університету»). 2004 р.

Могила В. Н. Каразіна у Миколаєві, кін. XIX ст.
З книги Д. І. Багалія «Опыт истории Харьковского
университета (по неизданным материалам)».
Т. 1 (1805–1815 гг.). – X., 1893–1898.

Старий корпус Харківського університету,
кін. XIX – поч. XX ст.

У майстерні
І. І. Андреолетті, поч. ХХ ст.
З буклету «Пам'ятник
засновникові Харківського
університету Василю
Каразіну». — Х., 2007.

Листівка, поч. ХХ ст.
З фондів ХІМ імені
М. Ф. Сумцова.

Урочисте відкриття пам'ятника В. Н. Каразіну в Харкові,
1907 р.
З фондів ХІМ імені М. Ф. Сумцова.

Центральний вхід до Університетського саду в Харкові,
1910-ті рр.

ДАХО, ф. Р-6478, оп. 3, спр. 3, арк. 775.

Пам'ятник В. Н. Каразіну в Університетському саду,
1920-ті рр.

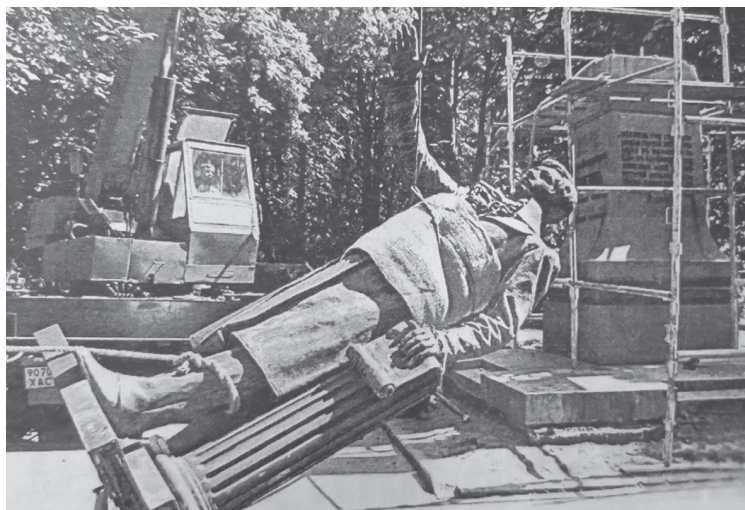
З фондів ХІМ імені М. Ф. Сумцова.

Пам'ятник В. Н. Каразіну на вулиці Університетській,
1950-ті рр.
З фондів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Студенти історичного факультету Харківського університету
біля пам'ятника В. Н. Каразіну, 1970-ті рр.
З фондів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Перенесення пам'ятника В. Н. Каразіну на сучасне місце,
2004 р.
З газети «Вечерний Харьков» від 22 липня 2004 р.

Святкові заходи з нагоди Дня випускника біля головного
входу до Харківського університету, 2012 р.
*З фондів Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька
ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

Ректор І. М. Буланкін відкриває засідання Вченої Ради
Харківського університету, 1948 р.
З книги «Академик Иван Николаевич Буланкин». – Х., 2004.

Візит архієпископа Харківського і Богодухівського Іринія
до Харківського університету, 1989 р.
*З фондів Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька
ХНУ імені В. Н. Каразіна.*

Фрагмент експозиції шкільного музею у селі Кручик Богодухівського району Харківської області, 2011 р.
З фондів Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Презентація книги «В. Н. Каразін: діалоги у часі й просторі (дослідження і матеріали)» в Музеї історії Харківського університету, 2015 р.
З фондів Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абашнік В. О.* 178
Абрамов Я. В. 112, 113, 119, 124
Аверінцев С. С. 22, 38, 39
Аделунг Ф. П. 57, 79, 177
Александр I див. Олександр I
Алексєenko М. М. 123
Алчевська Х. Д. 133
Анастасевич В. Г. 64, 73, 97, 98
Андреолетті І. І. 126, 312
Андрєєва К. В. 147
Андросова-Байда Д. О. 16
Анохіна О. 208
Аракчєєв О. А. 80, 108
Бабкін Д. С. 164, 165
Багалій Д. І. 61, 70, 100, 104, 106,
112, 117-120, 122-123, 127-130,
133, 151, 201, 228, 311
Базанов В. Г. 155, 156, 159, 162,
191
Бакіров В. С. 5
Балан Б. О. 228
Бартєнєв І. П. 124
Бартєнєв Ю. П. 105
Бах Р. Р. 126
Бахтін І. І. 95
Бахтін М. М. 38
Бекетов О. М. 126
Беклемішев В. О. 126
Белен де Баллю Я. Я. 71
Бенкендорф О. Х. 61, 86, 131
Березюк Н. М. 7, 178, 197
Бецький І. Є. 92, 97
Белгородська Л. В. 13
Беленький І. Л. 20
Бичков А. Ф. 143
Блок М. 27
Бодяньський О. М. 98
Бойко І. Д. 142
Болдирь С. П. 15
Болебрух А. Г. 163, 164, 179, 186,
187, 188, 193
Бондаренко В. С. 194
Борисов І. О. 124
Боровий С. Я. 153, 154
Бородкін Л. Й. 47
Босвелл Дж. 23
Буланкин И. Н. див.
Буланкін І. М.
Буланкін І. М. 316
Буцинський П. М. 128-130
Валєвський О. Л. 33, 40
Ващенко В. В. 24, 30
Ведмідь М. М. 194
Венгеров С. О. 10

- Вернадський В. І.* 209
Вернет І. Ф. див. Вернет І. Ф.
Вернет І. Ф. 93
Винар Б. І. 220-221
Вінтаєв Ю. М. 310
да Вінчі Леонардо 24
Вовк О. І. 203
Воєйков О. Ф. 84
Вольпер І. М. 148
Вязігін А. С. 128, 130
Геннаді Г. М. 10, 102, 216
Генсірук С. А. 194
Гернсбек Х. 74
Герцен О. І. 99-100, 140, 151, 215-216, 225
Гладун Г. Б. 194
Глінка Ф. М. 82-83
Головінський І. В. 226
Голубков М. М. 139
Голубович І. В. 26
Грама В. М. 181-182
Грачова Ю. Є. 243-244
Гулак-Артемівський П. П. 80
Данилевський В. В. 146
Данилевський Г. П. 9, 98-101, 115, 117, 238
Данилевський М. Я. 232
Дарвін Ч. 24
Державін Г. Р. 66, 79
Дерменджиев Хр. 241
Дешко Л. О. 197, 241
Димитров Л. 241
Добротворський В. 123
Довнар-Запольський М. В. 113
Достоевський Ф. М. 229
Достян І. С. 167, 189, 234-235
Драйден Дж. 23
Дубинський Г. П. 147
Дубровін М. Ф. 116, 131
Дудукалов О. І. 122-123
Дьюї Г. В. 233
Ельмс А. С. 25
Жирков Г. В. 215
Журба О. І. 18
Залеман Г. Р. 126
Запрянова А. 241
Злупко С. М. 188
И-в 127-132, 184
Іванова Є. А. 37
Іконников В. С. 108-109
Іринеї (Середній) 310
Калугін Д. Я. 39
Караджа Григорій 237, 239
Караджі–Каразіни 196-197, 240-241
Каразін В. В. (Василь Васильович) 219
Каразін І. І. 123
Каразін І. Н. (Іван Назарович) 61, 64-65, 68, 184, 197, 198
Каразін М. М. 115, 123, 236
Каразін Н. О. (Назар Олександрович) 61, 107, 236, 239
Каразін О. В. (Олександр Васильович) 165
Каразін О. Г. 237, 239

- Каразін Ф. В. (Філадельф Васильович) 62, 89, 91-92, 95-99, 103, 115, 127
Каразіна Д. І. (Домна Іванівна) 63
Каразіна Л. О. 241
Карамзін М. М. 108
Карєв В. М. 168
Кноррінг М. М. 218, 219, 227
Кобенко О. А. 208
Ковалевська В. Я. (Варвара Яківна) 61, 229
Ковалевський І. 239
Коваленко Л. А. 166
Ковальченко І. Д. 47
Ковтун В. І. 310
Козловський В. І. 162, 188
Колодинська К. В. 13
Кондуфор Ю. Ю. 153
Корольов С. П. 209
фон Коцебу А. 81
Кочубей В. П. 83-85, 95-96, 111, 143
Кочубей Т. Д. 201
Кравченко В. В. 179-182, 232
Куделко С. М. 11, 17, 176, 179, 187, 193, 201
Кузьменко С. М. 240
Куплеваський М. Й. 122-123
Курдюк М. Г. 193
Кюхельбекер В. К. 83
Лавріненко Ю. А. 221-224, 226, 228, 239
Лавровський М. О. 114-115, 117, 128, 151
Лазарєв М. П. 92
Ландау Л. Д. 209
Ланіна М. С. 177, 197
Лащенко М. О. 110
Лебедев А. С. 123
Леві Дж. 44, 56
Ленін В. І. 157
Лисяк-Рудницький І. П. 189, 223-224, 227
Ломиковський І. 93
Ломоносов М. В. 107, 146-147, 201, 240
Лопухін Д. А. 66
Лосієвський І. Я. 40, 83, 191-192
Лотман Ю. М. 33, 165
Луцький Ю. О. 223, 227
Львов В. Є. 169-170
Магарей С. 32
Магницький М. Л. 127
Мазур А. Г. 224-225, 229
Майструк О. М. 11, 178, 201
Маркс К. 24
Масарик Т. Г. 228-230
Межов В. І. 10
Мейлах Б. С. 143, 155, 156, 191
Мелехов І. С. 147
Мельгунов М. О. 93
Мельникова О. М. див.
Майструк О. М.
Мечников І. І. 209
Микола І 86, 95
Міллер Д. П. 116, 118, 131
Мінчев Д. 241
Мовчан Ю. Г. 226
Мордвінов Н. С. див.
Мордвінов М. С.

- Мордвінов М. С. 108
Морозов Ю. І. 122-123
Муравйов М. М. 71
Муратов В. Г. 89
Муханов С. М. 61
Мухіна О. В. 69
Ненашева З. С. 230
Нестерук В. 183
Нечкіна М. В. 157
Никодим (Руснак) 197
Ніколаєнко Н. О. 188-190
Нічпаєвський Л. 88
Нумеров Б. В. 142
Олександр І 64-67, 72-73, 80,
85-86, 95-96, 109-110, 116, 143,
165, 181, 211, 213, 218-219, 224-
225, 228-229, 231, 244-245
Ольденберг В. 88
О'Нейл Е. 26
Острянин Д. Х. 163
Павло І 63-64, 95, 181
Павлова О. Г. 177
Павлова Т. О. 20, 41
Паліцин О. О. 67
Палмер А. 231
Панін С. В. 39
Парамонов А. Ф. 184-185
Петро І 85
Петро Богдан 238
Петров В. В. 146
Петровська І. Ф. 21
Пипін О. М. 109-110
Піксанов М. К. 140-141
Платон 38
Плаусон Г. 77-78
Плутарх 22, 39
Погодін М. П. 89
Погорєлов В. В. 310
Подгорічани-Петровиц 88
Позен Л. В. 126
Полухіна О. М. 189
Померанцева Г. Є. 29
Пономаренко Є. В. 153
Попов Д. 237-239
Попова Т. М. 13
Посохов С. І. 12, 13, 16, 17, 203,
205
Потебня О. О. 174
Потоцький С. О. 117
Почапський А. М. 166
Предтеченський А. В. 157
Пушкин А. С. див. Пушкін О. С.
Пушкін О. С. 83, 143-144, 155-
156, 162, 191-192, 211, 251
Радищев А. Н. див.
Радищев О. М.
Радищев О. М. 66, 164-165, 167
Раньян В. М. 25
Ревель Ж. 44
Реман О. О. 95-96
Рєпіна Л. П. 28, 31, 43
Рождественський С. В. 116
Рома Ж. 77
фон Роммель К.-Д. 80
Рославський-Петровський О. П.
101
Росточин Ф. В. 108
Рудоменов І. І. 147

- Савенко І. Л. 42
 Сахаров І. П. 64
 Світленко С. І. 15
 Свіч В. А. 179, 182
 Сейко Н. А. 178
 Семевський В. І. 110-113, 119, 140
 Сенченко І. Ю. 142
 Сергій (Радонезький) 125
 Сірополко С. О. 219
 Скурда В. В. 193
 Скворода Г. С. 62, 67, 93, 209
 Слюсарський А. Г. 150-153, 159, 162, 188, 228
 Смаль-Стоцький Р. С. 233
 Сміт Л. М. 40-41
 Сократ 38
 Сперанський М. М. див.
 Сперанський М. М.
 Сперанський М. М. 66, 73, 95-96
 Срезневський Б. І. 125
 Срезневський І. Є. 125
 Станчев М. Г. 11, 196, 239-240
 Страховський Л. І. 224, 227, 229
 Страшнюк С. Ю. 190
 Стречі Л. 23
 Сумцов М. Ф. 121
 Тимковський І. Ф. див.
 Тимковський І. Ф.
 Тимковський І. Ф. 69, 116-117
 Гитар В. П. 70, 177
 Тихий М. Й. 9, 106-107, 118-119, 129-130
 Трифільєв Є. П. 131
 Тройницький О. Г. 91-92
 Трощинський Д. П. 73
 Трубецької П. І. 131
 Тургенєв М. І. 84
 Українець М. О. 37
 Узбек О. А. 182, 196, 241
 Уокер Д. Р. 43
 Урсу Д. П. 47-48
 Фаднер Ф. 189, 232-235
 Фаллер Т. 23
 Февр Л. 27
 Федон 38
 Федоров М. Ф. 104-106, 124-125
 Філіппенко Р. І. 18
 Фільдінг Х. І. 62
 Фіхте Й.-Г. 178
 Флінн Дж. 180, 232
 Фотієв В. 70
 Фрейд З. 24
 Фурдичко О. І. 194
 Хі Сок Джонг 234
 Хмельницький Б. 209, 239
 Хотинський Є. С. 149-150
 Хрідочкін А. В. 179, 187-189, 193
 Цявловський М. О. 156
 Ч. 121
 Чабан Г. М. 166
 Чарторійський А. 61, 72, 95, 180, 232
 Чарторський А. див.
 Чарторійський А.
 Чаус В. М. 310

- Чацький Т. 179
Чеботаєв М. М. 182
Черкашина Т. Ю. 37, 43
Чернов Є. А. 15
Чишко В. С. 40
Чугуй О. П. 208
Шателен М. А. 142
Шафрановський І. І. 148
Шаховський С. М. 142
Шашков С. С. 108
Шевченко Т. Г. 205, 209
Шиллінг П. Л. 146
Шильдер М. К. 116
Шмідт С. О. 12
Шугуров М. В. 116
Шулейкін В. В. 146
Шульц В. Т. 25
Шульц І. П. 62
Эф-Эс-Ге 121
Яблочков П. М. 146
Якобі Б. С. 146
Ярослав Мудрий 209
Ярославський В. І. 87
Alexander I див. Олександр І
Balan B. див. Балан Б. О.
Boswell J. див. Босвелл Дж.
Danilevskii див.
Данилевський М. Я.
Dryden J. див. Драйден Дж.
Dewey H. W. див. Дьюї Г. В.
Elms A. C. див. Ельмс А. С.
Fadner F. див. Фаднер Ф.
Flynn J. T. див. Флінн Дж.
Fuller T. див. Фаллер Т.
Gernsback H. див. Гернсбек Х.
Levi G. див. Леві Дж.
Magarey S. див. Магарей С.
Mazour A. G. див. Мазур А. Г.
O'Neil E. див. О'Нейл Е.
Palmer A. див. Палмер А.
Plauson H. див. Плаусон Г.
Revel J. див. Ревель Ж.
de Romas J. див. Рома Ж.
von Rommel Ch.-D. див. фон
Роммель К.-Д.
Runyan W. M. див. Раньян В. М.
Schultz W. T. див. Шульц В. Т.
Smal-Stocky R. див. Смаль-
Стоцький Р. С.
Smith L. M. див. Сміт Л. М.
Strachey L. див. Стречі Л.
Strakhovskiy L. I. див.
Страховський Л. І.
Walker D. R. див. Уокер Д. Р.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австро-Угорська імперія* 214, 217
Антична Греція 39
Армавір 306
Балкани 72, 167, 233
Балканський півострів 60, 236
Берлін 216
Бєлгород 306
Білорусь 239
Богодухів 80
Богодухівський повіт 60, 72
Богодухівський район 204, 317
Болгарія 5, 8, 213, 236-238, 240, 246, 251, 306-307
Веймарська республіка 37
Великобританія 8, 78, 231, 245, 306-307
Владимир, місто 306
Воронезька губернія 79
Глухів 210, 306
Дніпропетровськ 210, 306
Європа 8, 23, 214, 218, 228-229
Єгипет 22
Житомир 210, 306
Захід 145, 218, 221, 225-226
Західна Європа 217, 220, 225, 230, 235
Кавказ 180
Канада 8, 306, 207
Катеринославська губернія 79
Київ 68, 135, 180, 210, 306
Київська губернія 180
Київська Русь 219
Кременчук 62
Крим 89
Кронштадт 64
Кручик, село 60-61, 63, 72, 76, 86-87, 107, 110, 188, 204, 219, 317
Курськ 306
Курська губернія 79
Ленінград 144, 158, 171, 306
Лівобережна Україна 74
Лондон 215
Луганськ 210, 306
Львів 194, 210, 220, 226, 306
Мелітополь 210, 306
Месопотамія 22
Миколаїв 89, 124, 188, 205, 207, 210, 219, 306, 311
Мілуокі, місто 233
Москва 86-87, 99, 101, 131, 135, 144, 158, 171, 306, 307
Німеччина 8, 78, 220, 228, 245, 290, 306

- Одеса 210, 306
 Орель, річка 89
 Основинці, село 61
 Париж 215
 Пенза 306
 Переяслав-Хмельницький 210, 306
 Петербург 62, 64, 81, 83-87, 99, 101, 115, 120, 135, 144, 155-156, 162, 192, 225, 306, 307
 Петроград 306
 Петрозаводськ 306
 Південно-Східна Європа 231
 Північна Америка 8, 214, 217, 220, 225, 228, 230, 235
 Полтава 68, 210, 306
 Полтавська губернія 79
 Польща 239
 Прага 218-219
 Причорномор'я 180
 Радянський Союз 28, 29, 145, 157-158, 226, 242, 246
 Російська імперія 6, 8, 65, 66, 72, 73, 79, 81, 90, 109, 111, 117, 133, 134, 138, 139, 143, 145, 149, 157, 161, 162, 176, 177, 180, 188-191, 193, 214-217, 219, 224, 225, 228-230, 234, 235, 240, 242-244, 249, 252
 Російська Федерація 8, 242
 Росія 5, 60, 62, 72, 76, 81, 82, 109, 111, 162, 215, 224, 226, 228-230, 232, 233, 238, 239, 306, 307
 Сербія 72, 191
 Сімферополь 218
 Слобідська Україна 116-117, 134, 151, 193, 209
 Слобідський край 169, 182, 197
 Слобідсько-Українська губернія 61, 68, 79, 93, 179, 185
 Слобожанщина 72, 74, 88, 94, 151, 193, 208, 209, 223, 224, 227
 Софія 61
 СРСР 8, 10, 29, 142, 145, 157, 214, 230
 Східна Європа 7
 США 8, 78, 180, 194, 213, 221, 225, 231-233, 245, 251, 306, 307
 Таврида 96
 Таврійська губернія 79
 Тольятті, місто 306
 Троппау 86
 Туреччина 72, 238
 Україна 5-8, 10, 30, 62, 70, 71, 76, 93, 152, 163, 166, 173, 174, 179, 180, 209, 211, 219-223, 226-228, 239, 241, 248, 249, 306, 307
 Українська РСР 142, 152
 Умань 210, 306
 Фенер 237
 Франція 8, 111, 231, 306, 307
 ФРН 221
 Харків 56, 67-69, 72, 78, 80, 86, 93, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 123, 127, 128, 130, 132, 133, 135, 144, 151, 158, 171, 177, 178, 180, 182, 183, 194, 197, 205, 206,

- 208-210, 218, 221, 223, 226, 227,
232, 306, 307, 313
Харківська область 204, 210,
306, 307, 317
Харківщина 6, 60, 70, 72, 86,
177
Херсонська губернія 79
Хмельницький, місто 210, 306
Центральна Європа 228, 230-
231, 235
- Центральна Росія* 180
Чернігів 68, 210, 306
Чернігівська губернія 79
Чехія 8, 245, 251, 306, 307
Чехословацьчина 230
Чипровці, місто 237
Ялта 210, 219, 306
Ярославль 306
Ясси 93

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН — Академія наук

ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации
(г. Москва)

ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук
імені В. І. Леніна

ВОЛРС — Вольное общество любителей российской
словесности

ДАХО — Державний архів Харківської області

ЖЗЛ — «Жизнь замечательных людей»

ПСТГУ — Православный Свято-Тихоновский гуманитарный
университет (г. Москва)

РГВИА — Российский государственный военно-исторический
архив (г. Москва)

РНБ — Российская национальная библиотека (г. Санкт-
Петербург)

ХГУ «НУА» — Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»

ХІМ імені М. Ф. Сумцова — Харківський історичний музей
імені М. Ф. Сумцова.

ХІНО — Харківський інститут народної освіти
імені О. О. Потебні

ХІФТ — Харківське історико-філологічне товариство

ХНУ імені В. Н. Каразіна — Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека

Наукове видання

Вовк Ольга Ігорівна

ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ КАРАЗИНА
В ІСТОРІОГРАФІЇ

Монографія

Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки С. В. Лобенко
Відповідальний за випуск С. М. Куделко

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 14,5. Тираж 300 прим. Зам. № 198
Ціна договірна

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Віддруковано у типографії ТОВ «Цифра Принт»
на цифровому комплексі Xerox DocuTech 6135.
Свідоцтво про Державну реєстрацію: серія А01 № 432705 від 03.08.2009 р.
Адреса: Україна, 61058, м. Харків, вул. Данилевського, 30.
Тел.: (057) 786-18-60.